

Hagyomány Identitás Történelem

II. évfolyam 2. szám
2025. július–december

Számunk a 2024. október 24-én a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának Egyháztörténeti Kutatóintézete által Hagyomány, Identitás, Történelem VII. (HIT2024) címmel megrendezésre került tudományos konferencián elhangzott előadásainak tanulmányá bővített változatát tartalmazza.

Főszerkesztő
Földváryné dr. habil. Kiss Réka

Főszerkesztő-helyettes
Dr. habil. Lányi Gábor János

Szerkesztők

- Prof. Dr. Jan Andrea Bernhard (Universität Zürich Theologisches Seminar Theologische und Religionswissenschaftliche Fakultät)
Dr. habil. Csorba Dávid (Sárospataki Református Teológiai Akadémia / Debreceni Református Kollégium Múzeuma)
Dr. Erdős Kristóf (Károli Gáspár Református Egyetem, Károli Interdiszciplináris Akadémia / Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest)
Dr. Hegyi Ádám (Szegedi Tudományegyetem BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék)
Prof. Dr. Kolumbán Vilmos (Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár)
Dr. habil. Lukács Olga (Babes-Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar, Kolozsvár)
Dr. Ősz Sándor Előd (Protestáns Teológiai Intézet / Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, Kolozsvár)
Dr. Püsök Sarolta (Babes-Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar, Kolozsvár)
Dr. Rigó Róbert (Károli Gáspár Református Egyetem BTK Történettudományi Intézet, Budapest/Kecskemét)
Prof. Dr. Somogyi Alfréd (Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, Révkomárom)
Dr. Szász Lajos (Budapest)
Dr. Szatmári Judit (Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Budapest)

Kiadó

Károli Gáspár Református Egyetem
Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet
A kiadó székhelye: 1092 Budapest, Ráday utca 28.

Felelős kiadó

Dr. habil. Literáty Zoltán, a KRE Hittudományi Kar dékánja

A folyóirat nyomtatott formában elérhető
Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar
(1092 Budapest, Ráday utca 28. C109)

Online elérhető
<https://htk.kre.hu/index.php/hit.html>

Elérhetőség

Dr. habil. Lányi Gábor János főszerkesztő-helyettes,
lanyi.gabor@kre.hu

ISSN 3004-2992 (nyomtatott)
ISSN 3057-8744 (Online)

TARTALOM

16–19. század

MARCO DE LEEUW VAN WEENEN	
Károlyi Gáspár a világi felsőbbbségről	7
TASNÁDI ISTVÁN	
Az Erdélyi Református Egyház	
18. századi püspökeinek irodalmi munkássága	21
SZÁSZ LAJOS	
Duka Tivadar és a magyar bibliaterjesztés és -kiadás ügye	37

20. század

PUSZTAI GÁBOR	
Csendes esték. A holland szigorú reformátusok	
és a magyar reformátusok	53
HORNYÁK MÁTÉ JÁNOS	
Soos Géza külügyi tevékenysége	71
ERDŐS KRISTÓF	
Egy kettétört barátság története.	
Viták a Budapesti Református Egyházmegye élén, 1944-ben	87
BÁRÁNY ZOLTÁN	
Dr. Főnyad Dezső „börtönbibliája” és levelezése	101
MUCSI ANDRÁS	
Karácson András és Balogh Mátyás	
békési lelkészek tevékenysége 1945–1953 között	117
SZÉKELY MARIANNA	
A zsiros Újszövetség – egy kárpátaljai lelkész	
lágert megjárta Bibliája	137
SZAMBOROVSKYNÉ NAGY IBOLYA	
Gulácsy Lajos mint missziós munkás és az élő Ige szolgálója	
(életút vázlat a lelkipásztorrá történő szenteléséig)	151

16–19. század

*Marco de Leeuw van Weenen*¹

KÁROLYI GÁSPÁR A VILÁGI FELSŐBBSÉGRŐL

ABSTRACT

Gáspár Károlyi on worldly authority

During his studies in Braşov and Wittenberg, furthermore also when serving as a pastor in Gönc, Hungarian bible translator Gáspár Károlyi experienced life in a community ruled by chosen leaders. At the university in Wittenberg he probably became familiar with Melanchthon's views on worldly authority, as a church leader he committed to the views laid down in the Confession of Tarcal and Torda (based on Beza's confession) and the Second Helvetic Confession written by Bullinger. Károlyi also wrote a book on the causes of the good and bad luck of all countries, in which he stated his wishes for a protestant king and nobility. In his interactions with several persons of authority, he always emphasized their responsibility to defend and support the protestant religion. In Károlyi's opinion the worldly authorities were supposed to be exemplary members of the Christian church, who have their own field of responsibilities, but can always be rectified by the leaders of the church.

Keywords: Gáspár Károlyi, Philip Melanchthon, worldly authority, protestant theory of state government, church-state relations

Károlyi Gáspár elsősorban bibliafordító munkásságáról híres. Egyetlen másik írásművében, a *Két könyvben* kifejtette szemléletét arról, honnan eredt Magyarország korabeli szomorú sorsa, illetve abban mi a királyok és főnemesek felelőssége. Ez a témapárosítás nem volt egyedülálló: a 16. században más bibliafordítók is véleményt nyilvánítottak a világi felsőbbbségről, például Luther Márton és William Tyndale.²

- 1 *Marco de Leeuw van Weenen*, a Tolnai Református Egyházmegye missziói munkatársa, a Károli Gáspár Református Egyetem Protestáns Politikátörténeti kutatócsoportjának tagja. Kutatási területe: protestáns állam-/felsőbbbségelméletek története. marko.tolna@gmail.com
- 2 Lutherről részletesen: BIRKÁS Antal: *Reformáció, állambatalom, politika. Luther és Kálmán jogfilozófiai és politikai filozófiai nézetei*, Budapest, Luther Kiadó, 2012, 39–89. Tyndale-ről: LEEUW VAN WEENEN,

Jelen tanulmányban kísérletet teszek arra, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján körülírjam Károlyi Gáspár felfogását a világi felsőbbbségről. Az itt használt módszertan alapján a jövőben a magyarországi reformáció más vezéregyéniségeit is szeretném megvizsgálni, hogy az eredmények összehasonlíthatóak és összegezhetőek legyenek. Károlyi Gáspárt azért választottam ki elsőnek, mert biográfiai adatai nagyjából tisztázottak, és elég forrás áll rendelkezésre, hogy érdemben képet lehessen alkotni álláspontjáról a világi felsőbbbséget illetően.

Károlyi Gáspár feltehetőleg 1535 körül született a mai Nagykárolyban, Rados családnévvel. A brassói iskola anyakönyve szerint oda 1549-ben egy Gasparus Károly nevű diák iratkozott be, aki valószínűleg azonos a későbbi bibliafordítóval. 1556. március 11-én beírták nevét a wittenbergi egyetem anyakönyvébe. 1562 tavaszán átélte Szatmár tizenhat napos török ostromát. A nyár folyamán Gönc mezővárosban lett lelképásztor, majd hamarosan kassavölgyi, azaz abauji esperes. Lelkészségének legnagyobb részét ezen a településen töltötte, csak 1584 és 1587 között lakott az onnan 35 kilométerre levő Tállyán. 1591 nyarán letette hivatalát, majd az év végén meghalt, feltehetően december 20-án.³

Úgy kaphatunk képet arról, hogy Károlyi mit gondolhatott a világi felsőbbbség feladatairól, felelősségeiről, illetve az egyházhoz való kapcsolatáról, ha módszeresen számba vesszük a rendelkezésre álló, e témákat érintő adatokat. Háttérként érdemes azt a társadalmi berendezkedést megvizsgálni, amelyben fiatalként, majd felnőttként élt. Államelméleti tudására iskolai és egyetemi tanulmányaiból, illetve későbbi olvasmányaiból következtethetünk. Saját írásművei adnak betekintést abba, hogy a szerzett ismeretanyagból mit vallott a magáénak. Végül a felsőbbbséggel folytatott személyes interakcióiból következtethetünk arra, hogy mindebből a gyakorlatban mit tartott képviselhetőnek, keresztülvihetőnek.

A brassói iskolát 1543-ban korszerű alapokra helyezte az erdélyi szászok reformátora, Johannes Honterus (1498–1549). Külföldi tanulmányai befejeztével 1526 és 1529 között a humanista műveltségről alkotott meggyőződése alapján magántanítást szervezett szülővárosában. Erre pozitívan emlékezve a városvezetés 1533-ban őt bízta meg az iskolaügyek vezetésével. 1543-ban Honterus új működési szabályzatot javasolt, majd miután 1544-ben a város lelképásztora lett, új iskolaépületet is felhúztatott. A brassói iskolában jogot is lehetett tanulni, ez össze-

Marco de: „Természetes dolog levágni egy gyógyíthatatlan testrészt.” Angol nézetek államról és kormányzásról a 16. században, in: Szabó Zsolt (szerk.): *Szabadság, batalom, lelkiismeret. Fejezetek a protestáns politikai gondolkodás történetéből*, Budapest, Károlyi Gáspár Református Egyetem – Kálvin Kiadó, 2024, 69–86, 70–75.

3 Károlyi Gáspár részletes életrajzát megírta SZABÓ András: *A rejtőzködő bibliafordító – Károlyi Gáspár*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2012. Halála pontos dátumáról lásd HUBERT Ildikó: Feljegyzés Károlyi Gáspár haláláról Sóvári Soós Kristóf posztilláinak kéziratos toldalékában, in: Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina (szerk.): *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, Budapest, Kossuth Kiadó, 2016, 289–293.

függhetett a reformátor jogi érdeklődésével.⁴ Fontosnak tartotta, hogy a fiatalság „a közösség közügyei érdekében” színvonalas tanításban részesüljön.⁵

Károlyi Honterus halála után érkezett a brassói iskolába. Mivel ebből az időszakból órarendek nem állnak rendelkezésre, nem tudjuk, tartalmilag pontosan mit tanulhatott, és vonatkozó adatok híján azt sem, hogy hallgatott-e jogi előadásokat. Viszont biztos, hogy az ő idejében is követték a Honterus által megfogalmazott működési szabályzatot, amely a legerjedelmesebben a felső négy osztályba járó diákok közösségének, a coetusnak a működéséről szólt. Lefektette, hogy maguk a diákok választják azokat a tisztségviselőket, akik az egyébként mindig csak egyéves időtartamra megbízást nyerő rektor és a tanári kar mellett igazgatják az iskola életét. Nincsenek adataink arról, Károlyi valaha viselt-e tisztséget a brassói coetusban, de anélkül is közelről megtapasztalhatta a választásokra, ideiglenes megbízásokra, a vállalt feladatok felelősségteljes teljesítésére épülő önkormányzás működését.⁶

Amikor Károlyi 1556-ban beiratkozott a wittenbergi egyetemre, ott is csatlakozott az egy évvel korábban alapított magyar coetushoz.⁷ Ebben a diáktársaságban szintén egy választott vezető (senior) felügyelte a tagok magatartását és erkölcsi életét. A tagok többek között megfogadták, hogy minden emberrel szerényen viselkednek, illetve úgy tanulnak, hogy egyszer majd hasznosak legyenek mind az egyháznak, mind a társadalomnak.⁸ Otléte alatt Károlyi a wittenbergi coetusban sem viselt tisztséget, de újra egy önkormányzáson alapuló közegeben élte mindennapjait.

A coetus kéthetente tartott disputációkat, amelyen kötelező volt a részvétel a tagok számára. A vita moderátora és elbírálója eleinte az egyetemen tanító Philipp Melanchthon volt, halála után pedig a coetus mindenkori seniora. A témák adottak voltak, köztük szerepelt a világi felsőbbtség is.⁹ Ha igaz a feltevés, hogy Károlyi

4 WITTSTOCK, Oskar: *Johannes Honterus. Der Siebenbürger Humanist und Reformator*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1970, 47–48, 65–66, 111–115, 262–288. Két jogi könyvet adott ki Brassóban: *Sententiae ex libris pandectarum* (1539), *Compendium iuris civilis* (1544), I. NETOLICZKA, Oskar (s. a. rend.): *Johannes Honterus' ausgewählte Schriften*, Wien, Carl Graeser, 1898, V–VI.

5 Latinul: „ad communem rerum publicarum utilitatem.” Így fogalmaz mind az 1543-ban megjelent, Brassó és a Barcaság számára írt egyházi rendtartásban (*Reformatio Ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis Provinciae*), mind abban a változatban, amely Erdély összes száz gyülekezete számára megjelent 1547-ben (*Reformatio Ecclesiarum Saxonicum in Transylvania*). Ez utóbbiban szerepel „a haza érdekében” is (latinul: ad utilitatem patriae). L. Netoliczka: *Schriften*, 23, 92–94.

6 Wittstock: *Honterus*, 267, 275–276. A vonatkozó előírások: Netoliczka: *Schriften*, 50–57. A brassói Coetusról részletesen ír SCHULLER, Ute Monika: *Der Coetus am Honterus-Gymnasium Kronstadt in Siebenburgen, 1544–1941. Ein Beitrag zur Geschichte des Helfersystems, der Schülermitregierung und Schülermitverantwortung*, München, Messchendorfer, 1963.

7 SZABÓ András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Budapest, Balassi Kiadó, 2017, 163.

8 SZABÓ Géza: *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Halle (Saale), Akademischer Verlag, 1941, 23.

9 Uo., 62–66.

1561-ig Wittenbergben tartózkodott,¹⁰ akkor biztosra vehetjük, hogy legalább egy olyan disputáción részt vett, ahol Melanchthon felfogása szerint megvitatták a világi felsőbbség teológiai vonatkozásait.

Melanchthon folyamatosan gyűjtötte és rendszerezte a teológia legfontosabb témáira vonatkozó bibliai verseket. Eredményeit először 1521-ben publikálta *Loci communes rerum theologicarum* címmel. Mivel ez a mű többek között Pál apostol rómaiakhoz írt levelének magyarázata alapján készült, magától értetődően a világi felsőbbiségről is szó van benne. Akkor még az egyházi felsőbbiséggel egy fejezetben szerepelt. Azt állapítja meg, hogy a világi felsőbbiség megőrzi a társadalmi békét az állam törvényei, a bírósági eljárásra vonatkozó előírások és a büntetések kiszabása révén. Ha valami olyat parancsol, ami ellentmond Istennek, nem kell engedelmessé válni neki. Ha valami olyat ír elő, ami a közösség hasznára van, akkor engedelmessé válni kell. Ha pedig zsarnokként lép fel, el kell tűrni, de ha lehetséges, el szabad menekülni.¹¹

Mire Károlyi beiratkozott a wittenbergi egyetemre, Melanchthon már sokkal részletesebb tanítást fogalmazott meg. Alapvetése az volt, hogy miként Isten elrendelte többek között az évszakok váltakozását, úgy rendelte el azt is, hogy legyenek tisztségviselők, akik érvényt szereznek a törvényeknek, az ítéleteknek és büntetéseknek. Az alattvalók engedelmességükkel járulnak hozzá a társadalmi béke fenntartásához. Szabad a keresztyén embernek részt venni a világi felsőbbiség munkájában, akár úgy, mint fejedelem, akár úgy, mint aki a világi bírósághoz fordul, vagy katonaként igazságos háborúban vesz részt. Minden országnak megvannak a saját törvényei, s azokat be kell tartani. Nem szükséges minden ószövetségi előírást egy az egyben átvenni, csak amennyiben megegyeznek a természeti törvénnyel, amely helyesli az erkölcsöt és bünteti az erkölcstelent. Tudatos engedetlenség a világi felsőbbiséggel vagy a jó törvényekkel szemben halálos bűn, viszont az engedelmség a hivatalnak szól, nem az azt betöltő személynek. Ha egy fejedelem szembehelezkedik Istennel, Istennek kell inkább engedelmessé válni, mint az embernek. A felsőbbiségnek mind a tíz parancsolatot szem előtt kell tartania, ezért köteles megtiltani az eretnokséget, ugyanakkor az egyházat, iskolákat és kórházakat fenntartani. Tiszteletben kell tartani az alattvalók tulajdonjogait. Az alattvalók pedig az adófizetésen túl azzal tisztelik a világi felsőbbiséget, hogy hitben ragaszkodnak ahhoz a meggyőződésükhöz, hogy Isten rendelte azt, imádkoznak érte, és türelemmel elviselik hibáit. Ha pedig zsarnokká válna a fejedelem, akkor más vezetők feladata, hogy megfelelő módon kordában tartásák őt. A török

10 Szabó: *A rejtőzködő*, 35–36.

11 HILL, Charles Leander (ford.): *The Loci Communes of Philip Melanchthon*, Boston, Meador Publishing Company, 1944, 51–52, 262–263. Tudomásom szerint magyar fordítás még nem jelent meg, latin szövege itt található: BINDSEIL, Heinrich Ernst (szerk.): *Corpus Reformatorum. Philipp Melanthonis Opera qua supersunt omnia*, 21. köt., Braunschweig, C. A. Schwetschke und Sohn, 1854, https://books.google.hu/books?id=_BERAAAAIAAJ, 81–227, 223–224. (Megtekintés: 2025. január 9.)

birodalom istenkáromlásan és gyilkosságon alapul, tehát az ellenkezője a keresztyén államnak, amely igaz hiten és szereteten alapszik.¹²

Hazatérte után Károlyi hamarosan Gönc mezővárosban lett lelkipásztor, és élete végéig (néhány év Tállyán való lakozást leszámítva) az volt a szolgálati helye. Egy Hunyadi Mátyás királytól származó kiváltságlevélből tudjuk, hogy a település már régebb óta önálló igazságszolgáltatással rendelkezett. Az önkormányzat élén egy (fő)bíró állt, akinek a munkáját segítette négy választott esküdt, valamint nyolc tanácsos. Egy évtizeddel Károlyi odaköltözése előtt I. Ferdinánd magyar királyként megerősítette, hogy semmilyen официális vagy beosztottja nem lakhat a városban, és a polgárok akarata nélkül vagy a szokások ellenében nem szólhat bele annak vezetésébe. 1563-ban ráadásul azt a jogot is megadta, hogy a város végrehajthassa a területén elkövetett bűntettekért elítélteken a kiszabott büntetést.¹³

Károlyi idején nem volt tiszta, ki gyakorolhatja a földesúri jogokat Gönc területén. A település pedig már városházával rendelkezett, amely az önkormányzatisága egyik jelképe. Sőt, Abaúj vármegye is legtöbbször Göncön tartotta közgyűléseit és törvényszéki üléseit. Mindez hozzájárulhatott ahhoz, hogy a város lakói, bár jogilag jobbágyok voltak, inkább polgároknak tartották magukat. A városvezetés erélyesen fellépett, ha úgy látta, sérülnek a jogai. Például panaszt emeltek Mágocsy Gáspár ellen, aki a disznókból tizedet követelt, bár a város mindig pénzzel szokta ezt a kötelezettségét megváltani. 1583-ban pedig megtagadták Károlyi káplánjának egy üres háztelek megvásárlását, mivel neki így nem kellett volna adót fizetnie.¹⁴ A következő években több ilyen kísérlet is történhetett, mert 1588-ban királyi megerősítést nyert, hogy a Göncön lakó nemesek is adózni tartoznak.¹⁵

Károlyi 1564-től közel élete végéig a kassavölgyi egyházközségek esperese is volt, feltehetőleg választás útján jutott ehhez a tisztséghez. Feladataihoz a gyülekezetek és egyházi iskolák felügyelete ugyanúgy hozzátartozott, mint a lelkipásztorok életének erkölcsi ellenőrzése. Bizonyos kérdésekben (egyházfegyelem, pénzügyek, lelkész- és tanítóválasztás) pedig elkerülhetetlen volt az együttműködés az adott település világi felsőbbbségével.¹⁶

Az eddig leírtakból kiderül, hogy Károlyi Gáspár a brassói iskolaéveitől kezdve mindig olyan közegben élt és tevékenykedett, ahol egy választott előljáró – esetleg szintén választott segítőkkel együtt – felügyelte az adott csoport (coetus, mező-

12 Bindseil: *Corpus Reformatorum*, 21. köt., 984–1015. Vö. MANSCHRECK, Clyde L. (ford. és szerk.): Melancthon on Christian Doctrine. *Loci Communes* 1555, New York, Oxford University Press, 1965, 325–343. Magyarul áttekintést ad RHEIN, Stefan: „Párbeszédre születünk.” Philipp Melancthon politikafelfogása, *Lelkipásztor* 93(2018/3.), 94–101.

13 IVÁNYI Béla: *Gönc szabadalmes mezőváros története*, Karcag, Kertész József könyvnyomdája, 1926, 10–11, 41, 133.

14 BODNÁR Tamás (s. a. rend.): *Gönc mezőváros jegyzőkönyvei 1552–1850*, Gönc, Gönc város önkormányzata, 2015, 6–7, 60–61, 63. Köszönöm, hogy rendelkezésemre bocsátotta a nyomdai íveket.

15 Iványi: *Gönc*, 41–42.

16 DIENES Dénes: *A tiszáninneri református egyházkerület története. A kezdetektől a Türelmi Rendeletig*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2017, 92–94, 107, 154–155, 158.

város, egyházmegye) által alkotott, a saját működését és erkölcsait szabályozó rendet. Az adott közeget körülfogó tágabb társadalmi körök (egyetem, város, ország) előljáróival az önkormányzás védelme és/vagy a meghozott döntések végrehajtása miatt volt fontos a kapcsolattartás. Ezek a tapasztalatok hozzájárulhattak ahhoz, hogy Károlyi mindig úgy viszonyult a világi felsőbbséghez, mint aki attól független felhatalmazással léphet fel.

A wittenbergi tananyagon túl abból is betekintést nyerhetünk Károlyi államelméleti felfogásába, hogy áttekintjük, mit mondanak a világi felsőbbsegről azok a hitvallások, amelyek mellett aláírásával elkötelezte magát. Első helyen a tarcal-tordai hitvallást kell megemlítenem, amelyet 1566-ban az abaúji egyházmegye zsinata tanulmányozásra ajánlott a kötelékében szolgáló lelkészeknek.¹⁷ Alapját Theodore de Bèze genfi lelképásztor (Kálvin utódja) 1560-ban közzétett hitvallása képezte, amelynek az anyaszentegyházról szóló és számos gyakorlati útmutatást tartalmazó 5. részét több ponton is módosították.¹⁸

Témánkat illetően a hitvallás a keresztyén magisztrátus tisztségét tárgyalja, tehát nem a világi felsőbbséget általában. Alapvetése, hogy azok az emberek, akik arra hivatottak, hogy megőrizzék az általános békét és nyugalmat, az egyház legkiemelkedőbb, példaadással tartozó tagjai. Mivel pedig minden boldogság Isten helyes tiszteletéből következik, mindenekelőtt az egyházat kell megoltalmazniuk háborgatóival szemben. Olyan törvények szerint kell igazgatni a reájuk bízottakat, amelyek tekintetbe veszik Isten ígését, mint általános szabályt, de az adott ügy körülményeit is. Fegyverhez csak igazságos okból, szükség esetén nyúljanak, valamint csak olyan mértékben rójanak ki adót és vámot, amely a közjót szolgáló költségekre nézve elegendő.¹⁹

Aki Istennek tartozik engedelmeskedni (ez pedig mindenki), annak a világi felsőbbségnek is engedelmeskednie kell, mivel Isten rendelte őket – folytatja a hitvallás. Még az istentelen és kegyetlen uralkodót is el kell viselni, mert csak Isten hatalmában áll őket adni és elvenni. Mivel azonban Isten parancsolatai igazságra és kegyességre kötelezik az embert, senkinek az utasítására sem szabad ezek ellen cselekedni. Ez a „nem engedés” viszont más, mint az ellenállás, amely nem egyezik Isten akaratával.²⁰

A következő évben, 1567-ben Károlyi abaúji esperesként részt vett Debrecenben a tiszáninneni és tiszántúli egyházmegyék közös zsinati ülésén. Itt a többiekkel egyetemben aláírta Heinrich Bullinger svájci reformátor néhány évvel korábban megfogalmazott hitvallását, amely most a Második Helvét Hitvallás nevet viseli. Az aláírás apropóját valószínűleg az adta, hogy III. Frigyes pfalzi választófejedelem 1566-ban a német birodalmi gyűlésen e hitvallás alapján érvelt amellett, hogy

17 Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Budapest, Magyarországi protestansegylet, 1881, 286, 443, 447–448.

18 Dienes: *A tiszáninneni*, 100–101; Kiss: *Zsinatok végzései*, 286–288.

19 Kiss: *Zsinatok végzései*, 408.

20 Uo., 409–410.

a lutheri irányzathoz hasonlóan a svájci is megegyezik az apostolok tanításával. Ezért az augsburgi vallásbéke a helvét hitvallás szerint reformált egyházakra is vonatkozik.²¹

Ez a hitvallás abból indul ki, hogy a mindenféle (világi) felsőbbiséget Isten rendelt, ezért e világon az első helyet foglalja el – függetlenül attól, hogy a keresztyén egyháznak ellensége, vagy éppen barátja, illetve tagja. Legfontosabb kötelessége a békét és nyugalmat fenntartani, s ennek a legsikeresebben úgy tehet eleget, ha ő maga istenfélő, valamint védelmezi Isten egyházát. Az Isten igéjéhez szabott törvényekkel kormányozzon, legyen igazságos a bíraskodásban, hajtsa végre az ítéleteket, akár a halálbüntetést is. Végszükség esetén megvédheti a saját népét háborúval is. Az alattvalók pedig tiszteljék a felsőbbiséget, imádkozzanak érte, s engedelmeskedjenek minden jogos és méltányos rendelkezésének, az adókievítésnek, adott esetben a harcra szóló felhívásának is.²²

Összehasonlítva ezt a két hitvallást egymással, illetve Melanchthon tanításával, azt látjuk, hogy nagyjából megegyeznek mindabban, amit állítanak, bár a hangsúlyokban eltérnek egymástól. A három közül a Második Helvét Hitvallás a legkevésbé konfrontáló: értékítélet nélkül nyugtázza, hogy a világi felsőbbiség lehet akár az egyház ellensége is, továbbá még azt a bibliai elvet sem említi, hogy Istennek kell inkább engedelmeskedni, mint embereknek (ApCsel 5,29). Melanchthon a legszigorúbb, aki a világi felsőbbiségtől elvárja iskolák és kórházak fenntartását is, az alattvalók ok nélküli engedetlenségét pedig halálos bűnnek bélyegzi. A tarcal-tordai hitvallás valahol e kettő között helyezkedik el.

E két hitvalláson kívül még néhány adatunk van Károlyi államelméleti tudásáról. Az 1566-ban Göncön tartott zsinat a tarcal-tordai hitvallás mellett Kálvin genfi kátéját is (újra) ajánlotta a lelkészek figyelmébe.²³ Ebben pedig a negyedik parancsolathoz fűzve az szerepel, hogy bár csak a szülők vannak megemlítve benne, de a fejedelmekre és bármely előljáróra is vonatkozik. Ugyanis az ő tekintélyük, hatalmuk és tisztességük kizárólag Isten rendeléséből van, aki a világot így akarja igazgatni.²⁴

Ha igaz a feltevés, hogy a debreceni kollégium Nagykönyvtárában megőrzött, G. C. betűkkel ellátott könyv Károlyi tulajdona volt, akkor ez is jelzi államelméleti érdeklődését. A kötet ugyanis többek között Martin Bucer svájci reformátor *Krisztus királyságáról* című művét tartalmazza.²⁵ Ebben a szerző többek között tizennégy törvénytervezetet vázol fel az angol király és parlament számára, amelyek bibliai alapvetést adhatnak az egyháznak és a társadalomnak egyaránt. Mivel a Károlyi-hoz való kapcsolat nem bizonyított, itt most eltekintek e mű elemzésétől.

21 Uo., 459, 563, 612 (Újvár = Abaújvár); NAGY Barna: Bevezetés a II. Helvét Hitvalláshoz, in: *A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2006, 83–111, 85, 92–95.

22 *A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2006, 194–195.

23 Kiss: *Zsinatok végzései*, 443.

24 KÁLVIN János: *A genfi egyház kátéja*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1998, 40.

25 Szabó: *A rejtezőkód*, 36–37; a könyv lelőhelye: Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, F97 jelzet.

Arról, hogy az általa szerzett államelméleti ismeretekből mit tartott fontosnak, úgy kapunk képet, hogy megvizsgáljuk Károlyi saját kijelentéseit e kérdésben. Az abaúji lelkészeket az 1566-os gönci zsinatra meghívó leveléből kiderül, hogy elég sötétben látta a politikai helyzetet. Megemlítette a minden jámborságot (*pietas*) és emberséget nélkülöző török hadak fegyvereit és vérontásait. De még ennél is rosszabbnak látja, hogy a keresztény fejedelmek elferdítik a jogot és a törvényeket. Sőt, egyenesen elpusztítják az országot azzal, hogy egyik a mohamedanizmust, másik a pápizmust követi, de van, aki Krisztus nyílt ellensége, mert megfosztja őt isteni mivoltától.²⁶ Károlyi tehát elégedetlen volt mind a török portával egyezsére törekvő, mind a római katolikus, mind az antitrinitárius meggyőződésű fejedelmekkel. Jóra való fordulást csak egy protestáns többségtől várt, miképpen azt néhány évvel korábban hosszabban is kifejtette.

1563. december végén ugyanis megjelent *Két könyv, minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjeknek okairul* című műve.²⁷ Fő üzenete – amelyet öt bibliai idézetre alapoz – az, hogy egy országnak csak akkor lesz jó a sorsa, ha a királlyal és a főnemesekkel (fejedelmekkel) az élén Istennek és Jézus Krisztusnak szolgál. Az Ószövetség történelmi és prófétai könyvei alapján nyilvánvaló, hogy amikor Isten népe elhagyja Őt, és bálványimádáshoz fordul, Isten veszedelmet hoz rájuk. Károlyi szerint Magyarország összes királya között akár egy sem található, aki Istent tisztelte volna. Isten először türelmesen várta a magyarok megtérését, de amikor még a tiszta evangélium hirdetésének is ellenálltak, a török császárt indította az ország meghódítására. Az egyetlen megoldás: először a király, majd a főnemesek is térjenek Istenhez, az Ő igéje mellé szabják életüket, szolgáttassanak mindenkinek igazságot, irtsanak ki az országból minden tisztátalanságot, vezessék a népet is istenfélelemre. Ha ezt teszik, Isten elveszi majd a pogányt az országról. Mindezt állandóan imádkozni is kell.²⁸ A 16. század második felében ez a felfogás a magyarországi protestánsok között általánosnak mondható.²⁹

Károlyi számára az ország sorsa elsősorban a királyon múlik. Éspedig nem is azon, ahogyan betölti tisztségét, hanem hitbeli meggyőződésén. Károlyi megemlítette ugyanis, hogy „sokan egyenlő akartból azt mondják, hogy az országnak jó szerencséje abban van, ha az országban bölcs királ van, ha az királnak jó tanácsosi vadnak, ha ifjú tanácson nem jár, mint az Roboám, ha sok vitélző szolgálai vadnak, kik az hadakoztatban bölcssek, és ha egyenesség van az országban.”³⁰ Ezek a szempontok egyenesen a bibliából származnak, és még római katolikus

26 LAMPE, Frid. Adolpho: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*, Trajectum ad Rhenum [=Utrecht], Jacobus van Poolsum, 1728, 131.

27 SZABÓ András (s. a. rend.): *Károlyi Gáspár a gönci prédikátor*, Budapest, Magvető Kiadó, 1984, 5–144.

28 Uo., 17, 51–52, 67–69, 92–93, 96.

29 PÉTER Katalin: A reformáció és a művelődés a 16. században, in: Pach Zsigmond Pál – R. Várkonyi Ágnes: *Magyarország története 1526–1686*, 1. köt., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987, 475–604, 485, 490.

30 Szabó: *Károlyi*, 18.

meggyőződésűek is egyetérthettek volna velük. Viszont Isten ezeket a vezetés-technikai gyakorlatokat is megakaszthatja, ha a király nem tiszteli Őt helyesen – azaz, ha nem protestáns. Ideális esetben a király csak Jézus Krisztusban bíz, és a tízparancsolatnak megfelelően kormányoz. Melancthonhoz hasonlóan Károlyi sem várta el, hogy az ország minden törvénye szó szerint megegyezzen ószövetségi előírásokkal, de nem mondhatnak ellent a tízparancsolatnak.³¹

A *Két könyv*ben Károlyi erényesen, de mégis mindig általánosságokban szólva ítéli el a világi felsőbbtség bűneit. A kegyetlenséget, telhetetlenséget és irigységet úgy veszi sorra, hogy szinte csak bibliai idézeteket fűz egymáshoz.³² Egy helyen pedig tisztázza, hogy nem személy szerint szidalmazza a felsőbbtséget, hanem a bennük levő vétket, hogy bűnbánatot tartsanak.³³ Írását úgy is lehet olvasni, hogy abban Károlyi példát ad arra nézve, hogy egy világi vezetőnek hogyan kell a bibliában olvasottakat saját magára alkalmazni.

Károlyi számára a legfontosabb az volt, hogy mindenki a saját nyelvén olvashassa (és olvassa is!) a Szentírást. A vizsolyi bibliában található „Előljáró beszéd” ennek a fontosságát domborítja ki.³⁴ Témánkat illetően érdekes az ott szereplő megjegyzés, hogy az igehirdetés biztosítása mellett a legnagyobb jó, amit a fejedelmek tehetnek: a bibliának a nép nyelvére való fordítása, nyomtatása, terjesztése.³⁵ Bár a magyar bibliafordítás addigi hiánya az egyház és a világi felsőbbtség közös vétké, de a fejedelmek felelőssége lett volna az egyházat a bibliafordításra ösztönözni.³⁶ Mindebből kiderül, hogy Károlyi látása szerint a (keresztény) világi felsőbbtség nem csak az egyház védelméért felel, hanem adott esetben az is feladata, hogy rámutasson az egyház mulasztásaira, illetve segítséget adjon azok orvoslásához.

A gönci lelkipásztor akkor is ilyen bátran hívta fel a világi felsőbbtség figyelmét a szerinte elvárható viselkedésre, amikor levél vagy élő szó útján lépett kapcsolatba vele. Szolgálatá elején például, 1563 decemberében levelet írt Kassa város tanácsának, hogy pénzübeli támogatást kérjen két iskolai rektornak peregrinációjukhoz. Úgy tudta ugyanis, hogy valaki végrendeletileg letétben hagyott pénzt erre a célra. Károlyi figyelmeztette a tanácsot, hogy nem illene ezt a pénzt világi célokra fordítani, sőt hozzáfűzte: a történelem mutatja, hogy aki ilyet tesz, rettentő módon meg fog bűnhődni.³⁷ Hivatali elődje néhány nappal korábban ugyanebben az ügyben írt a tanácsnak, de ő csak szépen megköszönte, hogy a tanács eddig is támogatta az egyházat, és biztosította őket afelől, hogy Isten kárpótolni fogja

31 Uo., 18–29.

32 Uo., 73–93.

33 Uo., 79.

34 A vizsolyi biblia beszkenelve például itt: <http://real-r.mtak.hu/id/eprint/511> (Letöltés: 2025. január 29.)

35 Az előző lábjegyzetben található példányban a):(5 jelű lap recto és verso oldalán.

36 Szabó: *Károlyi*, 181.

37 Károlyi Gáspár két levele, *Történelmi Tár* (1889), 605–606, 605; Szabó: *Károlyi*, 147–149.

őket, ha a két nevezett férfinak odaítélik a pénzt.³⁸ Az összehasonlításból látszik, hogy Károlyi tudatosan választotta a keményebb hangnemet.

Amikor a kassavölgyi esperes néhány évvel később levelet ír Schwendi Lázár felső-magyarországi főkapitánynak, már barátságosabb hangnemet választott. Nem csoda, mert Schwendinek nagy érdemei voltak a törökök elleni harcokban, ráadásul a vallási toleranciát is pártolta – igaz, a birodalom stabilitása érdekében és taktikai megfontolásokból,³⁹ de arról Károlyi nem tudhatott. A levél államelméleti fejtegetést is tartalmaz: a fejedelmek isteni hivatalt viselnek, Isten helyettesei a földön az Ő helyes tiszteletének terjesztésében és megőrzésében, a jók megvédésében és a bűnösök megbüntetésében.⁴⁰ Amikor a szerző a lényegre tér, újra előbukkan önérzete. Ugyanis segítséget kér Schwenditől egy zsinat lebonyolításában, de úgy, hogy először kijelenti: „A zsinatot már kitűztük.” Jó lenne, ha Schwendi képviselőként tanúként és adott esetben a karhatalom tekintélyével a magyar nagyurak közül is valaki jelen lenne. A főkapitány főleg abban tudna segíteni, hogy kényszerítse az eretnekséggel gyanúsítottakat a zsinaton való megjelenítésre, illetve biztosítsa a meghívott lelkipásztorok biztonságát.⁴¹ Tehát kifejezetten nem engedélyt kér a világi felsőbbségtől zsinattartáshoz, és a lebonyolításba sem ad sok beleszólást. Károlyi itt tehát úgy viszonyul a világi felsőbbséghez, mint az egyház előkelő tagjához, ahogyan azt a tarcal-tordai hitvallás fogalmazza.

Hasonlót látunk tőle az 1569-es nagyváradi hitvitán. Ugyanis egyik felszólalásában megdicsérte János Zsigmond magyar királyt azért, hogy megszervezte a vita lehetőségét a szentháromságot vallók és tagadók között. Kijelentette, hogy az igaz jó fejedelmek a tízparancsolat mindkét táblájának őrizői. Példaként Nagy Konstantin császárt hozta fel, aki 317-ben összehívta a niceai zsinatot.⁴² Az egyháztörténelmet ismerők számára egyértelmű a célzás. Annak idején a császár által összehívott zsinat elítélte Arius tanítását, amely szerint Krisztus nem egylényegű az Atyával. Mivel az antitrinitáriusok ehhez hasonló álláspontot képviseltek, Károlyi János Zsigmondtól is elítélő döntést várt. Végtelen vitától tartva Károlyi a református lelkipásztorok nevében bírók kinevezését kérte, akik az érvek elhangzása után eldöntik, mely állítások egyeznek a bibliával. Ugyanis a (Schwendi által egy évvel korábban) Kassára összehívott zsinaton ez történt, és az eredmény az antitrinitárius tanok, valamint egyik képviselőjük elítélése lett. Károlyi a vita folytatását a bírók kinevezésétől tette függővé,⁴³ de néhány nappal később a király végső döntéshozatal nélkül berekesztette a disputációt.

38 Székely István levele a kassaiakhoz, *Történelmi Tár* (1889), 604–605; Szabó: *A rejtőzködő*, 68.

39 SCHWENDI, Lazarus van: *Bedencken an Kaiser Maximilian den Andern von Regierung dess Heyligen Römischen Reichs und Freystellung der Religion* (1574), s. 1., 1782, <https://digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10561315,53-56,66-68>. (Letöltés: 2025. január 31.)

40 Szabó: *Károlyi*, 151.

41 Uo., 154.

42 Uo., 165.

43 Uo., 167–168

A legkülönlegesebb eset, amelyből betekintést kaphatunk Károlynak a törvényes renddel kapcsolatos gondolkodásába, egy bírósági per körüli nézeteltérés. Történt ugyanis, hogy Tarcalon két diák behatolt egy szőlőskertbe. A csőszök észrevették őket, mindenki fegyvert rántott, majd az egyik csősz úgy megsebesítette az egyik diákot, hogy az három nap múlva bele is halt sérüléseibe. Károlyi Gáspár esperesi minőségében kérte, hogy a bíró kezdje el a pert, és az ítélet meghozatala után adja át a csősznek annak végrehajtására. A bíró pedig elmagyarázta neki, hogy a szokásos jogi eljárás más, és az ítélet véglegesítéséhez mások jóváhagyására is szükség van. Károlyi erre először a szentségek kiszolgáltatását, majd az ígéhirdetést is felfüggesztette Tarcalon. Sőt, a temetéseken sem zsoltár, sem harangszó nem hangozhatott el. A bíró pedig ezzel a nyomással nem törődve az általa helyesnek látott módon lefolytatta a pert.⁴⁴

Mivel az ügyben csak a szepesi kamara és az eljáró osztrák főhercegek levelei állnak rendelkezésünkre,⁴⁵ Károlyi álláspontját egyéb vonatkozó adatok alapján kell rekonstruálni. Először is világos, hogy Károlynak nemcsak az adott bíróval volt vitája (hiszen akkor kizárólag vele szemben alkalmazta volna az egyházi fegyelmet), hanem az egész településsel, mondhatni az ottani közvéleménnyel. Éppen ilyen helyzetre nézve hozott határozatot az egyházi szolgálatok betiltásáról a fent említett, 1566-os gönci zsinat, amely szerint e súlyos lépéshez azokban a gyülekezetekben lehetett folyamodni, ahol az emberek nem engedelmessé válnak a jó cselekedetekre intő lelkészeknek.⁴⁶

További fontos körülmény, hogy a bíró nem az esperes kérésére, hanem az elhalálozott apja és rokonai kezdeményezésére indította a pert. Tarcalon (és feltehetőleg az egész Kassavölgyben) ez lehetett a szokásos jogi eljárás, miként az akkortájt Gönc mezővárosban érvényes törvénykönyvben is szerepel ilyen cikk.⁴⁷ Ugyanakkor a diák Károlyi szemében egyházi személynek számíthatott, mivel az iskolákért elsősorban az egyház felelt.⁴⁸ Az egyház azonban az egész perben nem kapott szerepet, ellentétben olyan világi szereplőkkel, mint a tokaji tiszttartó és a szepesi kamara. Károlyi felháborodásának tehát talán az adott okot, hogy az ő meglátása szerint az egyház az illetékes a perben, de mind a bíró, mind a hozzátartozók kihagyják az eljárásból. Mindez pedig éppen Tarcalon történik meg, mi-

44 Uo., 173–175; Iványi: *Göncz*, 185. Arra, hogy a bíró Károlyi fegyelmi lépése után folytatta le a pert, a nihilominus (mindazonáltal, ennek ellenére) szóból következtethetünk.

45 Iványi: *Göncz*, 185–189.

46 Kiss: *Zsinatok végzései*, 445.

47 Vö. Bodnár: *Gönc*, 27.

48 Dienes: *A tiszáninenni*, 135. Bár közvetlenül Károlyira nem vonatkoztatható, de illusztrálja ezt a szemléletet az 1606-ban Marosvásárhelyen elfogadott *Canones Ruberiani* 34. cikke, amely lehetővé teszi, hogy lelkészek felvállalják tanulóik peres ügyeit, ha a dolog úgy kívánja, l. BUZOGÁNY Dezső – DÁNÉ Veronika – KOLUMBÁN Vilmos József – ÓSZ Sándor Előd – SIPOS Gábor (s. a. rend.): *Erdélyi református zsinatok iratai I. 1591–1714*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2016 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 1/1.), 39, 44.

közben a településről elnevezett hitvallás a világi vezetők helyét az egyházon belül, azok fennhatósága alatt határozza meg.

Bár a világi hatóságok keresték a módját, hogyan büntethetik meg Károlyit a szemükben hallatlan lépéséért, végül nem esett bántódása. Lehetséges azonban, hogy a tarcaliak levonták a tanulságot a történelekből. A 17. század elején ugyanis törvényekben az egyházi tisztségviselők előkelőbb helyet foglalnak el, mint a főbíró.⁴⁹

Összességében tehát látjuk, hogy Károlyi szerint a világi felsőbbség feladata a társadalmi igazságosság fenntartása (a bűnösök büntetése és a jók megvédése) a tízparancsolatnak nem ellentmondó törvények alapján, valamint a helyes istentisztelet (értsd: a protestáns vallás) megőrzése és elősegítése, adott esetben a másként gondolkodók elítélése és megbüntetése révén is. Legfontosabbnak azt tartotta, hogy a király és a főnemesek protestáns hitre térjenek, olvassák a Bibliát, és az abban található útmutatásokat mind hivatalukra, mind magánéletükre nézve tartsák be. Mindezt a Károlyi által aláírt hitvallások közül a legjobban a tarcal-tordai hitvallásban találjuk meg. Főleg abban a gondolatban, hogy a világi felsőbbség sajátos hatáskörrel rendelkező, példaadásra kötelezett tagja az egyháznak, de úgy, hogy az egyházi vezetőknek joguk van azt figyelmeztetni, kritizálni, a helyes útra tanítani.

BIBLIOGRÁFIA

- BINDSEIL, Heinrich Ernst (szerk.): *Corpus Reformatorum. Philippi Melanthonis Opera qua supersunt omnia*, 21. köt., Braunschweig, C. A. Schwetschke und Sohn, 1854, https://books.google.hu/books?id=_BERAAAAIAAJ
- BIRKÁS Antal: *Reformáció, államhatalom, politika. Luther és Kálvin jogfilozófiai és politikai filozófiai nézetei*, Budapest, Luther Kiadó, 2012.
- BODNÁR Tamás (s. a. rend.): *Gönc mezőváros jegyzőkönyvei 1552–1850*, Gönc, Gönc város önkormányzata, 2015.
- BUZOGÁNY Dezső – DÁNÉ Veronika – KOLUMBÁN Vilmos József – ÓSZ Sándor Előd – SIPOS Gábor (s. a. rend.): *Erdélyi református zsinatok iratai I. 1591–1714*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2016 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 1/1.).
- DIENES Dénes: *A tiszáninneri református egyházkerület története. A kezdetektől a Türelmi Rendeletig*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2017.
- HILL, Charles Leander (ford.): *The Loci Communes of Philip Melancthon*, Boston, Meador Publishing Company, 1944.
- HUBERT Ildikó: Feljegyzés Károlyi Gáspár haláláról Sóvári Soós Kristóf posztuláinak kéziratostoldalékában, in: Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina (szerk.): *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, Budapest, Kossuth Kiadó, 2016, 289–293.

49 Szabó: *A rejtőzködő*, 93–96.

- IVÁNYI Béla: *Göncz szabadalmas mezőváros története*, Karcag, Kertész József könyvnyomdája, 1926.
- KÁLVIN János: *A genfi egyház kátéja*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1998.
- KÁROLYI Gáspár két levele, *Történelmi Tár* (1889), 605–606.
- KISS Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Budapest, Magyarországi protestanszegylet, 1881.
- LAMPE, Frid. Adolpho: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*, Trajectum ad Rhenum, Jacobus van Poolsum, 1728.
- LEEUV VAN WEENEN, Marco de: „Természetes dolog levágni egy gyógyíthatatlan testrészt.” Angol nézetek államról és kormányzásról a 16. században, in: Szabó Zsolt (szerk.): *Szabadság, hatalom, lelkiismeret. Fejezetek a protestáns politikai gondolkodás történetéből*, Budapest, Károlyi Gáspár Református Egyetem – Kálvin Kiadó, 2024.
- MANSCHRECK, Clyde L. (ford. és szerk.): *Melanchthon on Christian Doctrine. Loci Communes 1555*, New York, Oxford University Press, 1965.
- NAGY Barna: Bevezetés a II. Helvét Hitvalláshoz, in: *A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2006.
- NETOLICZKA, Oskar (s. a. rend.): *Johannes Honterus' ausgewählte Schriften*, Wien, Carl Graeser, 1898.
- PÉTER Katalin: A reformáció és a művelődés a 16. században, in: Pach Zsigmond Pál – R. Várkonyi Ágnes: *Magyarország története 1526–1686*, 1. köt., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987, 475–604.
- RHEIN, Stefan: „Párbeszédre születünk.” Philipp Melanchthon politikafelfogása, *Leleképész* 93(2018/3), 94–101.
- SCHULLER, Ute Monika: *Der Coetus am Honterus-Gymnasium Kronstadt in Siebenburgen, 1544–1941. Ein Beitrag zur Geschichte des Helfersystems, der Schülermitregierung und Schülermitverantwortung*, München, Messchendorf, 1963.
- SCHWENDI, Lazarus van: *Bedencken an Kaiser Maximilian den Andern von Regierung dess Heyligen Römischen Reichs und Freystellung der Religion* (1574), s. l., 1782, <https://digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10561315>
- SZABÓ András (s. a. rend.): *Károlyi Gáspár a gönci prédikátor*, Budapest, Magvető Kiadó, 1984.
- SZABÓ András: *A rejtőzködő bibliafordító – Károlyi Gáspár*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2012.
- SZABÓ András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Budapest, Balassi Kiadó, 2017.
- SZABÓ Géza: *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Halle (Saale), Akademischer Verlag, 1941.
- SZÉKELY István levele a kassaiakhoz, *Történelmi Tár* (1889), 604–605.
- WITTSTOCK, Oskar: *Johannes Honterus. Der Siebenbürger Humanist und Reformator*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1970.

*Tasnádi István*¹

AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZ
18. SZÁZADI PÜSPÖKEINEK IRODALMI MUNKÁSSÁGA²

ABSTRACT

István Tasnádi: The Written Works of 18th-Century Bishops of the Reformed Church in Transylvania

This article examines the literary legacy of the bishops of the Reformed Church in Transylvania in the 18th century. It provides a bibliography of the written works of the 17 authors and analyzes this data, focusing on the genres in which the bishops wrote, the locations of publication, the languages used, and any potential correlation between their writings and their election.

The study reveals that nearly two-thirds of the 135 works are funeral sermons. The large number of joint services conducted by later bishops suggests a strong connection between representative funeral services and their election. Most bishops published at least one Latin disputation during their studies abroad, but the vast majority of the books were written in Hungarian and printed in Kolozsvár. The sermon texts, theological works and literary writings vary significantly, reflecting each bishop's individual field of work and interest.

Keywords: Transylvania, Reformed, Bishop, 18th century, literary legacy

Az elmúlt években az Erdélyi Református Egyház 18. századi püspökeinek életrajzával több tanulmány keretében foglalkoztam.³ Az egyéni életpályák megrajzo-

- 1 Tasnádi István, református teológus-lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Doktori Iskolájának doktori hallgatója
- 2 A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896 számú témapályázata támogatta.
- 3 TASNÁDI István: *Verestói György élete*, Kolozsvár, magiszteri dolgozat a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben, 2020;
TASNÁDI István: Út a püspökség felé – Zágoni Aranka György pályaképe, in: Kolumbán Vilmos (szerk.): *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról*, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet – Egyetemi Műhely Kiadó, 2022, 235–250;

lásán túl ezek az írások azt a célt szolgálták, hogy építőkövei legyenek annak az összefogó munkának, amely bemutatja a püspöki intézmény működését. Egyelőre mindkét vonatkozásban, az életrajzok és az intézménytörténeti összefoglalók területén is komoly adósságai vannak a 18. századdal foglalkozó egyháztörténet-írásnak.

Jelen tanulmány ebbe a kutatási folyamatba épül be. Az említett előzményektől eltérően azonban itt nem egyetlen személyre összpontosítok, hanem azt vizsgálom, hogy milyen írások köthetők a 18. századi erdélyi református püspökök nevéhez. Irodalmi munkásságnak tekintek minden olyan szöveget, legyen az akár nyomtatott, akár kézíratos, amely egyértelműen valamelyik erdélyi püspök tollából származik.

A torzító aránytalanságok elkerülése céljából a tanulmányban ezek közül csak azokat az írásokat vettem be a kimutatásba, amelyek önálló munkaként jelentek vagy jelenhettek volna meg. Ilyen módon a legkisebb vizsgált egység a halotti prédikáció. Az említett statisztikákból ezért kimaradtak a halotti kártákra írott versek, az üdvözlőversek, a levelek és a publikálatlan önéletrajzok. Noha irodalomtörténeti szempontból hasznos lenne ezen írások vizsgálata is, ez más módszertani megközelítést igényelne, amire nincs lehetőség egyetlen tanulmány keretén belül. A kisebb írásokról ezért csupán érintőlegesen írok az erről szóló fejezetben.

A munka elsődleges célja, hogy egyetlen, átlátható és visszakövethető jegyzékbe szedve felsorolja a püspökök neve alatt megjelent összes irodalmi alkotást. Ez a lista a mellékletben olvasható. Másodszor a bevezető tanulmányban azt vizsgálom, hogy milyen következtetéseket vonhatunk le ebből az adatsorból: mennyire jellemző az, hogy a (későbbi) erdélyi református püspökök író lelkipásztorok voltak, milyen műfajban alkottak, illetve megfigyelhető-e valamilyen összefüggés az írásművek és a püspökké válás között. A tanulmány első fejezetében a teljes szöveggörpusszal foglalkozom, majd műfajonként csoportosítva vizsgálom az írásokat.

A SZÖVEGKORPUSZRÓL

Az irodalomtörténészek előtt nem teljesen ismeretlen a vizsgált terület. Egyes életművekkel és műfajokkal már foglalkoztak kutatók, mint például Verestói György halotti prédikációival,⁴ vagy Zágoni Aranka György és Dési Lázár György francia nyelvből készített fordításaival.⁵ Ezek a kutatások azonban más megközelítést alkalmaztak, hiszen kiemelkedő alkotásokra és irodalomtörténeti jelenségekre kon-

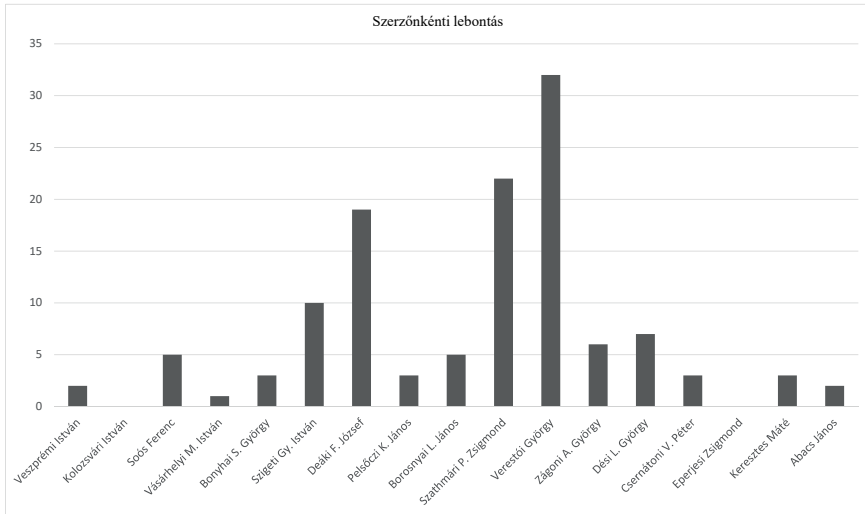
TASNÁDI István: Zágoni Aranka György püspöki tevékenysége, in: Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2022*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hit tudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 489–502. doi: 10.61376/hit.2022.tasnadi.34
TASNÁDI István: Dési Lázár György püspöksége (1767–1773), *Hagyomány Identitás Történelem* 1(2024/2), 73–88. doi: 10.69594/hit.2024.2.6

4 FARKAS WELLMANN Éva: *Irodalom és közönsége a XVIII. században*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2013.

5 Tóth Zsombor: *A hosszú reformáció jegyében*, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, 2023.

centráltak. Jelen tanulmányban ennél szélesebb kép megrajzolására törekszem: ki, mennyit és milyen műfajban alkotott a 18. századi püspökök közül.

A vizsgált szövegkorpusz 135 munkát foglal magába. Az alábbi ábra jelzi ezek szerzőnkénti megoszlását. A jobb átláthatóság érdekében itt nincs ábrázolva Verestói György azon 12 prédikációja, amelyek nem maradtak fenn külön kiadásban, csak a Holtakkal való barátság című kötetben, de a számítások során külön tételként kezeltem őket.

Ahogy azt az ábra is mutatja, az Erdélyi Református Egyháznak a 18. században két olyan püspöke volt – Kolozsvári István és Eperjesi Zsigmond – akitől semmilyen hosszabb írást nem ismerünk. A legtöbb püspöknek 3–6 munkája maradt fenn. Három életmű emelkedik ki ebből a sorból: Deáki Filep József 19, Szathmári Pap Zsigmond 22, valamint Verestói György 44 munkával. Ez a nagymértékű aránytalanság azt mutatja, hogy a korabeli püspökök nem éltek közlési kényszer alatt, a teológiai munkásság nem volt előfeltétele a megválasztásuknak, ezért irodalmi termékenységük inkább egyéni életpályájuk függvénye.

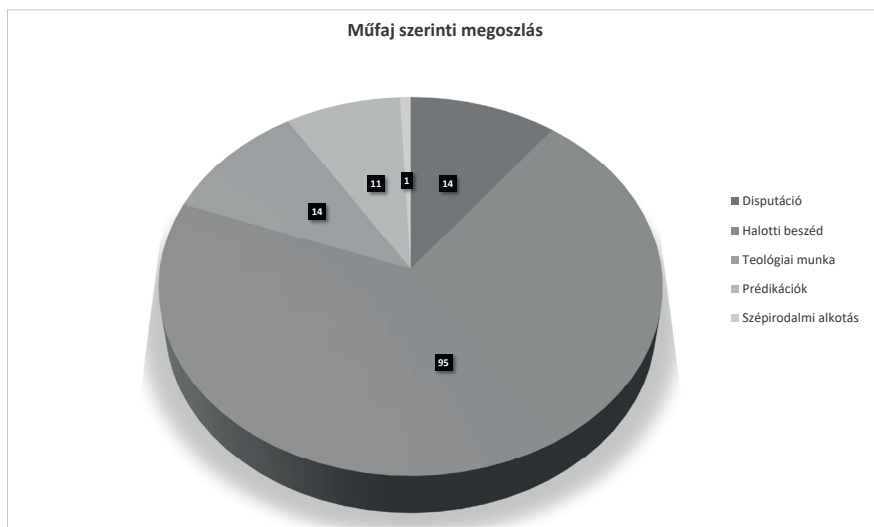
Ha az irodalmi munkák megjelenésének helyére tekintünk, akkor azt látjuk, hogy az erdélyi református püspökök szinte kizárólag a Kolozsvári református Kollégium nyomdájában jelentették meg írásaikat. Tizennégy munka jelent meg külföldön, de ezek mindegyike peregrináció során keletkezett disputáció. Öt írás jelent meg Nagyszébenben, száznégy Kolozsváron, a fennmaradó tizenkettő pedig vagy kézirat, vagy nincs megjelölve a nyomtatás helye.

Szintén hasonló arányokat mutat az írások nyelve. A tizennégy disputáció természetesen latin nyelvű, emellett tizenkilenc további munka született deákul. Ezek döntő többsége halotti beszéd, amelyek közül a legtöbb Verestói György nevéhez fűződik. A fennmaradó százket mű magyar nyelvű.

Ezek a számok arra utalnak, hogy a 18. században nincs olyan református püspök Erdélyben, akinek az irodalmi hatása érezhető lenne a Kárpátokon túl, vagy a magyar nyelvterület határain kívül. Noha műveltségükhöz nem férhet kétség – hiszen mindannyian jártak külföldi egyetemen –, a korabeli teológiai irányzatoknak inkább befogadói, mint formálói voltak, legalábbis nemzetközi szinten. A műfaji megoszlásból még jobban kitűnik, hogy írásaik elsősorban a hazai közönségnek szólnak, és az itthoni egyház szükségleteire válaszolnak.

Szintén ezt erősíti meg, ha azt vizsgáljuk, hogy a művek többsége püspökségük előtt, alatt, vagy haláluk után jelent-e meg. Természetesen ez önmagában még nem sokat árulna el, hiszen a hivatalba lépés előtti időszak mindig sokkal hosszabb és termékenyebb, de néhány érdekes részletre felhívhatja a figyelmünket. Az említett püspökök közül hárman szolgálatuk idején is több írást jelentettek meg (Bonyhai Simon György, Deáki Filep József, Borosnyai Lukács János), míg a hatalmas irodalmi hagyatékkal rendelkező Verestói György csupán egyetlen temetési prédikációt adott ki ebben az időszakban. Mindössze kilenc írás jelent meg a püspök szerző halála után, ezek közül is csupán három ért meg többszöri kiadást: Verestói György *Magyar versek*, Zágoni Aranka György *A keresztyén léleknek halál félelmei elleni orvosságai*, valamint Abacs János *A keresztyén vallásban ifjakat megerősítő agenda* című munkája. A püspökök írásai tehát Erdélyben is korlátozott hatással bírhattak.

Az említett jelenségek magyarázata részben a kiadott munkák műfajából adódik. A következő ábra az írásművek műfaji megoszlását tükrözi.

Az ábráról leolvasható, hogy az ismert munkák csaknem háromnegyede halotti beszéd. A második legnagyobb csoportot a disputációk, valamint a teológiai munkák alkotják. Az utóbbi gyűjtőnév alá soroltam be a dogmatikai kérdésekkel foglalkozó műveket, közöttük az iskolai oktatásban használt könyveket is. Tizen-

egy önállóan kiadott prédikációt vagy prédikációs-kötetet ismerünk a vizsgált szerzőktől. Verestói György *Magyar versek* című alkotása annyira elüt a többi szövegtől, hogy külön kategóriába soroltam. Természetesen ekkor még nem beszélhetünk „szépirodalmi” törekvésekről, de a temetésre és lakodalomra írt versek kötetbe való szerkesztése mai fogalmaink szerint ehhez áll közelebb.

A szövegkorpuszt vizsgálva azt láthatjuk, hogy a püspökök irodalmi hagyatéka nagyon változó. Többségükhöz öt vagy annál kevesebb írás fűződik, de vannak mennyiségi szempontból kiemelkedő szerzők is. A disputációkat leszámítva alapvetően magyar nyelven, Kolozsváron adták ki munkáikat, amelyek többségét már püspökké választásuk előtt publikálták. A műfajok tekintetében egyértelműen a halotti beszéd uralja ezt az irodalmi teret.

HALOTTI BESZÉDEK

A halotti beszédek túlsúlya (irodalom)szociológiai tényekkel magyarázható: a főúri családok saját költségükön adták ki a szeretteik temetésén elhangzó prédikációkat. Reprezentációs szerepüknek köszönhetően a tehetős hozzátartozók viselték a nyomtatás költségeit, aminek előteremtése más teológiai munkák kiadásánál komoly nehézséget okozott. Természetesen a hivatalban levő, vagy későbbi püspökök ugyanúgy végeztek más alkalmi (keresztelő, esketés) és nem alkalmi (rendszeres igehirdetési) szolgálatokat is, de ezek jóval ritkábban jelentek meg nyomtatásban.

A halotti beszédek magas számaránya részben már magyarázatot ad a szövegkorpusz kapcsán tett megállapításokra: hogy miért hazai nyomdáknak jelentek meg, többségében magyar nyelven (latin nyelvű *oratio* csak a főúri temetéseknek volt a része, amelyre gyakran a műfajban járatos lelkipásztort hívtak meg, mint Verestói György), általában egy éven belül ki is nyomtatták, és ritkán adták ki újra őket.

A halotti beszédekre is igaz, hogy többségük még az adott személy püspöki szolgálata előtt született, illetve a tisztség betöltése után időarányosan is inkább csökkent, mint nőtt a kiadott temetési prédikációk száma. A kettő közötti összefüggés úgy fogalmazható meg, hogy nem csupán a püspök végzett ilyen reprezentatív szolgálatokat, hanem inkább azokból lett püspök, akik ilyen reprezentatív szolgálatokat végeztek. Ez alól kivételt képez Deáki Filep József, akinek a hivatali idejéből is több halotti beszéd fennmaradt.

A korabeli szokásoknak megfelelően a főúri temetéseken a legtöbbször kettő, vagy akár három igehirdetési szolgálat is elhangzott. A vizsgált anyagban feltűnően sok olyan temetésről olvasunk, amelyen két, illetve egyetlen esetben három későbbi püspök hirdette az Igét. Összesen 17 ilyen alkalomról tudunk, ami 35 prédikációt jelent, azaz a teljes anyag több mint egyharmadát. Ráadásul két eset kivételével itt nem is hivatalban levő püspök-főjegyző párosról van szó – hiszen ez önmagában magyarázná, hogy miért pont együtt végzik a szolgálatot –, hanem sokszor két-három mandátummal később hivatalba lépő személyekről. Két szemléletes példát említek: Csernátoni Vajda Péter 20 évvel hivatalba lépése előtt már együtt temetett Borosnyai Lukács Györggyel – közöttük négy püspök szolgált.

Deáki Filep József temetésén pedig úgy szolgált együtt Verestói György és Zágoni Aranka György, hogy több mint egy évtized múlva merültek fel potenciális püspökjelöltekként.

Az tehát, hogy ki milyen temetési szolgálatokat végzett, bizonyos mértékben előrevetítette azt is, hogy milyen esélye van az egyházi ranglétrán való előrelépésre. További kutatásra van szükség ahhoz, hogy megállapíthassuk, a jó orátori képesség egyenesen választási feltétel volt-e, de a példákból kiolvasható, hogy biztosan játszott valamilyen szerepet a választásban. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a leendő püspökök többsége korábban esperes volt, tehát ilyen minőségükben már egyházi előjárónak számítottak, de még ezt figyelembe véve is magas a főúri temetéseken végzett közös szolgálatok száma.

Külön figyelmet érdemel a püspökök temetése: négy esetben maradt fenn olyan halotti beszéd, amelyet hivatali utód mondott el elődje fölött. Három esetben a közvetlen utódról van szó: Bonyhai Simon György fölött Szigeti Gyula István, Szathmári Pap Zsigmond fölött Verestói György, Verestói György fölött pedig Zágoni Aranka György mondott temetési beszédet. Deáki Filep József temetésén Verestói György és Zágoni Aranka György szolgált, illetve Bonyhai Simon György temetésén Pelsőczy Kovács János is prédikált. Ez jól beillik a korábban megrajzolt képbe: a reprezentatív szolgálatok végzői vagy már magas egyházi pozíciót töltöttek be, vagy jó esélyük volt erre a későbbiekben.

Ha megnézzük, hogy mely nemesi családok neve fordul elő gyakrabban a halotti beszédek között, akkor képet alkothatunk a korabeli református elittről is, hiszen a reprezentáció része volt nemcsak az, hogy hány prédikációval temettek valakit és nyomtatásban megjelentek-e ezek, hanem az is, hogy ki végezte ezeket a szolgálatokat. A legtöbb, 16 prédikáció a Teleki család valamelyik tagja fölött hangzott el. Ezt követi a Wesselényi (9), a Bánffy (9), a Bethlen (9) és a Kemény (6) család. Többször előfordul még a Toroczkai, Rhédei, Lázár, Wass és Székely név is.

DISPUTÁCIÓK, TEOLÓGIAI MUNKÁK, PRÉDIKÁCIÓK

Az erdélyi református püspökök külföldi egyetemjárása minden bizonnyal önálló tanulmányt érdemel, ezért itt csak azokra a vonatkozásokra térek ki, amelyek a kiadott disputációk alapján merülnek fel. Mindeközben azt is szem előtt kell tartani, hogy a század mindegyik püspökéről tudjuk, hogy tanult külföldön, azaz *academicus* volt.

Összesen tizennégy disputáció címét ismerjük, amelyek tíz szerzőhöz köthetők, mivel Veszprémi István, Szigeti Gyula István, Pelsőczy Kovács János és Dési Lázár György neve alatt két hasonló munka jelent meg. A kiadások helye jól tükrözi a korabeli peregrinációs irányokat, illetve arányokat: többségük Németalföldön jelent meg (Franecker 4, Leiden 3, Utrecht 3), de a listán szerepel Németország (Oderafrankfurt 3) és Svájc is (Genf 1).

A peregrináció hozadékaként tekinthetünk azokra a fordításokra, amelyeket a későbbi püspökök készítettek. Négy ilyen írás áll rendelkezésünkre, kettő Zágoni Aranka Györgytől, kettő pedig Dési Lázár Györgytől. Az, hogy ezek mind-

egyike francia nyelvből készült fordítás, illetve kettő közülük kéziratban maradt, megerősíti Tóth Zsombor azon megállapítását, miszerint nagyobb figyelmet kell szentelnünk a kor nem nyomtatott írásainak, valamint a francia hatásnak az erdélyi teológiai irodalomban.⁶ Ezek közül három szélesebb értelemben vett teológiai munka (Charles Drelincourt, Jean-Frédéric Osterwald, Richard Allestree⁷), egy pedig prédikációs kötet (Pierre Du Bosc).

A teológiai munkákon belül külön egységet alkot Verestói György iskolai használatra szánt hét írása. Ezek mindegyike kéziratban maradt, de több másolatuk ismert. Felépítésük és a másolatok alapján feltételezhetjük, hogy valóban használták őket az oktatásban. Terjedelmét tekintve kiemelkedik közülük a Heidelbergi Káté magyarázata, amely összesen 9 kötetből, 4246 oldalból áll. A Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Könyvtárában őrzött változathoz hiányzik a második kötet. A tankönyvek között találunk nem kimondottan teológiai témájú írásokat is, amilyenek a szorzótáblával foglalkozó *Tabulae scalarum arithmeticarum*, vagy a *Problemata quaedam chronologica et astronomica*. Az írások szintjén megmutatkozó kettős érdeklődés – a teológia mellett a természettudományok hangsúlyos szerepe – a fiziko-teologizmus gondolatvilágát tükrözi. Imre Mihály erről Verestói György halotti prédikációja nyomán írt,⁸ de megállapításai helytállóak az iskolai használatra szánt szövegek szintjén is.

Az említett fordításokat és tankönyveket leszámítva csupán négy teológiai munkát találunk a jegyzékben. Soós Ferenc a pestisről írt értekezést latin és magyar nyelven. Borosnyai Lukács János kéziratot imádságoskönyvét ismerjük, amely különböző helyzetekben mondandó (pl. betegség, éhezés, háború) könyörgéseket tartalmaz. Abacs János konfirmációs kátét adott ki, amely gyakorlati használata miatt több kiadást is megért.⁹

A halotti beszédekhez viszonyítva sokkal kevesebb szószéki igehirdetést ismerünk 18. századi püspökök tollából. A tizenegy feltüntetett kiadványból mindössze kettő prédikációs kötet és ezeknek sem szerzői, hanem fordítói vagy kiadói a püspökök. Dési Lázár György lefordította és kiadta Pierre Du Bosc igehirdetéseit, Szathmári Pap Mihály pedig Nádudvari Péter prédikációt publikálta, igaz, beleszöve saját beszédekét is. A fennmaradó kilenc alkalmi igehirdetés két nagy kategóriába sorolható: vagy valamilyen konkrét eseményen elmondott prédikáció (pl. templomszenteléskor), vagy általános érdeklődésnek örvendő témát dolgoz fel (pl. tánc).

6 Tóth: A hosszú reformáció, 381.

7 A kötet szerzősége vitatott, lásd Tóth: A hosszú reformáció, 381.

8 IMRE MIHÁLY: *A fizikoteologizmus irodalmának hazai forrásai*, Budapest, reciti, 2024 (ItFüz 189), 39–49.

9 Abacs János konfirmációs kátéjáról bővebben ír: VERESS Eszter-Orsolya: *Az 1810–1811. évi generális zsinatok*, Kolozsvár, magiszteri dolgozat a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben, 2022, 15–17.

KISEBB ÍRÁSOK

A kor hagyományainak megfelelően a 18. századi erdélyi református püspökök tollából is ismerünk több üdvözlő- és gyászverset. Ezek részletes vizsgálatára azért nem vállalkoztam a jelen tanulmányban, mert másféle megközelítési módot igényelnének. Torz lenne az a kimutatás, amelyben az önállóan megjelent munkák ugyanolyan súllyal szerepelnek, mint a halotti kártán megjelenő versek. A vizsgált adatbázisokban összesen 43 ilyen kisebb munkát találtam.

Verestói György *Magyar versek* című kiadványa műfaját tekintve szintén ebbe a kategóriába tartozna, azonban gyűjteményes kötetként önállóan is megjelent. Verestói ilyen tekintetben is egyedülálló a korabeli püspökök sorában. Verseit kevéssel halála után adták ki, ami mutatja, hogy kortársai is kiemelkedő tehetségű orátornak és poétának tartották. A kisebb írások sorában érdemes megemlíteni, hogy két püspök, Borosnyai Lukács János és Verestói György rövid önéletrajzot is írt, előbbinek pedig a peregrinációja során vezetett album amicorumját is ismerjük.

ÖSSZEFOGLALÓ

Az Erdélyi Református Egyház 18. századi püspökeinek irodalmi munkássága sokszínű lenyomatát adja a korszaknak. A szövegkorpusz mennyiségi vizsgálata azt mutatja, hogy vannak ugyan fontos összetartó elemek, mégsem rajzolódik ki valamilyen egységes jellemző az írások mögött.

A legfontosabb közös jellemzőt a halotti beszédek hatalmas aránya jelenti: az írások közel háromnegyede ide sorolható. A temetési prédikációk közelebbi vizsgálata ugyanakkor azt is kimutatta, hogy szoros összefüggés van a reprezentatív szolgálatot végző személyek és az egyházon belül betöltött későbbi szerepük között. Az, hogy leendő püspökök gyakran végeztek főúri temetéseken közös szolgálatot, arra utal, hogy megválasztásukkor ez a fajta láthatóság szerepet játszhatott. Szintén összekapcsolja az egyes életműveket az, hogy elsősorban magyar nyelven írtak, szinte kizárólag Kolozsváron jelentettek meg műveket, és a legtöbb püspök nevéhez legalább egy disputáció köthető.

Az irodalmi munkásság alapján ugyanakkor megrajzolódnak olyan egyéni életpályák is, amelyek jelentősen eltérnek a korszak többi püspökétől. A halotti prédikációk tekintetében is vannak kiemelkedő személyek, akikről nagyságrendekkel több temetési ígehirdetés maradt fenn. A további műfajok elsősorban egyéni érdeklődési köröket tükröznek: két püspök fordított francia nyelvből, Szathmári Pap Mihály mások prédikációt a sajátjaival keverve adta ki, Verestói György kollégiumi tanárként tankönyveket is írt, de oratori tehetségének és latin nyelvtudásának köszönhetően hozzá kapcsolódik a legtöbb latin nyelvű szöveg is.

A tanulmányban felvázolt adatokat érdemes lenne összevetni akár más egyházkerületek, akár más felekezetek püspökeinek irodalmi munkásságával, hogy megítélhessük, a korszak viszonylatában kevésnek számít-e ez a 135 írás. Termé-

szetesen ehhez hozzá kell tennünk azt is, hogy azok a főjegyzők nem kerültek be a kimutatásba, akik csak a püspöki tisztség várományosai voltak, de előtte elhunytak, így nem szerepel közöttük Bod Péter sem, aki alapjaiban változtatná meg az arányokat. Azt a kérdést, hogy a püspökök miért pont az adott műfajban alkottak, illetve minnek köszönhetően jelentettek meg több vagy éppen kevesebb írást, már az életrajzok tudják megválaszolni.

A 18. SZÁZADI ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZ PÜSPÖKEINEK IRODALOMJEGYZÉKE

A jegyzékben a szerző, cím, kiadás helye, kiadás éve, valamint az adattárakban való lelőhelye szerepel. A római és arab szám a *Magyarország bibliographiája* című kiadvány kötet- és oldalszámát jelöli, az RMK a *Régi magyar könyvtárban* szereplő tételszámot. Zoványi neve a *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* adott püspökről szóló szócikkére utal, a kéziratok lelőhelyének feloldása pedig a bibliográfiában olvasható. A halotti beszédeknel szögletes zárójelben jeleztem az eltemetett személy nevét, mert ez sok esetben csak a cím későbbi részéből derülne ki.

1. Veszprémi István, *De Vera Notitia Fidei...*, Utrecht, 1666. RMK III. 2373.
2. Veszprémi István, *Disputatio Theologica Analectorum Papisticorum...*, Leiden, 1666. RMK III. 2349.
3. Soós Ferenc, *Dissertatio Metaphysico-Theologica...*, Franeker, 1698. RMK III. 4085.
4. Soós Ferenc, *Jó cselekedetekre való serkengetés...* [h. b. Szentjóni György felett], Kolozsvár, 1704. Zoványi
5. Soós Ferenc, *Isteni kéz avagy igazgatás...* [h. b. Viczei Mária felett], Kolozsvár, 1716. Petrik II. 237.
6. Soós Ferenc, *A döghalál Isten harca...*, Kolozsvár, 1720. Petrik III. 415.
7. Soós Ferenc, *Positiones de peste...*, Kolozsvár, 1720. Petrik III. 415.
8. Vásárhelyi M. István, *Disputationum theologiarum analyticarum*, Utrecht, 1677. Utrechti Egyetemi Könyvtár, OCLC: 67179075
9. Bonyhai S. György, *Házi kereszt...* [h. b. gr. Bethlen Mária felett], Kolozsvár, 1732. Petrik V. 75.
10. Bonyhai S. György, *Kegyés ember nyeresége...* [h. b. br. Wesselényi István és Wesselényi Kata felett], Kolozsvár, 1734. Petrik I. 320.
11. Bonyhai S. György, *Igazán vitézlő...* [h. b. gr. Gyulai Ferenc felett], Kolozsvár, 1743. Petrik I. 320.
12. Szigeti Gy. István, *Tractatus Theologici De Deo...*, Oderafrankfurt, 1707. RMK III. 4588.
13. Szigeti Gy. István, *Connexio Operosa, Sive Dissertatio...*, Franeker, 1708. RMK III. 4633.
14. Szigeti Gy. István, *Isten beszédén fundállt...* [h. b. Vári Krisztina felett], Kolozsvár, 1716. Petrik III. 628.

15. Szigeti Gy. István, *Christiana moriendi fortituido*. [h. b. Kedeffy Gábor felett], Kolozsvár, 1722. Petrik III. 797.
16. Szigeti Gy. István, *Oratio funebris...* [h. b. br. Kemény Simon felett], Kolozsvár, 1724. Petrik III. 120.
17. Szigeti Gy. István, *Halotti beszéd...* [h. b. gr. Teleki József felett], Nagyszeben, 1729. Petrik V. 186.
18. Szigeti Gy. István, *Vétségnek ékes koronája!* [h. b. Váradi Köblös János felett], Kolozsvár, 1733. Petrik V. 501.
19. Szigeti Gy. István, *Főpapi szent öltözetekben...* [h. b. Bonyhai S. György felett], Kolozsvár, 1738. Petrik V. 222.
20. Szigeti Gy. István, *Dictio funebris...* [h. b. gr. Marosnémeti Gyulai Ferenc felett], Kolozsvár, 1743. Petrik I. 320.
21. Szigeti Gy. István, *Oratio funebris...* [h. b. br. Torockai Péter felett], Kolozsvár, 1750. Petrik III. 537.
22. Deáki F. József, *Paraphrasis In Principia Philosophiae...*, Franeker, 1710. RMK III. 4718.
23. Deáki F. József, *Idvességes halotti tanítás...* [h. b. Szatmárnémeti Sámuel felett], Kolozsvár, 1718. Petrik II. 780.
24. Deáki F. József, *Az isteni félelemben...* [h. b. br. Kemény Simon felett], Kolozsvár, 1724. Petrik III. 120.
25. Deáki F. József, *Isten keze...* [h. b. Kemény János felett], Kolozsvár, 1724. Petrik III. 120.
26. Deáki F. József, *Romlandó sárház* [h. b. gr. Teleki Pál felett], Kolozsvár, 1732. Petrik III. 563.
27. Deáki F. József, *A jó léleknek Istenével...* [h. b. Bánffy Ágnes felett], Kolozsvár, 1733. Petrik II. 68.
28. Deáki F. József, *Serkentő óra...* [h. b. Wesselényi István felett], Kolozsvár, 1734. Petrik I. 506.
29. Deáki F. József, *A jól harcoló...* [h. b. Vitézi György felett], Kolozsvár, 1734. Petrik I. 504.
30. Deáki F. József, *Halálunk órájára...* [h. b. gr. Bánffy György felett], Kolozsvár, 1735. Petrik V. 116.
31. Deáki F. József, *Sírhalom, melyet...* [h. b. Teleki Zsuzsanna felett], Kolozsvár, 1739. Petrik I. 507.
32. Deáki F. József, *Testi embereknek kényes csemegéjéről...*, Kolozsvár, 1740. Petrik I. 507.
33. Deáki F. József, *Az igazi reformata vallásnak...*, Kolozsvár, 1740. Petrik V. 116.
34. Deáki F. József, *Az igaz Istennek esmeretein...*, Kolozsvár, 1740. Petrik V. 116.
35. Deáki F. József, *Vén Simeon hatyúú éneke...*, Kolozsvár, 1741. Petrik VII. 119.
36. Deáki F. József, *Egyenes isteni félelemnek...* [h. b. Wass Dániel felett], Kolozsvár, 1741. Petrik I. 101.
37. Deáki F. József, *Hit által bujdosó Ábrahám...* [h. b. gr. Gyulai Ferenc felett], Kolozsvár, 1743. Petrik I. 320.

38. Deáki F. József, Istenhez igazán megtért lélek..., Kolozsvár, 1745. Petrik V. 116.
39. Deáki F. József, Isten keze... [h. b. gr. Teleki Pál felett], Kolozsvár, 1746. Petrik I. 507.
40. Deáki F. József, Drága kertekből kivágott... [h. b. gr. Székely Zsuzsanna felett], Kolozsvár, 1746. Petrik I. 507.
41. Pelsőczy K. János, Disputatio Theologica De Votivo..., Leiden, 1699. RMK III. 4137.
42. Pelsőczy K. János, Dissertationis Historico-Philologico-Theologicae..., Utrecht, 1699. RMK III. 4153.
43. Pelsőczy K. János, Halotti beszéd... [h. b. Bonyhai Simon György felett], Kolozsvár, 1738. Petrik V. 206.
44. Borosnyai L. János, De universo gratiae..., Leiden, 1725. Zoványi
45. Borosnyai L. János, Halál s minden kísértetek... [h. b. Alvinczy Gábor felett], Nagyszében, 1751. Petrik V. 75.
46. Borosnyai L. János, Bűnön épült halál... [h. b. gr. Tholdi Ádám felett], Kolozsvár, 1752. Petrik III. 626.
47. Borosnyai L. János, Könyörgések, kézirat, 1756, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kt, Ms 1108.
48. Borosnyai L. János, Istentől nyert jó feleségben... [h. b. gr. Lázár Kata felett], Nagyszében, 1758. Petrik I. 100.
9. Szathmári P. Zsigmond, Igazságnak kapuji..., Kolozsvár, 1735. Petrik VII. 388.
50. Szathmári P. Zsigmond, Istennel járt... [h. b. Udvarhelyi Mihály felett], Kolozsvár, 1738. Petrik III. 40.
51. Szathmári P. Zsigmond, Pollinctura funeralis... [h. b. VI. Károly halálára], Kolozsvár, 1740. Petrik III. 40.
52. Szathmári P. Zsigmond, Néhaj... N.P. uramnak... nyolcvannégy prédikációi, Kolozsvár, 1741. Petrik II. 820.
53. Szathmári P. Zsigmond, Az Izrael fiaitól... [h. b. Baconi Incze Máté felett], Kolozsvár, 1742. Petrik III. 40.
54. Szathmári P. Zsigmond, Istennek szóhalló... [h. b. Kemény Sámuel felett], h.n., 1744. Petrik III. 40.
55. Szathmári P. Zsigmond, Hamar folyó világi... [h. b. Széki Teleki József felett], Kolozsvár, 1745. Petrik II. 254.
56. Szathmári P. Zsigmond, Istennek szenteltetett... [h. b. gr. Székely Zsuzsanna felett], Kolozsvár, 1746. Petrik I. 507.
57. Szathmári P. Zsigmond, Ama ritka szépségű... [h. b. Székely Kata felett], Kolozsvár, 1746. Petrik V. 375.
58. Szathmári P. Zsigmond, Férjének hozzája... [h. b. Bánffy Kata felett], Kolozsvár, 1747. Petrik III. 205.
59. Szathmári P. Zsigmond, Emlékezet kövei. Kamarási György halotti prédikációi, Kolozsvár, 1747. Petrik II. 322.
60. Szathmári P. Zsigmond, Isten országa előtt... [h. b. Wesselényi Pál felett], Kolozsvár, 1747. Petrik V. 375.

61. Szathmári P. Zsigmond, Igaz izraelita Nathánael... [h. b. gr. Széki Teleki Mihály felett], Kolozsvár, 1749. Petrik I. 306.
62. Szathmári P. Zsigmond, Idvességnek palástja... [h. b. gr. Bethlen Ádám felett], Kolozsvár, 1749. Petrik III. 389.
63. Szathmári P. Zsigmond, Halálos betegségéből ... [h. b. Bethlen Ádám felett], Kolozsvár, 1749. Petrik III. 390.
64. Szathmári P. Zsigmond, Istennek szenteltetett... [h. b. Wesselényi Sámuel felett], Kolozsvár, 1750. Petrik III. 40.
65. Szathmári P. Zsigmond, Izraelnek pásztora... [h. b. Nagyvárad Inczédi József felett], Kolozsvár, 1752. Petrik III. 40.
66. Szathmári P. Zsigmond, A bárány életének könyvébe... [h. b. Dániel Ágnes és lánya, Dániel Ágnes felett], Kolozsvár, 1755. Petrik III. 41.
67. Szathmári P. Zsigmond, Örök életnek... [h. b. Branyitskai Jósika Mózes felett], Kolozsvár, 1756. Petrik III. 41.
68. Szathmári P. Zsigmond, Istenben nyugvó léleknek... [h. b. gr. Teleki Klára felett], Kolozsvár, 1757. Petrik V. 222.
69. Szathmári P. Zsigmond, Az egek megnyílásának... [h. b. Hadadi Wesselényi István felett], Kolozsvár, 1759. Petrik III. 25.
70. Szathmári P. Zsigmond, Filadelfia városának... [h. b. gr. Rhédei Zsigmond felett], Kolozsvár, 1760. Petrik II. 238.
71. Verestói György, De Palma Ardente..., Franeker, 1725. RMK III/XVIII 1761.
72. Verestói György, Halotti oratio... [h. b. Váradi Zsigmond felett], Kolozsvár, 1730. Petrik II. 487.
73. Verestói György, Halotti oratio... [h. b. Valkai Miklós felett], Kolozsvár, 1730. Petrik III. 762.
74. Verestói György, Halotti oratio... [h. b. Havasali Sára felett], Kolozsvár, 1731. Petrik III. 762.
75. Verestói György, Halotti oratio... [h. b. Széki Teleki Pál felett], Kolozsvár, 1732. Petrik III. 563.
76. Verestói György, Halotti oratio... [h. b. Alvinczi Krisztina felett], Kolozsvár, 1733. Petrik II. 487.
77. Verestói György, Halotti oratio... [h. b. Vitéz György felett], Kolozsvár, 1734. Petrik I. 504.
78. Verestói György, Halotti oratio... [h. b. gr. Pongrácz Judit felett], Kolozsvár, 1734. Petrik III. 498.
79. Verestói György, Halotti oratio... [h. b. gr. Bánffy György felett], Kolozsvár, 1735. Petrik V. 539.
80. Verestói György, Halotti oratio... [h. b. Korda Anna felett], Kolozsvár, 1736. Petrik III. 749.
81. Verestói György, Halotti oratio... [h. b. Teleki Zsuzsanna felett], Kolozsvár, 1739. Petrik V. 539.
82. Verestói György, Halotti oratio... [h. b. Teleki József felett], Kolozsvár, 1745. Petrik II. 254.

83. Verestói György, *Oratio, qua theologiam patriae...* [h. b. Deáki Filep József felett], Kolozsvár, 1748. Petrik V. 185.
84. Verestói György, *Panegyricus quo...* [h. b. Bethlen Ádám felett], Kolozsvár, 1749. Petrik III. 390.
85. Verestói György, *Halotti oratio...* [h. b. Bethlen Ádám felett], Kolozsvár, 1749. Petrik III. 390.
86. Verestói György, *Oratio funebris...* [h. b. Nagyváradi Incze József felett], Kolozsvár, 1752. Petrik III. 41.
87. Verestói György, *Halotti oratio...* [h. b. Teleki Klára felett], Kolozsvár, 1757. Petrik V. 222.
88. Verestói György, *Politicus inculpatus...* [h. b. Wesselényi István felett], Kolozsvár, 1759. Petrik III. 25.
89. Verestói György, *Oratio funebris...* [h. b. Kabós Ferenc felett], Kolozsvár, 1759. Petrik I. 506.
90. Verestói György, *Oratio de duratione...* [h. b. Rhédei Zsigmond felett], Kolozsvár, 1760. Petrik II. 238.
91. Verestói György, *Oratio. Qua sacrum...* [h. b. Szathmári Pap Zsigmond felett], Kolozsvár, 1760. Petrik II. 237.
92. Verestói György, *Az idvezítő hitnek...* [h. b. gr. Teleki Mihály felett], Kolozsvár, 1763. Petrik III. 527.
93. Verestói György, *Magyar versek...*, Kolozsvár, 1772, 1781. Petrik III. 762.
94. Verestói György, *Halotti oratio...* [h. b. Bánffy Sámuel felett], h. n., d. n. Petrik III. 762.
95. Verestói György, *Holtakkal való barátság...* Kolozsvár, 1783. (két kötet) Petrik III. 762.

Ebben a kötetben:

96. Verestói György, *Halotti beszéd Kemény László, Péter és Kata felett*, 1735.
97. Verestói György, *Halotti beszéd Keceli István felett*, 1735.
98. Verestói György, *Halotti beszéd Balog György felett*, 1735.
99. Verestói György, *Halotti beszéd gr. Bethlen István felett*, 1737.
100. Verestói György, *Halotti beszéd gr. Rhédei Mária felett*, 1738.
101. Verestói György, *Halotti beszéd Váradi Krisztina felett*, 1746.
102. Verestói György, *Halotti beszéd gr. Teleki Miklós felett*, 1746.
103. Verestói György, *Halotti beszéd gr. Toldalagi Erzsébet felett*, 1748.
104. Verestói György, *Halotti beszéd Szentkereszti Klára felett*, 1750.
105. Verestói György, *Halotti beszéd gr. Rhédei Éva felett*, 1751.
106. Verestói György, *Halotti beszéd Kabós László felett*, 1754.
107. Verestói György, *Halotti beszéd gr. Wass Éva felett*, d. n.
108. Verestói György, *Explicatio Metaphysicae contrae Szamuellis Sz. Nemethius*, kézirat, 1737, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kt, MsR 1417.
109. Verestói György, *Tabulae scalarum arithmeticarum pro numeris...*, kézirat, 1740, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kt, MsR 1207.

110. Verestói György, *Problemata Quaedam Chronologica et Astronomica...*, kézirat, 1741, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kt, MsR 1589.
111. Verestói György, *Explicatio Logicae Johannis Claubergii...*, kézirat, 1752, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kt, Mss 2997.
112. Verestói György, *Hajdelbergai Catechesis...* magyarázata, kézirat, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kt, MsR 1103, 9 kötet.
113. Verestói György, *Institutiones Metaphisicae...*, kézirat, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kt, Mss 871.
114. Verestói György, *Physica systematica*, kézirat, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kt, Mss 773.
115. Zágoni A. György, *De excellentia oeconomiae...*, Genf, 1730. RMK III/XVIII. 1812.
116. Zágoni A. György, *Örökös ház...* [h. b. Wass Dániel felett], Kolozsvár, 1741. Petrik I. 101.
117. Zágoni A. György, *Amaz Ő Ura házának...* [h. b. Deáki Filep József felett], Kolozsvár, 1752. Petrik I. 101.
118. Zágoni A. György, *A híves patakokra...* [h. b. Verestói György felett], Kolozsvár, 1765. Petrik V. 36.
119. Zágoni A. György, *A keresztyén léleknek halál félelmei elleni orvosságai* (2 kötet, Dreincourt után fordítva franciából), Nagyenyed-Kolozsvár, 1768, 1775. Petrik V. 128.
120. Zágoni A. György, *Jo keresztyén, Az az...*, kézirat, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kt, Ms. R. 1252.
121. Dési L. György, *Dissertatio circularis...*, Oderafrankfurt, 1737. RMK III/XVIII 343.
122. Dési L. György, *De libro vitae...*, Oderafrankfurt, 1738. Zoványi
123. Dési L. György, *Halotti tanítás...* [h. b. Bíró Anna felett], Kolozsvár, 1753. Petrik I. 180.
124. Dési L. György, *Halotti prédikáció...* [h. b. Toroczka Borbála felett], Kolozsvár, 1783. Petrik V. 110.
125. Dési L. György, *A kegyes beszélgetésről írott oktatás* (Osterwald után fordítva), Nagyszeben, 1761. Petrik I. 511.
126. Dési L. György, *Hór hegye, mellyen...* [h. b. Hermányi Dienes József felett], Kolozsvár, 1763. Petrik I. 511.
127. Dési L. György, *Du Bosc prédikációja francia nyelvből...* (Du Bosc után fordítva), kézirat, Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár Kt, Nagyenyed, Ms. 44.
128. Csernátoni V. Péter, *Szélvésztes tengeri habok...* [h. b. gr. Lázár Kata felett], Kolozsvár, 1758. Petrik I. 100.
129. Csernátoni V. Péter, *Szerelmes orvos...* [h. b. Aczél Gábor felett], Kolozsvár, 1763. Petrik I. 242.
130. Csernátoni V. Péter, *Élőknek csomója...* [h. b. Csomós János felett], Kolozsvár, 1770. Petrik IV. 91.

131. Keresztes Máté, Felséges második József..., Kolozsvár, 1782. Petrik III. 129.
132. Keresztes Máté, Templom szentelő igék..., Kolozsvár, 1783. Petrik II. 367.
133. Keresztes Máté, Isten bizonyságom..., Kolozsvár, 1795. Petrik II. 367.
134. Abacs János, Ifjakhoz intézett... [h. b. Salánki Imre felett]. Petrik III. 270.
135. Abacs János, A keresztyén vallásban ifjakat megerősítő ágenda..., Kolozsvár, 1806.

BIBLIOGRÁFIA

- Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár Kézirattára, Nagyenyed.
- FARKAS WELLMANN ÉVA: Irodalom és közönsége a XVIII. században, Budapest, Gondolat Kiadó, 2013.
- IMRE Mihály: A fizikoteologizmus irodalmának hazai forrásai, Budapest, reciti, 2024 (ItFüz 189).
- DÖRNYEI Sándor, SZÁVULY Mária: Régi Magyar Könyvtár III/XVIII. Század 1–2., Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2005–2007.
- Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattára (Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca).
- Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára (Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”).
- Magyarország bibliographiája I–X., 1888–2018.
- Régi Magyar Könyvtár III. Pótlások 1–5., 1990–1996.
- SZABÓ Károly: Régi Magyar Könyvtár I–III, 1879–1898.
- TASNÁDI István: Dési Lázár György püspöksége (1767–1773), Hagyomány Identitás Történelem 1(2024/2), 73–88. doi: 10.69594/hit.2024.2.6
- TASNÁDI István: Út a püspökség felé – Zágoni Aranka György pályaképe, in: Kolumbán Vilmos (szerk.): Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet – Egyetemi Műhely Kiadó, 2022, 235–250.
- TASNÁDI István: Verestói György élete, Kolozsvár, magiszteri dolgozat a Kolozsvári Protestáns Teológia Intézetben, 2020.
- TASNÁDI István: Zágoni Aranka György püspöki tevékenysége, in: Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): Hagyomány, Identitás, Történelem 2022, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 489–502. doi: 10.61376/hit.2022.tasnadi.34
- TÓTH Zsombor: A hosszú reformáció jegyében, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, 2023.
- VERESS Eszter-Orsolya: Az 1810–1811. évi generális zsinatok, Kolozsvár, magiszteri dolgozat a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben, 2022.
- Utrechti Egyetemi Könyvtár (Utrecht University Library).
- ZOVÁNYI Jenő, Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.

Szász Lajos¹

DUKA TIVADAR ÉS A MAGYAR BIBLIATERJESZTÉS ÉS -KIADÁS ÜGYE

ABSTRACT

This study aims to present the life of Tivadar/Theodore Duka from the perspective of the Hungarian Bible publishing and distribution. Following the 1848/49 War of Independence, Duka served as a military doctor in England and the British colonies, and later played an important role in the leadership of the British and Foreign Bible Society. As such, he became the mentor of the revision of the Károli Bible. He facilitated the communication between the Bible Society and the Hungarian translation committee. Duka played a significant role in the realization of the 1890 commemoration of Gáspár Károlyi and the completion of his statue. Duka helped the Lutheran and Reformed churches in Hungary to resolve problems related to the distribution of Bibles by the Bible Society. He intervened to have the Bible sellers conducting the Baptist mission brought into line.

Keywords: Theodore/Tivadar Duka, Gáspár Károlyi, British and Foreign Bible Society, Károli Bible, colporteur

A távolba szakadt, emigrációba vonult magyarok sorsa, tevékenysége mindig is vonzotta a magyarországi közvélemény figyelmét. Duka Tivadar, a 48-as szabadságharcos, majd brit állampolgár, indiai katonaoorvos sorsa a kortársakat és az utókort is foglalkoztatta. Számos érdeme mellett egyik előmozdítója volt a Károli-biblia – végül 1908-ban megjelent – revideálásának, illetve Károlyi Gáspár emlékműve felállításának. Egyik kortársa, munkatársa így emlékezett vissza rá: „Az ő érdeme minden más halandóé felett, hogy a bibliaterjesztő-társaság hozzájárult a Károlyi-biblia revisiójának eszméjéhez, majd költségeihez s az is az övé jórésztben, hogy a Károlyi Gáspár szobra áll, mert ő volt a kipattant eszme első üdvözlője s az első anyagi segély felajánlója s mikor aztán az ige testté lett, ő volt az is, aki ide fáradt Londonból, hogy a szoborleplezés nagy ünnepén a biblia-

1 Szász Lajos (PhD), református teológus-lelkész, történész, a Budapest-Budafoki Református Egyházközség lelkipásztor. ludwig.szasz@gmail.com

terjesztő-társaságot képviselje s az ünnepnek mennél feledhetetlenebbé tételében közreműködjék.”²

DUKA TIVADAR PÁLYÁJA

Duka Tivadar 1825-ben született a felvidéki Dukafalván, egy evangélikus vallású, szerény vagyonú, „hétszilvafás” nemesi család hét gyermeke közül elsőként. A szülőfalujában eltöltött éveket követően 1833-ban került az Eperjesi Evangélikus Kollégiumba, majd 1836-tól két tanéven keresztül a Sárospataki Református Kollégiumban folytatta tanulmányait. Visszatérve, Eperjesen fejezte be az iskoláit, ezt követően jogi pályára lépve éveken át gyakornoka, majd tiszteletbeli esküdtje volt a vármegyének. Nem sokkal később már Pesten képezte tovább magát, részben az egyetem előadásait hallgatta, részben pedig jogi gyakorlatát folytatta, melyet 1846-ban zárt le és szerezte meg a jogi diplomáját. A bizonyos értelemben klasszikusnak, mintaszerűnek is mondható kisenemesi neveltetését rövidebb külföldi, német nyelvterületen folytatott tanulmányúttal koronázta meg.³ A formális képzésen túl ezek az évek alapvetően az életét későbbiekben meghatározó kapcsolatok kiépítéséről szoltak, többek között a Görgey család tagjaival, illetve a magyar protestáns egyházi, a tudományos élet, valamint a politika jeleivel.

1848 tavasza már az első felelős magyar kormány pénzügyminisztériumában találta őt, mint írnokot, nem sokkal később pedig Görgey Artúr segédtisztje lett, akit egészen a szabadságharc végéig, a fegyverletételig, sőt a hadifogságig elkísért. Több ütközetben is részt vett, a tényleges küzdelmekből olyannyira kivette a részét, hogy kitüntetésben is részesítették.⁴ A bukást követően azonban végül elhagyta az országot, és emigránsként előbb Franciaországban, majd végleg Angliában telepedett le, ahol három év alatt elvégezte az orvosi képzést.⁵ Ismeretsegeinek köszönhetően katonáorvosként az indiai brit gyarmatokra került, ahol 1854-től teljesített szolgálatot. Itt nősült meg, egy anglikán tiszteletes lányát vette feleségül, akitől négy gyermeke született, közülük két fia érte meg a felnőttkort. Indiai szolgálatáról, az ottani kulturális, természeti érdekességekről rendszeresen publikált magyar lapokban.⁶

Kényszerű emigrációját követően – immár brit állampolgárként és katonatisztként – először 1864-ben járt ismét Magyarországon, egy évvel korábban Eötvös József javaslatára a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának választotta.⁷

2 RADÁCSI György: Duka Tivadar, in: uő: *Emlékjelek, bizonyságok. Összegyűjtött dolgozatok*, II., Sárospatak, 1910. 66–72.

3 UGRAI János: Az evangélikus iskolázás jellegzetességei a 19. század közepi akadémikusok példáján keresztül, *Pedagógia-történeti Szemle*, 6(2024/1), 62–75.

4 HERMANN Róbert: Duka Tivadar visszaemlékezése, *Fons*, 4(1997/2), 149–178.

5 PACZOLAY Gyula: *Duka Tivadar*, Budapest, Akadémiai, 1998, 20–30.

6 Duka Tivadar, *Vasárnapi Újság*, 21(1874/25) 385–386.

7 PACZOLAY: *Duka Tivadar*, 52.

Visszatérve Indiába, 1871-től 1874-ig Darjeelingben Dardzsilingben szolgált, ahol Kőrösi Csoma Sándor működésével kapcsolatos adatokat és forrásokat gyűjtött.⁸ Szolgálatából végül 1877-ben nyugdíjazták, alezredesi rangban.⁹ 1882-ben még egy rövidebb időre, immár az akadémia megbízásából, kizárólag a Kőrösi Csoma életét érintő kutatás céljából elutazott Indiába. Nyugdíjas éveit leginkább Angliában töltötte, ahonnan számos alkalommal látogatta meg a hazáját. Duka Tivadar 1908-ban hunyt el Angliában.

Duka szélesebb közéleti és tudományos tevékenységének csomópontjait érdemes látnunk, melyek megfelelő háttérrel nyújtottak számára a magyar protestáns egyházi életben betöltött szerepéhez. Egyik önéletrajzi írásában három fontos, általa maradandó értékűnek gondolt tevékenységét említette meg: 1. Kőrösi Csoma Sándor életútjának feltárása; 2. Görgey Artúr működésének bemutatása, tevékenységének megvédése; 3. A magyar Biblia ügyének felkarolása. A Duka életével foglalkozó szakirodalom eddig főként az első kettőre koncentrált, jelen írásunk szeretné bemutatni az általa harmadikként említett működési területet.¹⁰

Első írása Kőrösi Csoma életéről már 1857-ben megjelent egy magyar hírlapban, ettől kezdve folyamatosan publikált a nagy székely vándor pályájával kapcsolatos történeti adatokat, forrásokat. Az 1860-as évektől magyar és brit szaklapokban közölte indiai orvosi és természettudományos tapasztalatait, meglátásait. Sokat tett azért, hogy a magyar múzeumok, könyvtárak, egyetemi gyűjtemények számos keleti érdekű alkotással gazdagodjanak. Ajánlására több magyar tudós lett brit tudományos társulatoknak (pl. Royal Asiatic Society) tagja. Maga Duka is számos elismerést kapott a dualizmus korszakában. Tiszteletbeli doktora lett a budapesti tudományegyetemnek, 1883-ban az uralkodó a vaskoronarenddel tüntette ki, míg 1900-ban tiszteletbeli tagjává választotta a Magyar Tudományos Akadémia.¹¹

Tudományos munkásságának az egyik csúcspontja volt, hogy az évtizedes helyszíni és levéltári kutatásait megkoronázandó, megjelent Kőrösi Csoma Sándor életéről szóló kötete angol és magyar nyelven 1885-ben.¹² A könyv egyöntetű pozitív fogadtatásra lelt, mind a nemzetközi, mind a hazai olvasóközönség részéről. Duka másik fontos, szinte hivatásként felfogott kutatási területe Görgey Artúr szabadságharc idején végzett tevékenységének ismertetése, és a hírnevének, repulációjának megvédése volt. A Görgey családdal már fiatal korától kezdve szoros kapcsolatot ápolt, magát a honvédparancsnokot több alkalommal meglátogatta az emigrációból hazatérve, és Görgey is járt nála Angliában. A szigetországból adta

8 STEIN Aurél: *Duka Tivadar emlékezete*, Budapest, 1913, 14–16, 21–22.

9 PACZOLAY: *Duka Tivadar*, 61–63.

10 PACZOLAY: *Duka Tivadar*, 106–107.

11 PACZOLAY: *Duka Tivadar*, 71–75.

12 DUKA, Theodore: *Life and Works of Alexander Csoma de Kőrös*. London, 1885.; *Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai*. Összegyűjtötte és életrajzzal bevezette dr. Duka Tivadar, Budapest, 1885.; PACZOLAY: *Duka Tivadar*, 80–85.

ki 1898-ban részben mások kutatásain alapuló, Kossuth narratívájával szemben Görgeyt támogató kötetét.¹³

Végül pedig meg kell említenünk Duka témánk szempontjából legfontosabb közéleti szerepvállalását: 1885-ben lett a Brit és Külföldi Bibliatársulat (a továbbiakban: Bibliatársulat) harmincfős igazgató-választmányának (General Committee) tagja.¹⁴ Ebben a minőségében volt lehetősége a magyar Biblia ügyét befolyásolni, elősegíteni a kiadás és a terjesztés kapcsán felmerülő kérdések megoldását. Dukát részben széles körű gyarmati kapcsolatrendszere predesztinálta az egyik legnagyobb presztízsű és leginkább nemzetközi evangéliumi missziós szervezet, a Bibliatársulat vezetői körébe. Másrészt fontos kiemelni, hogy megérintette a viktoriánus korszak expanzív brit evangéliumi keresztyénségének szellemisége. Magyarul is megjelent írásaiban hangsúlyozta a keresztyénség személyes vetületét és a Szentírás fontosságát a keresztyén hit szempontjából.¹⁵ Levezésében hangot adott annak a meggyőződésének, hogy a „valláserkölcsei szellem” megelevenítése lehet az egyetlen reménye a magyarságnak, a protestantizmusnak pedig ki kell végre lépnie a „német filozófusok” árnyékából.¹⁶ A keresztyénségről alkotott felfogásában a történelmi protestáns felekezetek meglátásait fogadta el. Vitába szállt mind a római katolicizmus különféle állításaival,¹⁷ de megvédte a magyar történelmi egyházak álláspontját a brit kontextusban tekintélyesnek számító baptista és unitárius viszonylatban is.¹⁸

A MAGYAR PROTESTÁNS BIBLIAKIADÁS ÜGYE A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A Károli-féle Bibliával kapcsolatos kritika, valamint az új fordítás igénye már felvetődött a reformkorban új életre kapó protestáns közbeszédben is. A protestáns unió szellemétől megigézve sokan közös evangélikus-református feladatnak tartották a Vizsolyi Biblia revidálását, esetleg egy teljesen új fordítás készítését. A későbbi revizor, Ballagi Mór még zsidó hitfelei magyarosításának szándékával készítette el az 1840-es években a Hexateuchos (Mózes öt könyve és a Józsué könyve) fordítását, ám a forradalom és a szabadságharc miatt ez a történet is félbeszakadt.¹⁹

13 DUKA, Theodore: *Kossuth and Görgei. Recollections of a „Stormy Period”. An historical essay*, Hertford, 1898.

14 A Bibliatársulat történetére nézve l.: BATALDEN, Stephen – CANN, Cathleen – DEAN, John (szerk.): *Sowing the Word, The Cultural Impact of the British and Foreign Bible Society 1804–2004*. Sheffield, Sheffield Phoenix Press, 2004.

15 DUKA Tivadar: A Biblia és a reformatio, *Sárospataki Lapok*, 15(1896/29), 577–581.

16 Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár, Kézirattár (TRENK Kt.) R 1516/21. Duka Tivadar levele Balogh Ferenchez, London. 1893. 05. 15.

17 DUKA Tivadar: Római katolicizmus és ker. katholicitás, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 36(1893/35), 546–547.

18 TRENK Kt. R 1516/12. Duka Tivadar levele Balogh Ferenchez, London, 1888. 12. 28.

19 BOTTYÁN János: *A magyar Biblia évszázadai*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1982, 90–94.

A kiegyezést követően újra felerősödtek a modern bibliafordítást óhajtók hangjai. A szabadelvű irányzatot tömörítő Protestáns Egylet is megpróbálta katalizálni a folyamatot, valamint Ballagi is készen állt az évtizedekkel korábban megkezdett munka folytatására. Azonban az 1870-es évek teológiai nézeteltérésektől feszült légkörében a bibliafordítás ügye is bekerült a megosztó konfliktusok közé. A Ballagi és társai által ekkoriban tervbe vett fordítás Szóts Farkas szavai szerint „dogmatikai féltékenység” miatt nem készülhetett el.²⁰ Sokak számára meglepő módon ebben a légkörben jelent meg 1878-ban a Bibliatársulat kiadásában a Menyhárt János, Filó Lajos és Győry Vilmos által revideált Újszövetség. A rendkívül olcsón kínált, ezért gyorsan elterjedt Újszövetség számos kritikát kapott, a Filóval párhuzamosan az új fordításon dolgozó Ballagi kedvét évekre el is vette a bibliafordítástól. Úgy tűnt, hogy hosszú évtizedekre le kell mondani egy új, a közvélemény által is elfogadott bibliakiadás tervéről. Az 1881-es alkotmányozó zsinatig nem is történtek újabb lépések, Szeremley Sámuel tudós hódmezővásárhelyi lelkész kérte akkor – különösebb eredmény nélkül – a zsinatot, hogy tegyen valamit az ügy érdekében. Ezt a sok szempontból megrekedt, elvi és személyes ellentétek által is megnehezített folyamatot indította el újra Duka Tivadar megválasztása a Bibliatársulat vezető testületébe, a harmincfős igazgató-választmányba.²¹

Nem sokkal azt követően, hogy Duka a Bibliatársulat vezető testületében helyet kapott, egyik első lépése volt elindítani a Biblia újabb – amint láttuk, régóta tervezett, előkészített, de a kivitelezéstől még mindig távol álló – revideált kiadásának a folyamatát. Az ötletet feltehetően Balogh Ferenc debreceni professzortól kapta, akit akkor már évek óta foglalkoztatott a magyar Biblia története, újabb kiadásának lehetősége.²² Duka nemcsak elfogadta, hogy propagálója lesz az újabb bibliakiadásnak, hanem személyesebb hangvétellű levelében elárulta Baloghnak: élete további szakaszának legfontosabb személyes vágya és álma, hogy elkészülhessen a Károli Biblia revideált kiadása.²³ A magyar protestáns sajtóban kifejezetten pozitívan értékelték Duka lépését, hálások voltak, hogy a kérdésben tehetetlennek bizonyuló zsinat és konvent helyett a nagy tekintélyű Bibliatársulat veszi kézbe az ügyet.²⁴ Duka az általa már évekkel korábban megismert Szász Károlyt, a nem sokkal korábban megválasztott dunamelléki református püspököt kereste fel levélben, hogy tájékoztassa a szándékairól. A Bibliatársulat képviselőjeként értesítette Szászt, hogy a „Society (...) óhajtja, hogy a mai magyar nyelvészethez mért kiválmak alapján a magyar Szentírásnak egy új kiadása eszközöltessék”. A társulat motivációja az, hogy „eddigélé az Angol Biblia-Társaság, Károli Gáspár szövegét

20 SZ[ÓTS] F[arkas]: A revideált Károli-biblia, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 41(1898/48), 753–755.

21 RADÁCSI György: Az átdolgozott Károli-Bibliáról és Bibliából. Első közlemény, *Protestáns Szemle*, 10(1898/9), 504–514.

22 BALOGH Ferenc: A magyar biblia kiadásai korrend szerint, *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1(1870/8–9), 428–434.

23 TRENK Kt. R 1516/47. 1. Duka Tivadar levele Balogh Ferenchez, London, 1886. 01. 10.

24 RADÁCSI György: Az új Biblia hírére. I-II., *Sárospataki Lapok* 4(1885/47–48), 785–790, 803–805.

nyomatta, de, ezen avúlt, nehézkes stylusu művet a Society oly kiadással óhajtaná helyettesíteni mit a magyar köznép, könnyen megértsen s idővel annyira és úgy megszeressen, mint a hogy szereti, érti és tudja az angol protestáns nép a maga Bibliáját.” Duka meglátása szerint ráadásul nem is teljesen új fordításról lenne szó, hanem csupán átdolgozásról: „Itt csak a szövegnek népies és könnyen megérthető módosításáról van szó távol tartván magunkat a szörszálhasogató Exegeták vitáitól; de ott, a hol kétely támadna, azt a Bible Society a »Revised version« szövege s értelme szerint kívánná eldöntve látni: s ezt méltányosan várhatja is, miután a költségét úgy az átdolgozásnak, mint a kinyomtatásnak viselni kész.”²⁵

Duka levele sok szempontból ideális pillanatban érkezett. A magyar református egyház az évtized hajnalán érte el az áhított szervezeti egységet, és a hosszú ideje megosztó teológiai ellentétek is csitulni látszottak. Mint láttuk, már a debreceni alkotmányozó zsinaton felvetődött Szeremley Sámuel részéről az újabb bibliakiadás terve, ám az egyéb vitáktól is terhelt gyűlés nem volt alkalmas színtér az ügy előmozdítására.²⁶ A zsinat egységre törekvő határozatai mégis bizonyos szempontból megágyaztak ennek a felekezeti határokon is átívelő közös programnak. „Protestáns köreinkben, a zsinat óta, hittani téren is bizonyos mérséklet szelleme kezd lengeni s remélhető, hogy a hittani harcok után az ellentétes teológiai irányzatok képviselői közeledni fognak egymáshoz, a végett, hogy a magyar biblia közös mű, közös kincs gyanánt mielőbb meglegyen” – összegezte a kortársak optimizmusát Balogh Ferenc, a debreceni orthodoxia egyik vezéralakja.²⁷

Szász Károly örömmel vállalta, hogy nem csupán részt vesz a bibliakiadás folyamatában, hanem annak egyszersmind vezetője is lesz. Veszélyesnek tartotta ugyanakkor, hogy egy felekezetközi, széles alpra helyezett bizottságot küldjenek ki, mely éppen a mérete miatt lenne működésképtelen, és az a veszély is fennáll, hogy az elkészült kéziratot végül a hivatalos egyházi közegek nem fogadják el. Válaszlevelében éppen ezért bizalmat kért a Bibliatársulattól, hogy a vezetése alatt összegyűjthesse azt az öt-hat tudóst, akik néhány év alatt elvégeznék a javasolt módon a Károli-szöveg revízióját az angol Revised Edition figyelembevételével. Elsőként az Újszövetséget javasolta kiadni, majd ezt követhetné az Ószövetség, amelyben főleg a zsoltárok újabb fordítását látta szükségesnek. Szász elvetette a Filó Lajos és társai által készített és a Bibliatársulat által támogatott újszövetségi szöveg használatát.²⁸ Mint az sejthető volt, mindez komoly nehézségeket támasztott Londonban. A Bibliatársulat vezetőinek egy része egyébként is nehezményezte, hogy a magyar protestáns egyházak helyett finanszírozza a bibliakiadást, ráadásul – mivel a Filó-féle szöveget elvetették – az Újszövetség átdolgozását

25 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZK Kt.), Levelestár, Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz. 3. London, 1885. 12. 05. (Kiemelés az eredetiben.)

26 BOTTYÁN: *A magyar Biblia*, 105.

27 BALOGH Ferenc: Újabb lépések a magyar biblia ügyében, II., *Debreceni Protestáns Lap*, 6(1886/30), 264.

28 OSZK Kt. Levelestár. Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz. 4. Extract from a letter of Bishop Charles Szász dated Budapest 17 January 1886.; Hosszan idézi a magyar nyelvű fogalmazványt: [If.] SZÁSZ Károly: A Kálvin-téri templom mellett, *Protestáns Szemle*, 41(1932/7–9), 467–469.

rövid időn belül kétszer kellett volna elkészíttetni. A Bibliatársulat bibliakiadásokkal foglalkozó albizottsága ezenkívül szerette volna, ha az általuk már ismert Menyhárt és Filó is tagja lesz a magyar bizottságnak, amitől azonban Szász Károly elhatárolódott.²⁹ Döntése hátterében minden bizonnyal a püspökválasztás csupán nemrég lezárult heves küzdelme is szerepet játszhatott, hiszen Szász legfontosabb ellenfele éppen Filó Lajos nagykőrösi lelkipásztor, egyházkerületi főjegyző volt, akit nem melleleg az orthodox irányzat egyik vezéralakjaként tartottak számon.³⁰

1886 tavaszán Eduard Millard, a Bibliatársulat bécsi központjának – egyébként baptista – vezetője tett látogatást Magyarországon, biztosítva az érintetteket a nem lebecsülendő befolyása latba vetéséről az új bibliakiadás ügyében.³¹ Az év nyarán ezt követően Szász Károly a sajtóban is publikált levélben fordult a protestáns püspökökhöz és a bibliai nyelvek tudósaihoz, hogy kifejtse a nézeteit a bibliakiadással kapcsolatosan. Ekkor fektette le a később oly sokat idézett alapelvet is: „Ne kívántassék teljesen új fordítás, mely vallásos érzelmű s bibliaszerető népünknek, sőt lelkészeinknek is idegenszerűnek látszanék s nehezen találna szíves fogadtatásra (...) hanem kívántassék a Károli Gáspár szövegének pontos átnézése, nyelvének a mai kor kívánalmaihoz alkalmazásával, de ódonszerűségének s bibliai zamatának megóvásával, a bibliai tudomány és kritika már megállapítottaknak vehető eredményei figyelembevételével, de minden – a protestáns egyház hitelveivel és symbolikus könyveink tanaival ellenkező »új tudományok« mellőzésével» készüljön el az új bibliafordítás.³² Szász tervei szerint ekkor már az Ószövetség átnézésével kezdtek volna, amellyel 1889-re, tehát három éven belül végezni is fognak, hogy a Károli Biblia megjelenésének háromszázadik évfordulójára, 1890-re ki is lehessen adni. Duka az év második felében egy személyes látogatással erősítette meg a Bibliatársulat elköteleződését az ügy mellett.³³

Az ambiciózus tervek és az elszántság ellenére azonban a munka csak lassan, sok nem várt nehézségtől akadályozva haladt. 1889-ben készült el csupán a Mózes öt könyvét tartalmazó szakasz, elsősorban a fiatal debreceni bibliatudós, Discsőfi József munkájának köszönhetően. A Szász Károly által összeállított, és a Bibliatársulat által jóváhagyott központi bizottság tagjai Hunfalvy Pál nyelvész mellett Szilády Áron kiskunhalasi lelkész és Ballagi Mór teológiaprofesszor voltak. A püspök – aki fordítói munkát nem, csupán szervezői feladatokat látott el – széles körű összefogást hozott létre a központi bizottság felügyelete alatt. Az 1886 őszen tartott előkészítő bizottsági ülésen részt vettek: Keresztes József nagyenyedi református tanár, Bachát Dániel evangélikus esperes, Frölich Róbert evangélikus gimnáziumi tanár, valamint Kenessey Béla és Petri Elek budapesti

29 OSZK Kt. Levelestár, Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz. 5. London, 1886. 02. 04.

30 SÁRAI SZABÓ Katalin: Szász Károly püspökké választása, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2021*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022. 127–151.

31 BALOGH Ferenc: Újabb lépések a magyar biblia ügyében, II., *Debreceni Protestáns Lap*, 6(1886/30), 265.

32 A Károli Gáspár-féle bibliafordítás átdolgozása, *Debreceni Protestáns Lap*, 6(1886/32), 271.

33 Dr. Duka Debreczenben, *Debreceni Protestáns Lap*, 6(1886/38), 334.

református teológiai akadémiai tanárok. Később csatlakozott: Limberger István kismárki evangélikus, Erdős József újsóvéi református lelkész, valamint Poszvék Sándor soproni evangélikus, Dicsőfi József debreceni, Németh István pápai, Radácsi György sárospataki és Szabó Aladár budapesti református teológiai tanárok, továbbá Csengey Gusztáv eperjesi és Pukánszky Béla pozsonyi evangélikus professzorok.³⁴ A munkát számos egyéb tényező mellett nehezítette a résztvevők egyéb irányú leterheltsége, valamint többek (például Keresztes József, Ballagi Mór) váratlan elhunytá. Duka a folyamatokat leginkább távolról figyelte, ám 1890 őszén Szász Károly és Millard mellett maga is jelen volt a fordítóbizottság ülésén, ahol biztosította a jelenlévőket a Bibliatársulat támogatásáról, egyszersmind sürgette őket a feladatok gyorsabb teljesítésére.³⁵

A Bibliatársulatot és az ügy érdekében a tekintélyével személyesen is fellépő Dukát rendkívül frusztrálta, hogy az eredetileg tervezett két-három év helyett majd egy évtizedre volt szükség az Ószövetség revideálásához. Duka ráadásul mindent elkövetett, hogy a kérdést napirenden tartsa és a résztvevőket kellőképpen motiválja. Minden bizonnyal az ő befolyásának köszönhető, hogy az első részlet elkészültét követően Szász Károlyt a Bibliatársulat tiszteleti tagjául választotta.³⁶ Bizonyos fordítási kérdésekkel, nehézségekkel kapcsolatosan megírta a saját javaslatait, illetve az angol bibliakiadások döntéseire hívta fel a figyelmet.³⁷ Miután az elsőként megálmodott határidőre, a Károlyi-féle Biblia jubileumára, 1890-re nem készült el az új kiadás, Duka és a Bibliatársulat türelme is elkezdett fogyni. 1891-ben már arról próbálta meggyőzni Szászt, hogy vegye a saját és Szilády kezébe az ügyet, ne legyen annyi fordulója a revízióknak, döntsön a kényes kérdésekben a központi bizottság, és haladjon végre a folyamat.³⁸ Sürgetésének részben egyes revizorok elhunytá, részben pedig saját előrehaladott kora lehetett az oka. „A Biblia Társaságnál én jót állok, hogy a mit Ti jónak találtok, az ki fog nyomtatni, – tehát ne legyen több késedelmezés, hisz tökéletes munkát emberi kéz úgy se készíthet” – biztatta Szász Károlyt 1892-ben.³⁹ Ahogy öregedett, Duka leveleiből egyre inkább a személyes elköteleződésének érzelmi háttere is kezdett kibontakozni. Egyre ritkábban érkező leveleiben próbálta gyorsabb tempóra sarkallni a bizottságot. Ő maga még arról is lemondott az ügyért, hogy az egészsége érdekében valamely melegebb éghajlatú, tengerparttal rendelkező országba költözzön, mert így elvesztette volna a közvetlen kapcsolatot a Bibliatársulat vezetésével.⁴⁰ Duka

34 A közreműködők névsorát lásd: Radácsi: Az átdolgozott... Befejező közlemény, *Protestáns Szemle*, 1898/10. 578-579.; Az új-szövetség Károlyi fordításának átdolgozó munkatársai által Debrecenben 1899. évi szeptember hó 21. napján tartott értekezlet jegyzőkönyve, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 42(1899/41), 644.

35 A Károlyi-biblia revisiója, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 33(1890/38), 1327–1329.

36 OSZK Kt. Levelestár, Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz, 8. London, 1889. 07. 02.

37 OSZK Kt. Levelestár, Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz, 18. London, 1890. 10. 06.

38 OSZK Kt. Levelestár, Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz, 20. London, 1891. 07. 15.

39 OSZK Kt. Levelestár, Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz, 28. London, 1892. 01. 19.

40 OSZK Kt. Levelestár, Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz, 34. London, 1893. 04. 12.

a saját feladatát elsősorban abban látta, hogy a Szász Károly és a Bibliatársulat vezetése közötti kommunikációt megkísérelje minél gördülékenyebbé tenni. „Én nekem nincs e szent ügyben semmi érdemem – csak tán anynyi, hogy postás voltam Te közötted és a dicső Bible Society között, s ez nekem úntig elég” – írta 1899-ben, egy évvel a revideált Ószövetség próbakiadásának elkészülte után, nem sokkal az Újszövetség kiadását elhatározó bibliatársulati döntést követően.⁴¹ Törekedett arra, hogy a magyarországi anyagi igényeket a lehetőség szerint a Bibliatársulat kielégítse, még a kesedelem dacára is.

Duka Tivadar – csupán néhány hónap hiányzott hozzá – sajnos nem élhette már meg a teljes revideált Biblia kiadását, mely ugyan 1905-ös évszámmal, de 1908-ban jelent meg a Bibliatársulat kiadásában. „Bár csak megvalósítva láthattam volna azon mély ohajomat, a miért majdnem 20 év óta reménykedtem, azon év óta [1885] a midőn a Biblia Társaság megtisztelt, hogy igazgató választmányába behívott, ohajom az volt t. i., hogy a Szentírást, a nép által minden tekintetben megérthető magyar nyelven szülőhazám protestantismusa számára biztosítsam, s ez úgy látszott – nem volt túlságos epekedés” – írta 1904-ben Balogh Ferencnek.⁴² A munkásságát méltató nekrológok azonban egyértelművé tették, hogy a kortársak szemében Duka tevékenysége elengedhetetlen volt a Biblia revíziójának véghez vitelében. Minden bizonnyal a Bibliatársulat vezetése is így gondolta ezt, mivel 1904-ben az érdemei elismeréseképpen a szervezet alelnökévé választották.

A BIBLIATERJESZTÉS ÜGYE

A Bibliatársulat tevékenysége alapvetően pozitív megítélésben részesült a magyar közvélemény szemében. A Bibliatársulat alapításának százéves jubileuma kapcsán szinte kizárólag pozitív hangvételű méltatások jelentek meg, és az éves bibliatársulati jelentéseket is az evangéliumi protestantizmus világmissziójának egy-egy újabb fényes diadalaként értékelte a magyar egyházi közvélemény.⁴³

A Bibliatársulat hazai tevékenységének egyetlen olyan szelete akadt, mely kritikát hívott elő a kortársakból, ez pedig a bibliaterjesztés ügye volt. Főképp a kisebb egyházi lapok cikkeiben, olvasói leveleiben, valamint egyházmegyei gyűlések felszólalásai között találunk utalásokat, megjegyzéseket arra nézve, hogy a bibliaterjesztést a Bibliatársulat ügynökei, kolpoltőrei arra használják fel, hogy a baptista felekezet számára toborozzanak híveket. A baptista felekezeti történetírás pozitív előjellel emlékezik meg erről a szinte szisztematikusan végzett misszióról, melynek során a baptista bibliárusok – kihasználva a Bibliatársulat presztízsét – egész

41 OSZK Kt. Levelestár, Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz, 49. London, 1899. 06. 28.

42 TRENK Kt. R 1530, Duka Tivadar levelei Balogh Ferenchez, 3. London, 1904. 01. 12.

43 BALOGH Ferenc: A Brit és Külföldi Biblia-Társulat működése hazánkban 1811–1898. Adalékul a magyar biblia XIX-ik századi történetéhez, *Protestáns Szemle* 11(1899/10), 589–598.; BALOGH Ferenc: *A Brit és Külföldi Biblia Társaság százévi működésének és hatásának ismertetése*, Debreczen, A Magyarországi Ev. Református Egyház Egyetemes Konventje, 1903.

országrészekben folytatták a missziót.⁴⁴ „Valamikor a baptista misszió és a bibliaterjesztés egy fogalmat jelentett” – írta teljes joggal Mészáros Kálmán.⁴⁵ A már említett Eduard Millard, aki maga is baptista volt, lelkesen támogatta a magyarországi baptista missziót, és az abban tevékenykedő bibliárusokat is, mint pl. Meyer Henriket, Novák Antalt, Rottmayer Jánost stb. Már az 1870-es évekből találunk olyan lelkészi figyelmeztetéseket, melyek szerint a bibliárusok baptista összejöveteleket tartanak az általuk meglátogatott településeken. A lelkészek bátorították is egymást, hogy hívják fel a hatóságok figyelmét is ezekre a „farkasokra, kik juhbőrben jönnek hozzánk”.⁴⁶ Jellemző azonban, hogy amikor néhány évvel később Czelder Márton a tiszántúli egyházkerület közgyűlésén hozta szóba a témát, kérve, hogy szólítsák fel a Bibliatársulatot a baptista és nazarénus misszió leállítására, felháborodottan utasították vissza a kritikát, szemére hányva, hogy az eltévedett hívek kezéből akarja kivenni a Szentírást.⁴⁷ Később a kritikus hangok csak erősödtek, az első világháború idején, az általános angoellenesség légkörében pedig hozzájárultak ahhoz, hogy felvetődjön az önálló magyar bibliatársulat megalapításának gondolata.⁴⁸

Miközben tehát a hivatalos egyházi fórumok, egyházi vezetők törekedtek minden szinten a lehető legszívélyesebb viszony kiépítésére a Bibliatársulattal, meg kellett találniuk a baptista missziót érintő kritikák számára a megfelelő csatornát, melyen keresztül elérhetik a Bibliatársulat és a baptista misszió különválasztását. Duka Tivadar személye és bibliatársulati tisztsége nyújtotta azt a lehetőséget, melyen keresztül ez az érzékeny kommunikáció zajlott a két fél között. 1892-ben az erdélyi püspök, a bécsi bibliatársulati lerakat, valamint a londoni központ közötti levelezést hangolta össze, aminek az volt a célja, hogy a Millard által Erdélybe küldött baptista misszionáriust, Rottmayer Jánost utasítsa rendre a Bibliatársulat.⁴⁹ A figyelmeztetés meg is történt, ugyanis a kolpoltörők számára elvileg tilos volt a bibliárusításon kívül más, akár felekezeti missziós tevékenység folytatása.⁵⁰

44 SZIGETI Jenő: 19. századi magyarországi bibliárusok, *Egyháztörténeti Szemle*, 6(2005/2), 98–113., SZIGETI Jenő: Egy baptista bibliárus: Novák Antal, in: uő: „És emlékezéssel meg az útról...” *Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből*, Budapest, Szabadegyházak Tanácsa, 1981, 59–68.

45 MÉSZÁROS Kálmán: A baptista misszió megjelenése (1846–1873), in: Bereczki Lajos (szerk.): „Krisztusért járva követségben” *Tanulmányok a magyar baptista misszió 150 éves történetéből*, Budapest, Baptista Kiadó, 1996, 21.

46 A XIII szepesi városok ev. esperességének közgyűlése, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 19(1876/30), 949.

47 CZELDER Márton: Felvilágosításul, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 23(1880/20), 660., KUN Pál: A pozitív indítvány, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 23(1880/18), 578–580.

48 SZÁSZ Lajos: Anglófóbia, baptista misszió és az önálló magyar bibliatársulat eszméje az első világháború éveiben, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2021*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 197–215.

49 OSZK Kt. Levelestár, Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz, 25. London, 1892. 01. 05.

50 OSZK Kt. Levelestár, Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz, 29. West Rock, 1892. 02. 26.

Egy másik esetben azt sérelmezték a fővárosiak, hogy a Bibliatársulat egyik helyi munkatársa, habár négy éve dolgozik Budapesten, még mindig nem tanult meg magyarul. A „germanizálástól” tartó magyarok az illető elbocsátását kérték, míg Duka megpróbált közvetítő javaslatral élni: küldjék Debrecenbe, hogy a cívus városban tanulja meg a nyelvet. Az incidensből ismét csak a nemzetközi Bibliatársulat és a speciális helyi, magyar érdekek és igények konfliktusának kontúrjai bontakoznak ki, melyek összebékítése a részleteiben megmaradt levelezés alapján sikerrel történt meg. Duka elérte, hogy a felek egymással kommunikáljanak, és megegyezzenek abban, hogy a budapesti lerakat vezetőjeként ne kerüljön szóba a magyarul nem beszélő munkatárs.⁵¹

KÁROLYI GÁSPÁR EMLÉKEZETE

Az 1870-es évektől kezdve az új bibliafordításhoz hasonlóan Károlyi Gáspár emlékezete, illetve a számára állítandó méltó emlékhely kérdése is a két protestáns egyház közös, az egység gondolatát erősítő témája volt. Részben azért is karolták fel emlékét, mert közeledett a Károli Biblia kiadásának 300. évfordulója, másrészt pedig azért, mert az ő személye illeszkedett mind a közös protestáns, mind pedig a nemzeti szempontú emlékezetpolitikai törekvésekbe. Mint láttuk, a Biblia új kiadását is szerették volna az érintettek az 1890-es kerek évfordulóra elkészíteni, ám mindez nem sikerült.

A jubileumhoz közeledve kezdett konkrét alakot öltetni a kegyeletes megemlékezők szándéka: szobrot, emlékművet szerettek volna állítani Károlyi Gáspár emlékére.⁵² Az emlékművel kapcsolatos országos hírlapi vitában Duka maga is részt vett. Egyrészt személyesen is komolyabb összeget ajánlott fel az emlékmű elkészítésére,⁵³ másrészt pedig javaslatot tett a gyűjtés hatékony, nemzeti szintű összefogására. Meglátása szerint ugyanis a korban szokásos módon, az egyházi adó kivetéséhez hasonlóan az összes magyarországi protestánstól fejenként egy-egy krajcárt kellene kérni, hogy méltóképpen, országos összefogás eredményeként tudják felépíteni az emlékművet.⁵⁴ Ráadásul érdemeket szerzett azzal is, hogy megkísérelte Károlyi emlékezetét a Bibliatársulaton keresztül a nemzetközi olvasóközönsséggel is megismertetni.⁵⁵ A Bibliatársulat végül Duka Tivadart küldte ki hivatalos küldöttként az 1890 őszi tartott gönci emlékünnepekre. Beszédében a Bibliatársulat szellemiségében tett hitet a Szentírás ereje mellett, amely szerinte mindenfajta kommentár, magyarázat nélkül még a 19. század végén is képes emberi életeket megváltoztatni. A Bibliatársulat hivatását, történeti jelentőségét

51 OSZK Kt. Levelestár, Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz, 50. London, 1899. 08. 25.

52 FÜZY János: Károli Gáspár szobrának története, in: Kenessey Béla (szerk.): *Károli-Emlékkönyv*, Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1890, 182–197.

53 Dr. Duka Tivadar levele a Károli-emlék és bibliafordítás ügyében, *Sárospataki Lapok*, 8(1889/11), 204.

54 A Károli-emlék és alap ügye, *Sárospataki Lapok*, 8(1889/13), 243–244.

55 BARTHA Béla: A Károli-mozgalom Angliában, *Sárospataki Lapok* 8(1889/45), 860–861.

méltatva érkezett el Károlyi Gáspár méltatásához, akinek érdemei „el is hatottak három századon át a magyar vallásosság, polgárosodás és a lelkiismereti szabadság terére”.⁵⁶

ÖSSZEGZÉS

Duka Tivadar személyében a magyar protestáns történeti emlékezet egy önmagát szerényen csupán a háttérbe helyező, ám közvetítő, „postás” szerepével mégis rendkívül fontos feladatokat ellátó szereplőt tisztelhet. Elévülhetetlen érdemei vannak abban, hogy az évtizedes álom a Károli Biblia revíziójával kapcsolatosan megvalósulhatott. A megfelelő helyen, bizalmi kapcsolatok felett rendelkezve gördítette el az akadályokat a lassan beinduló folyamat elől. Személye egyúttal közvetlenül is megjelenítette az angolszász evangéliumi megújulás értékrendjét, a misziós munkában szolgálatkészen fáradozó világi képviselő etoszát, ami minden bizonnyal megtermékenyítően hatott a belmissziós mozgalom kibontakozására is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALOGH Ferenc: *A Brit és Külföldi Biblia Társaság százévi működésének és hatásának ismertetése*, Debreczen, A Magyarországi Ev. Református Egyház Egyetemes Konventje, 1903.
- BATALDEN, Stephen – CANN, Cathleen – DEAN, John (szerk.): *Sowing the Word, The Cultural Impact of the British and Foreign Bible Society 1804–2004*. Sheffield, Sheffield Phoenix Press, 2004.
- BOTTYÁN János: *A magyar Biblia évszázadai*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1982.
- DUKA, Theodore: *Life and Works of Alexander Csoma de Kőrös*, London, 1885.
Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai. Összegyűjtötte és életrajzzal bevezette dr. DUKA Tivadar, Budapest, 1885.
- DUKA, Theodore: *Kossuth and Görgei. Recollections of a „Stormy Period”. An historical essay*. Hertford, 1898.
- FÜZY János: Károli Gáspár szobrának története, in: Kenessey Béla (szerk.): *Károli-Emlékkönyv*, Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1890, 182–197.
- HERMANN Róbert: Duka Tivadar visszaemlékezése, *Fons*, 4(1997/2) 149–178.
- MÉSZÁROS Kálmán: A baptista misszió megjelenése (1846–1873), in: Bereczki Lajos (szerk.): *„Krisztusért járva követségben” Tanulmányok a magyar baptista misszió 150 éves történetéből*, Budapest, Baptista Kiadó, 1996, 17–46.
- PACZOLAY Gyula: *Duka Tivadar*, Budapest, Akadémiai, 1998.
- RADÁCSI György: Duka Tivadar, in: uő: *Emlékjelek, bizonyságok. Összegyűjtött dolgozatok*, II., Sárospatak, 1910. 66–72.

56 Duka Tivadarnak a gönci ünnepélyen mondott beszéde, *Sárospataki Lapok*, 9(1890/38), 786.

- SÁRAI SZABÓ Katalin: Szász Károly püspökké választása, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2021*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022. 127–151.
- STEIN Aurél: *Duka Tivadar emlékezete*, Budapest, 1913.
- SZÁSZ Lajos: Anglofóbia, baptista misszió és az önálló magyar bibliatársulat eszméje az első világháború éveiben, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2021*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 197–215.
- SZIGETI Jenő: Egy baptista bibliaárus: Novák Antal, in: uő: „*És emlékezzél meg az útról...*” *Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből*, Budapest, Szabadegyházak Tanácsa, 1981, 59–68.
- SZIGETI Jenő: 19. századi magyarországi bibliaárusok, *Egyháztörténeti Szemle*, 6(2005/2), 98–113.
- UGRAI János: Az evangélikus iskolázás jellegzetességei a 19. század közepi akadémikusok példáján keresztül. In: *Pedagógia-történeti Szemle*, 6(2024/1), 62–75.

20. század

*Pusztai Gábor*¹

CSENDES ESTÉK. A HOLLAND SZIGORÚ REFORMÁTUSOK
ÉS A MAGYAR REFORMÁTUSOK

ABSTRACT

Silent Evenings. The Dutch “strict” Reformed Church and the Hungarian Reformed Church

One of the high points of Dutch-Hungarian relations dates back to the 1920s and 1930s. This conjuncture began with the so-called “children’s trains”, an aid operation on a gigantic scale, in the emergency period of post-Trianon Hungary. Between 1920 and 1930, tens of thousands of Hungarian children were allowed to holiday, rest and recover from the trauma of war in Dutch foster homes. The revitalised relations were also reflected in the church. The neo-Calvinism, represented by the Dutch “strict” Reformed Church (Gereformeerde Kerken in Nederland) known in Hungary primarily as “historical Calvinism”, also found Hungarian followers. The most prominent among them was the theological professor from Budapest, Jenő Sebestyén (1884–1950). In this paper, we will discuss one of the publications on Dutch neo-Calvinism, the booklet by Gerda Jakosné Nederbragt: *Pictures from the Life of the Dutch Reformed People*, published as the fourth booklet in the series *Silent Evenings*, edited by the Reformed pastor Géza Pap. On this occasion, I would like to talk about the not always smooth relationship between neo-Calvinism and the Hungarian Reformed Church, which also harboured the danger of a church split in Hungary.

Keywords: Pap Géza, Gerda Nederbragt, neo-Calvinism, Sebestyén Jenő, Hungarian Reformed Church, Dutch Reformed Church, Dutch Hungarian relations

A holland–magyar kapcsolatok egyik csúcspontja a 20. század húszas, harmincas éveire tehető, ekkor a kulturális, egyházi, irodalmi, politikai, turisztikai és gaz-

1 Pusztai Gábor (PhD, dr. habil), néderlandista, irodalomtörténész, a Debreceni Egyetem BTK GI Néderlandisztika Tanszékének habilitált egyetemi docense. gpusztai@unideb.hu

dasági kapcsolatok kiválóak voltak.² Ez a konjunktúra a Trianon utáni Magyarország vészterhes korszakában az úgynevezett gyermekvonatokkal kezdődött, mely egy gigantikus méretű segélyakció volt. Magyar gyermekek tízezrei nyaralhattak, pihenhettek, heverhették ki a háborús traumát holland nevelőszülőknél 1920 és 1930 között – erre teljes mértékben szükségük is volt. A vesztes háború, az azt követő káosz és fosztogatás, az őszirózsás forradalom, a tanácsköztársaság, a román megszállás borzalmi, a vörös- és a fehérterror, majd Trianon és következményei térdre kényszerítették a magyar társadalmat. Az erőszak tehát a háború lezárása és a harcok megszűnte után is még évekig folytatódott.³ Ebben a helyzetben a társadalom alsó

és a középrétegének gyermekei voltak a legvédtelenebbek, ők szorultak leginkább segísége. Főleg a nagyvárosi gyerekek éheztek, fáztak, és betegségek tizedelték őket. A háború alatt és után járványszerűen lépett fel a kolera, a vérhas, a hólyagos himlő, a kiütéses hagymáz és a spanyolnátha is.⁴ A hivatalos statisztikák szerint az 1918-as évben csak spanyolnáthában több mint 53 000 ember hunyt el Magyarországon.⁵ Ezt igyekezett orvosolni egy különleges akció keretében Svájc, Belgium, Svédország és Anglia mellett Hollandia is. A megélénkült kapcsolatok egyházi téren is megmutakoztak. A holland szigorú reformátusok (Gereformeerde Kerken in Nederland) által képviselt neokálvinizmus – melyet itthon elsősorban történelmi kálvinizmusként ismerünk – magyar követőkre is talált. Közülük a legkiemel-

- 2 RÉTHELYI Orsolya: „Légy reménységgel: Nézz Hollandiára. / Nézz királynéjára! Nem vagy többé árva”. Vilma királynő 1923-as trónjubileuma és a „Magyar ablak” a holland királyi palotában, in: Bárány Attila – Fazakas Gergely Tamás – Pusztai Gábor – Takács Miklós (szerk.): *Németalföld emlékei Magyarországon, magyar-holland kapcsolatok*. Debrecen, DU Press, 2017, 122–143.
- 3 ABLONCZY Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződések történetei 1918–1921*, Budapest, 2020, 178.
- 4 GAÁLNÉ BARCS Eszter: Adalékok Pest megye 1915–1919 közötti járványainak történetéhez, in: Halász Csilla – Tóth Judit (szerk.): *Tanulmányok Pest megye múltjából III*. Budapest, Pest Megyei Levéltár, 2009, 110.
- 5 GÉRA Eleonóra: A spanyolnátha Budapesten, *BBC History*, 9/1 (2019. január), 32–38.

kedőbb Sebestyén Jenő (1884–1950) teológiai tanár⁶ volt, aki 1907 és 1910 között az Utrechti egyetemen folytatott teológiai tanulmányokat, és itt ismerkedett meg a kuyperi történelmi kálvinizmussal.⁷ Ebben a tanulmányban a holland neokálvinizmust ismertető egyik kiadványról, a *Csendes esték* című sorozat negyedik füzetéről, és ennek apropóján a neokálvinizmus és a magyar református egyház nem mindig zökkenőmentes viszonyáról szeretnék szólni.

A SZERKESZTŐ

A *Csendes esték* című kiadványsorozat 1930 és 1939 között jelent meg, a mezőtúri Török Nyomda kiadásában, szerkesztője Pap Géza (1901–1970) református lelkész volt. A szerkesztő az első oldalon egyértelművé tette, hogy milyen célt szolgál a kiadvány. Bevezetőjében *A sejt-rendszeréről* címmel röviden arról értekezett, hogy milyen a kommunista propaganda terjesztésének folyamata: „Az Istent tagadó kommunisták szervezkednek szerte a világban aképen, hogy egy kommunista megszerzi a kommunizmusnak legjobb barátját, a legjobb barát megint megszerzi az ügynek az ő legbizalmasabb komáját, s így rövid időn belül sejtyszerűleg szaporodva, nagy táborot tudnak maguknak megszervezni.”⁸ Az ateista kommunisták mozgalma, mint a legfőbb ellenség szervezeti sémája Pap Géza számára példaként szolgált, és felteszi a költői kérdést: „Ha az Isten és a nemzet ellenségei ilyen módon tudnak táborot gyűjteni, vajjon miért nem tudna a *Csendes Esték* is, amely Isten és a Haza szolgálatában áll!? Tudunk mi is, csak akarni kell!”⁹ Mint később látni fogjuk, Pap Géza és a kommunisták viszonya a háború után jelentősen megváltozott.

A sorozatot lelkesen fogadta a református közvélemény. A *Dunántúli Protestáns Lap* így ajánlotta az új kiadványt olvasóinak:

„Minden lelkipásztor, aki ujját állandóan gyülekezetének ütőerén tartja, tapasztalhatta, hogy ahova szava nem juthat el, a nyomtatásban elküldött ige sok esetben új élet kezdetét jelenti az olvasó életében. (...) Ez a meglátás indította Pap Géza szalkszentmártoni lelkészt a *Csendes Esték* megindítására, hogy a sajtó felhasználásával a lelkeket Jézus Krisztushoz vezesse. A sorozatból az első füzet már megjelent a szerkesztő tollából *A halál árnyékának völgyében* címmel, kórházi

- 6 LÁNYI Gábor: Sebestyén Jenő (1884–1950) és a történelmi kálvinizmus, in: Petrás Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 2021, 13–32; LÁNYI Gábor: Sebestyén Jenő, a történelmi kálvinizmus és a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 67(2022/1), 226–240.
- 7 LÁNYI Gábor: Abraham Kuyper (1837-1920) és a neokálvinizmus, in: Litéráty Zoltán (szerk.): *Quoniam tecum est fons vitae in lumine tuo videbimus lumen. Teológiai témák a 65 éves Kocsev Miklós tiszteletére*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2018, 215–228.
- 8 PAP Géza: *A sejt-rendszeréről*, in: Jakosné Nederbragt Gerda: *Képek a holland református nép életéből*, Csendes Esték 4., Mezőtúr, Török, 1930, 1.
- 9 PAP Géza: *A sejt-rendszeréről*, 1.

lelkészi szolgálata közben szerzett tapasztalatai alapján. (...) Mind a lelkipásztoroknak olvasásra, mind a hívek között való terjesztésre igen melegen ajánljuk a *Csendes estéket*, miknek igen rokonszenves bemutatkozása ez az első füzet.¹⁰

A *Csendes esték* szerkesztője, Pap Géza teológiai tanulmányait 1921 és 1925 között Budapesten végezte, majd egy évig Ócsán, ezt követően Budapesten volt segédlelkész 1927-ig. A Soli Deo Gloria Diákszövetség (SDG) titkára,¹¹ illetve a Református Középkiskolai Missziói Tanács titkára volt. 1928-ban szerkesztője és felelős kiadója a *Református Diákmozgalom* című folyóiratnak (melynek tulajdonosa az SDG volt). 1926–27-ben belső munkatársa az *Erő*, rovatvezetője a *Reformáció* című lapnak. Egyetemes konventi lelkészként 1927 és 1930 között szolgált, majd Szalkszentmártonban (1930–1937), később Szabadszálláson (1937–1954) volt lelkész. 1934-ben megválasztották a solti református egyházmegye lelkészegyesület jegyzőjének.¹² 1954 és 1962 között Kecskeméten volt lelkipásztor, 1952 és 1967 között a bács-kiskunsági egyházmegye esperesi tisztjét is ellátta.

A *Csendes esték* sorozat minden hónapban egy újabb tizenhat oldalas füzetrel jelentkezett. 1930-ban az első rész, a már említett *A halál árnyékának völgyében* volt, melyet maga Pap Géza írt. A második füzet Böszörményi Jenő: *Egy szatócbsolt története*, a harmadik Szász Károly: *A költő püspök*, a negyedik pedig Jakosné Nederbragt Gerda: *Képek a holland református nép életéből*.¹³

A SZERZŐ

A negyedik rész szerzője, Nederbragt Gerda, eredetileg Gerda Roza Wilhelmina Nederbragt (Wageningen, 1905. június 2. – Hága, 1997. szeptember 17.), a szigorú református holland közgazdász és politikus, Johan Alexander Nederbragt (1880–1953)¹⁴ és Anna Jacoba Aline de Wilde (1882–1967) lánya, valamint Jakos Lajos

10 Gy.: Csendes esték, *Dunántúli Protestáns Lap*, 41/13 (1930), 54–55.

11 RÁCZ Lajos: 100 éve született Hegyi Sándor a Soli Deo Gloria Szövetség egyik alapító tagja, *Theológiai Szemle*, 40/6 (1997), 340–346. 341.; NN: Negyedszázados lelkészjubileum, *Budapesti Hírlap*, 1926. november 23., 9.

12 NN: A solti református Lelkészegyesület gyűlése, *Pesti Hírlap*, 1934. augusztus 23., 10.

13 Köszönöm Győri Jánosnak, hogy felhívta figyelmemet a *Csendes esték* 4. füzetére.

14 Johan Alexander Nederbragt (Heteren, Hollandia 1880. február 29. – Hága, Hollandia 1953. szeptember 7.) szigorú református háttérű családból származott. Kezdetben könyvkereskedőként és újságíróként (a *De Standgaard* című szigorú református lap parlamenti tudósítójaként) is dolgozott. 1904-ben vette felségül Hágában Anna Jacoba Aline de Wildét (1882–1967). Házasságukból öt gyermek született, akik közül négyen éltek meg a felnőtt kort: Gerda Roza Wilhelmina (1905–1997), Jakos Lajos felesége; Huberta Jacoba (1907–1992), aki 1928-ban hozzáment erdőbányai dr. Németh Gézához, a Bethesda kórház főorvosához; Alexander Johan (1913–1964) és Jacob Adriaan (1918–2005). Közgazdasági tanulmányai után Rotterdamban doktorált 1918-ban. 1921-ben a holland külügyminisztérium gazdasági osztályának vezetőjeként dolgozott. 1934 és 1939 között a Népszövetség megbízásából Gdansk (Danzig) kikötőtanácsának elnöke (havenpresident) volt. Lengyelország 1939-es német és szovjet lerohanása után hazatért Hollandiába, és a holland kisváros, Voorburg polgármestereként tevékenykedett. A német meg-

(1894–1989) református lelkész felesége volt. Jakos Lajos teológiai tanulmányait Budapesten végezte 1914 és 1918 között, majd 1924–1925-ben Amszterdamban a Protestáns Egyetem, a *Vrije Universiteit*¹⁵ hallgatója volt. Itt ismerkedett meg az akkor 19 éves Gerda Nederbragttal, akivel 1925. április 7-én Hágában házasságot kötöttek, majd az ifjú pár Magyarországon telepedett le, két gyermekük született, Hubert és Erzsébet.¹⁶ Jakos 1925 és 1957 között Alsónémedi lelképásztora volt. 1942-ben a Debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem Teológiai Karán szerzett doktori fokozatot. Disszertációjának címe *A holland szigorú református egyház gyülekezeti élete és missziói munkája* volt.¹⁷

Gerda Nederbragt alsónémedi lelkészfeleségként nem csupán a gyülekezet életében vett részt aktívan, hanem kultúraközvetítőként nemzetközi szinten is szerepet vállalt. Elsősorban a magyar kultúrát népszerűsítette Hollandiában, de a holland kultúrát is igyekezett terjeszteni Magyarországon. Hollandiában magyar esteket szervezett, ahol népdalokat énekeltek, Jakosné előadásokat tartott az ezeréves magyar történelemről,¹⁸ Bethlen Gábor erdélyi fejedelemről,¹⁹ Lorántffy Zsuzsannáról és a Sárospataki Református Kollégiumról²⁰ publikált cikkeket a holland, kampeni kiadású *Anti-Revolutionaire Staatkunde* című szigorú református folyóiratban. Kultúraközvetítői és missziói tevékenységéről nem más, mint

szállás (1940–1945) alatt igyekezett megfelelni mind a német megszállók, mind a holland emigráns kormány elvárásainak, ami nem volt könnyű feladat. A háború után sok kritika érte, mint polgármestert, a német megszállókkal szembeni [elsősorban a zsidóüldözés és a munkaszolgálat (Arbeitseinsatz) terén mutatott] gyenge vezetési tevékenysége miatt. 1946 és 1950 között Jeruzsálemben volt holland főkonzul, majd követ. KLAASSEN, W. J. M.: Johan Alexander Nederbragt (1880–1953), in: Biografisch Woordenboek van Nederland, URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/nederbragt> [12-11-2013] (Letöltés: 2025. január 2.); KÖBEL Szilvia: „A múltban ezer év alatt nem hazudtak annyit, mint most 5 perc alatt” Magyar református lelkészek hollandiai emigrációban az államszocializmus évtizedeiben II. rész, *Betekintő* 15/1., 55–93.; NN: Holland-magyar esküvő, *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja*, 29/37 (1928. szeptember 15.), 6.

15 Az amszterdami Vrije Universitet (VU) egy szigorú református protestáns egyetem, melyet 1880-ban alapított a teológus, lelkész, politikus, újságíró, Hollandia miniszterelnöke, a neokálvinizmus (Magyarországon történelmi kálvinizmus) atyja, Abraham Kuyper (1837–1920). Célja az volt, hogy a szigorú reformátusok saját egyetemmel, így saját lelkészképzéssel rendelkezzenek, ne kelljen a Kuyper szemében túl liberális állami egyetemek teológiai karain tanulniuk. A Kampeni Teológiai Egyetem mellett a VU számított a szigorú reformátusok fellegvárának. Az intézmény neve szó szerint szabadegyetemet jelent ugyan, de ezt a fordítást félrevezetőnek tartom, mivel magyarul a szabadegyetem teljesen más jelent: szabadon, vagyis bárki által látogatható, tudománynépszerűsítő (egyetemi) előadássorozat. Míg hollandul a szabad szó az intézmény nevében az államtól és a Holland Református Egyháztól (Nederlandse Hervormde Kerk) független intézményt jelölt.

16 Jakos Hubert (1926–1943) tragikusan fiatalon, 17 éves korában halt meg. Jakos Erzsébet (1930) 1952-ben Végh János református lelkéssel kötött házasságot Hollandiában. Lásd erről bővebben: Köbel: „A múltban ezer év alatt nem hazudtak annyit, mint most 5 perc alatt”, 67.

17 LADÁNYI Sándor: In memoriam Dr. Jakos Lajos, *Reformátusok Lapja*, 1989. október 29., 4.

18 NN: Mevr. Jakos over Hongarije, *De Avondpost*, 1932. május 25., 5.

19 NN: Boekbespreking, *De Nieuwe Aaltensche Courant*, 1933. október 13., 2.

20 NN: Uit de tijdschriften, *De Nederlander*, 1932. november 17., 6.

Henriëtte Kuyper (1870–1932), Abraham Kuyper (1837–1920) lánya írt dicsérő és elismerő szavakat a *De Standaard* hasábjain, aki Alsónémediben is meglátogatta a Jakos családot.²¹ Mikor diplomata apja, Johan Nederbragt 1934 és 1939 között népszövetségi mandátum alapján Gdansk/Danzig kikötőtanácsának elnöke volt, 1936 és 1937 márciusában is magyar estet tartottak Gdanskban, ahol Jakosné magyar népviseletben, prominens közönség, diplomaták és miniszterek előtt Petőfi verseket szavalt németül, előadást tartott a magyar történelemről, költészetről, valamint Petőfi szerepéről, és kiállítást is szervezett.²² 1938-ban megismételték a magyar estet Gdanskban, Gerda Nederbragt ezúttal Budapest kultúrtörténeti jelentőségéről tartott előadást, verseket szavalt, a jelenlévők magyar népművészeti kiállítást csodálhattak meg és a meghívott zongorista magyar szerzők darabjait játszotta.²³ 1938 szeptemberében újabb ünnepséget rendezett Johan Nederbragt, ezúttal Vilma királynő negyvenéves uralkodásának tiszteletére, ahol lánya, Gerda tartott előadást a holland uralkodóról.²⁴ A Hágai Művészeti Egyesület (*Haagsche Kunstkring*) 1939 márciusában magyar estet szervezett, melyen miniszterek és diplomaták is részt vettek, és ahol Gerda Nederbragt tartott előadást Budapest köztéri szobráiról, a magyar történelem viharos eseményeiről a középkortól Trianonig, verseket szavalt, és az illusztris hágai közönség magyar zeneműveket is hallgathatott, két holland zenész jóvoltából.²⁵ De az alsónémedi papné nemcsak a magyar kultúra hollandiai népszerűsítését tartotta szívügyének, hanem saját kultúráját és a holland történelmet is meg akarta ismertetni választott hazájában. Jakosné cikket publikált Orániai Vilmosról,²⁶ és a holland szigorú reformátusok életéről is be akart számolni a magyar közvéleménynek. Ez utóbbiról szól a *Csendes esték* negyedik füzeteként megjelent *Képek a holland református nép életéből*. Az első oldalakon Jakosné Nederbragt Gerda Hollandia magyarországi ismertségéről ír, és a holland gyermekmentő akcióra utal, melyet akkor országos érdeklődés övezett, és amely tízéves sikeres működése után pont a füzetke megjelenésének évében, 1930-ban

21 HSSK [Henriëtte Sophia Suzanna Kuyper]: Suzanna Lorántffy een der vroomste en begaafdste Hongaarsche vrouwen, *De Standaard*, 1933. június 3., 283.

22 NN: Az ezeréves Magyarország, *Pesti Hírlap*, 1936. március 12., 12.; NN: Hongaarsche avond in Danzig, *Christelijke Sociaal Dagblad voor Nederland De Amsterdammer*, 1937. március 11., 6.; NN: Hongaarsche avond in Danzig ten huize van Dr. Nederbragt, *De Standaard*, 1937. március 11., 2.; NN: Magyar estély Danzigban, *Pesti Hírlap*, 1937. április 20., 12.; NN: Magyar estély Danzigban, *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja*, 38/22 (1937. június 2.), 5.; NN: Petőfi kultusz, *Koszorú a Petőfi Társaság Lapja*, 3/4 (1937), 249–250.

23 NN: Een Hongaarsche avond in Danzig, *De Standaard*, 1938. március 21., 6.

24 NN: Oranje-avond te Danzig, *De Tijd* 1938. szeptember 3., 3.; NN: Feestavond ten huize van dr. Nederbragt te Dantzig, *Haagsche Courant*, 1938. szeptember 3., 21.; NN: Hollandsche avond te Danzig, *De Volkskrant*, 1938. szeptember 3., 1.; NN: Herdenking regeringsjubileum H.M. de Koningin in Dantzig, *De Noord-Ooster*, 1938. szeptember 3., 9.

25 NN: Hongaarsche avond, *De Nederlander*, 1939. március 9., 2.; NN: Hongaarsche avond in den Haagschen Kunstkring, *Het Ochtendblad*, 1939. március 9., 3.

26 JAKOS LAJOSNÉ NEDERBRAGT Gerda: Orániai Vilmos, a holland nép szabadsághőse (1533–1933), *Pesti Hírlap Képek Melléklete*, 1933. április 23., 18–19.

érkezett a végéhez. Az akció során több mint 28.000 magyar gyermek nyaralhattott holland nevelőszülőknél.²⁷ Gerda Nederbragt azonban a gyermekek által ott-hon elmesélt élményeket felületesnek tartotta, sőt ironikusan megjegyezte, „hogyláthattak volna ezek valamit a holland nép jelleméből és a holland nép szellemi életéből.”²⁸ Ezért a szerző maga vállalkozott arra, hogy a holland reformátusokat (értsd szigorú reformátusokat) bemutassa az olvasónak, valamint hogy „itt és ott összehasonlítást tegyek a magyar vallásos étellel.”²⁹ Ezt az összehasonlítást nem sokkal később meg is tette, és valljuk be, nem festett túl kedvező képet a magyar reformátusokról: Hollandiában „[s]ok protestáns csak névleges protestáns és ezek általában tagjai az u.n. »hervormd« egyháznak, amely állami egyház és körülbelöl egy színvonalon áll a magyar református egyházzal”.³⁰ E „névleges protestánsok” mellett van azonban – folytatja a szerző – egy másik protestáns egyház Hollandiában, a „gereformeerde” egyház, mely az „öntudatos kálvinisták[at]”³¹ tömöríti. Gerda Nederbragt nem kíméli a svájci reformátusokat sem. Szerinte Genfben, Kálvin tanításának színhelyén mára a „kálvini szellem kihalt”.³² A leírás alapján egyértelmű, hogy a holland szigorú reformátusok az egyetlen igazi kálvinisták, mindenki más, legyen az magyar vagy svájci, csupán névlegesen mondható Kálvin követőjének. Ezután egy hosszabb értekezés következik az 1886-os hollandiai egyházszakadásról, Abraham Kuyperről és a szigorú református egyházzal, a egyes házasságok (református–katolikus) rossz hatásáról, a misszió szükségességéről és eredményeiről, az egyházi iskolák szerepéről, a vasárnap szentségéről, a keresztelezésről, az Úrvacsoráról és a konfirmációról is. Ez utóbbival kapcsolat-

27 A gyermekvonat akcióról lásd bővebben: Aalders, Maarten J., Pusztai Gábor, Réthelyi Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok*, Budapest, L’Harmattan, 2020.; Pusztai Gábor: „...Hitünk élesztője, tetterőnk fölébresztője, bátorságunk erősítője”: Catharina Kuypers Sárospatakon és a 100 évvel ezelőtt indult magyar gyermekvonatok, *Sárospataki Füzetek*, 24/2 (2020), 111–120.; Pusztai Gábor: „...mert már majdnem úgy ismerem Leident mint Debreczent!”: 100 évvel ezelőtt indultak az első gyermekvonatok Hollandiába, *Debreceni Szemle*, 28/3 (2020), 301–312.; Pusztai Gábor: Gyermekvonatok Hollandiába: Gyermekmentő akció az első világháború után, *Alföld*, 71/9 (2020), 71–77.; Pusztai Gábor: A hollandiai gyermekmentő akció (1920–30, 1947–49): Száz évvel ezelőtt indult el az első gyermekvonat, in: Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem 2019*, 2. kötet, Budapest, KRE HK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 77–104.; Pusztai Gábor: „Minden kis gyermekszív szavára/Virág fakad Hollandiában.”: Debrecen és a holland gyermekvonatok, *Mediárium*, 14/1–3 (2020), 29–43.; Pusztai Gábor: Vonatok Hollandiába: 100 évvel ezelőtt indult el az első gyermekvonat, *Egyháztörténeti Szemle*, 22/1 (2021), 7–36.; Pusztai Gábor: Távoli jóakarók: Holland gyermekmentő akció a trianoni Magyarországon (1920–1930), Kubassek János, Fekete-Mácsai Anett (szerk.): *A Kárpát-medence földrajzi egysége: Trianon a geográfia tükrében, a história mérlegén*, Érd, Magyar Földrajzi Múzeum, 2022, 257–268.; Pusztai Gábor: „Annyira csodálatos volt ott minden, hogy nem akartam haza menni.” in: Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem 2022*, Budapest, KRE HK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 219–232.

28 Jakosné: *Képek a holland református nép életéből*, 1.

29 Jakosné: *Képek a holland református nép életéből*, 2.

30 Uo.

31 Uo.

32 Uo.

ban Jakosné megjegyzi: „Itt Magyarországon általában rövid ideig tart a tanulás, s így a gyermekek nem nyernek alapos oktatást és azután a gyermekek nem is értenek meg mindent és hamarabb is felejtenek.”³³ Ebből az összehasonlításból is a holland szigorú reformátusok jöttek ki jobban, hiszen – ahogy a szerző már korábban többször kifejtette – csak ők az igazi kálvinisták. A füzetke végén nem lepődik meg az olvasó a végkövetkeztetésen sem: „De habár nagy különbség van a magyar és holland kálvinisták felfogása között, mindketten ugyanazt az Istent szolgálják (...).”³⁴ Hiába azonban e verbális összeborulás, a magyar református olvasónak kissé összeszorul a gyomra Jakosné eszmefuttatását olvasva, hiszen ebből főleg az derül ki, hogy a szigorú református hollandokkal ellentétben a magyar kálvinisták nem is kálvinisták. Ez a keserű szájíz valószínűleg a kortársaknál is megmaradhatott a *Csendes estéék* negyedik füzetének áttanulmányozása után. A *Protestáns Szemlé*ben Karácsony Sándor (1891–1952) kritikájában a következőket írta:

„Örömmel üdvözljük ezeket a füzetkéket, mert jó olvasmányt adnak azok kezébe, akik – maguk nem tudván jól válogatni – olyan könnyen válhatnak a ponyvairodalom áldozataivá. Ha már a Koszorú füzetei nem jelenhetnek meg, a Traktátus Társaság füzetei sem elegendő mértékben, örülnünk kell, hogy legalább egyesek buzgalma dolgozik ott, ahol a dolog természete szerint még nagyon sokáig több lesz az aratnivaló, mint az arató. (...) A negyedik füzet képeit kissé egyoldalúaknak és elfogultaknak találtuk s kíváncsiak volnánk, vajjon »Hervormd« megvilágításban milyen módosulást szenvedne e »gereformeerd« riport.”³⁵

Felvetődik a kérdés, hogy a Gerda Nederbragt írásában megfogalmazott kritika a Magyarországi Református Egyházzal és a magyar reformátusokkal kapcsolatban milyen célt szolgálhatott. Az ébredési mozgalom részeként az egyház és a hit megújulását akarta szolgálni, vagy mintát kívánt adni a holland szigorú reformátusok (gereformeerd) példájával? Vagy a holland neokálvinista eszmék magyarországi exportját szerette volna elősegíteni? Esetleg mindhármat egyszerre? Ha ez volt a célja, akkor nagy valószínűséggel más eszközökkel, más stílussal és más érvrendszerrel hamarabb célt ért volna. Így magyar részről csak a kortársak és az utókor felháborodását és rosszállását váltotta ki, hiszen mind Karácsony Sándor, mind a mai olvasó azt szűrheti le Gerda Nederbragt elnagyolt és általánosító írásából, hogy a magyar (és a svájci) reformátusok nem igazi kálvinisták, bezzeg a holland szigorú reformátusok igen. Ez utóbbiak azok, akik egyedülként megtartották a kálvini tanításokat és továbbviszik Kálvin szellemét a 20. századi Európában. Még ha így lenne is, ezzel a szerencsétlen stílusú, kioktató hangnemű, néhol öntömjénező írással bizonyosan nem tudta meggyőzni a magyar olvasót.

33 Uo. 14.

34 Uo. 16.

35 KARÁCSONY Sándor: *Csendes Esték*, *Protestáns Szemle*, 39/8 (1930. október), 601–602.

A HOLLAND SZIGORÚ REFORMÁTUSOK ÉS MAGYARORSZÁG

Az, hogy a holland szigorú reformátusok (Gereformeerde Kerken in Nederland) milyen mértékben tudták vagy akarták befolyásolni a magyar reformátusok életét, már korábban is téma volt az egyházon belül és kétoldalú tárgyalások során is. Az első világháborút követően sokféleképpen érkezett rengeteg segítség Hollandiából Magyarországra. Ezeknek a segélyeknek egy meghatározó része a holland szigorú reformátusok jóvoltából célzottan a magyar reformátusokat akarta segíteni,³⁶ s ők a trianoni béke utáni vészterhes és kétségbeejtő viszonyok között szívesen vettek minden segítséget. A kérdés az volt, hogy a szigorú református segítség önzetlen, felebaráti gesztus-e egy testvéregyház részéről, vagy talán a holland neokálvinizmus terjeszkedésének eszköze (is)? A húszas évek elején a magyar református vezetők növekvő aggodalommal figyelték az eseményeket, tudván, hogy a hitbéli nézeteltérések Hollandiában 1886-ban egyházszakadáshoz vezettek, melynek következtében a holland református egyházból (Nederlandse Hervormde Kerk) kivált a szigorú református egyház (a későbbi Nederlandse Gereformeerde Kerken). Az előbbi maradt a nagy protestáns tömegegyház, az utóbbi egyértelműen kis egyház maradt. (Az 1920-as népszámlálás adatai szerint Hollandiában a Nederlandse Hervormde Kerk több mint 2,8 millió tagot számlált, míg a szigorú református Nederlandse Gereformeerde Kerken csupán alig több mint 571.000 taggal rendelkezett.³⁷)

A neokálvinizmust Magyarországon már megjelenését követően meglehetősen gyanakodva figyelték az egyházon belül. Sebestyén Jenő, a neokálvinizmus hazai terjesztésének vezéralakja már az első világháború előtt is szembesült az egyházszakadásra törekvés vádjával, és már 1913-as cikkében, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain védekeznie kellett a vádak ellen, hogy a Kálvin Szövetség egyházszakadásra törekedne: „(...) a Kálvin Szövetség vezetősége sem hivatalosan, sem magánúton, sem szóban, sem írásban, sem nyíltan, sem titokban egyházszakadásról soha nem beszélt és arra nem is gondolt.”³⁸ Az első világháborút követő időszakban a neokálvinizmus új lendületet kapott itthon, ami ismét gyanakvásra adhatott okot. A trianoni viszonyok által megtépzott Magyarországi Református Egyház vezetői előtt rémképként sejlett fel egy egyházszakadás lehetősége. Ravasz László püspök, az 1924. január 8–11. között tartott konferencián kitért az egyházszakadás kérdésére, és személy szerint Sebestyént kérte fel, hogy reagáljon.³⁹ Sebestyén akkor kifejtette, a magyar reformátusság egysége tekintetében nincs nézeteltérés közte és Ravasz között. Alig négy hónappal később, 1924. május 8–9-én került sor a második holland–magyar konferenciára Budapesten.

36 AALDERS, Maarten J.: *Holland-magyar protestáns kapcsolatok a két világháború között*, Budapest, Kálvin, 2023, 294.

37 Uo. 290.

38 SEBESTYÉN Jenő: Utóhang, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 56/3 (1913. január 19.), 40.

39 Aalders: *Holland-magyar protestáns kapcsolatok a két világháború között*, 293.

A holland küldöttség tagja, Tjeerd Hoekstra (1880–1936) kampeni teológiaprofesszor kifejtette álláspontját, miszerint a hollandok nem akarnak egyházszakadást Magyarországon, a holland neokálvinizmus importját sem akarják, viszont a magyar reformátusokat a tiszta hit gyakorlására hívják.⁴⁰ A „tiszta hit” ebben a kontextusban persze a neokálvinizmus követését jelentette. A barátságos hangvételű felszólalás megnyugtatóan hathatott ugyan, de a kedélyeket tovább borzolta a fél évvel később lezajlott püspökválasztás. Ekkor választották a Dunántúli Református Egyházkerület püspökévé Antal Gézát (1866–1934), aki ismert személyiség volt Hollandiában, mivel holland feleségével, Adéle Opzoomerrel⁴¹ (1856–1925) 1919 óta ott élt. Liberális nézetei miatt szigorú református körökben nem kedvelték túlságosan. 1924. novemberi püspökké választása alkalmával H. H. Kuyper⁴² (1864–1945), az amszterdami Protestáns Egyetem teológiaprofesszora, Abraham Kuyper fia vitriolos hangvételű cikket írt a holland *De Herant* című szigorú református lapban, melyben kirohanást intézett a Magyarországi Református Egyház és Antal Géza ellen is. Az írást több holland napilap is átvette.

„Sajnálatosnak tartjuk, hogy a Magyarországi Református Egyház még mindig ragaszkodik a püspöki intézményhez, mivel a mi véleményünk szerint ez az egyházi tisztség nincs összhangban a Szentírással. De ezen a helyen nem ezzel a kérdéssel szeretnénk foglalkozni. Sokkal inkább azzal a személlyel, akit erre a tisztségre megválasztottak, mivel véleményünk szerint dr. Antal, bármilyen kiváló tulajdonságokkal is rendelkezzen, sajnos semmi esetre sem az az ember, aki tudomásunk szerint szívében hordozná a kálvini hitvallást. Sokkal inkább az a férfiú, akit mi itt Hollandiában, irányultága miatt, a modernekhez⁴³ sorolnánk. És mivel egy ilyen püspöknek nagy befolyása van az egyházra, attól félünk, hogy ez a választás nem lesz jó hatással a Magyarországi Református Egyházra, sőt ennek inkább az ellenkezője lesz igaz. Semmi esetre sem gondoljuk, hogy a mi holland szigorú reformátusaink emiatt kevésbé lennének elkötelezettek a Magyarországi Református

40 Uo. 299.

41 Adéle Sophia Cormelia Opzoomer, holland író, költő, műfordító. A.S.C. Wallis álnéven Madách Imre *Az ember tragédiáját* hollandra fordította, és holland irodalmi folyóiratokban rendszeresen publikált a magyar irodalomról. Hollandiában több városban is utcát neveztek el róla.

42 Herman Huber Kuyper 1900–1940 között volt az amszterdami Protestáns Egyetem professzora és több cikluson keresztül rektora is. Abraham Kuyper fiaként és társadalmi státuszát tekintve köztiszteltben álló és meghatározó egyéniségé volt a holland szigorú református közösségnek.

43 *Moderne*knek (modernen) vagy *szabadelvé*knek (vrijzinnigen) nevezték a 19. század végétől azokat a protestánsokat, akik erősen támaszkodtak az egyéni vallásszabadság elvére, elvetették a dogmatizmust és megkérdőjelezték az egyházi hagyományok létjogosultságát. A modernek, ill. szabadelvék például úgy gondolják, hogy a Biblia nem egy szent könyv, melyet szó szerint kell értelmezni, hanem olyan történetek összessége, melyeket az akkori történeti kontextusban kell megítélni, elvetik a megváltás tanát, gyakran kétségbe vonják Krisztus testi feltámadását, megkérdőjelezzik Jézus isteni mivoltát. Ezzel a holland protestáns hívők spektrumát tekintve egy szélsőséghez tartoznak, mely az ellenpólusa az ortodox-reformátusoknak, vagy a szigorú reformátusoknak. Egy szigorú református teológus, mint H. H. Kuyper számára a *moderne*k kifejezés rendkívül negatív jelentéssel bírt. Számára a *moderne*k valószínűleg az istentagadókkal vagy az eretnekekkel voltak egyenlők.

Egyház iránt. Ez a püspöki kinevezés csak azt mutatja, milyen nehéz harcot kell vívnia Sebestyén professzornak és az övéinek, hogy a kálvinizmust a Magyarországi Református Egyházon belül ismét alkotó életerővé formálják. Ezért ezeket a hűséges harcosokat nem csak adományainkkal, hanem imáinkkal is segítenünk kell. Idővel elképzelhetetlen lesz, hogy a modernnek és a Szentírás hívő hitvallói egyazon egyházon belül maradjanak. Noha felelőtlenség lenne egyházszakadást kezdeményezni, mivel az egyház egysége számunkra is fontos, és a hívő népet is előbb jobban kellene iskolázni mielőtt ilyen elhatározásra jutnánk, azonban egy ilyen döntés meghozatala elkerülhetetlen lesz. Egy olyan egyháznak, melynek legfelsőbb vezetője megtagadja a hitvallást, egy igazi kálvinista nem maradhat tagja.”⁴⁴ (*Pusztai Gábor fordítása*)

Hoekstra májusban elhangzott megnyugtató szavait Kuyper novemberi frontális támadása szertefoszlatta. A magyar református közvélemény úgy érezhette, hogy a holland szigorú reformátusok belenyúlnak az ő egyházuk belügyeibe, élesen kritizálják nemcsak az egyházi gyakorlatot (püspökök választása), hanem a vezetőiket is. Ráadásul megosztják az egyházat, szembefordítják egymással az egyháztagokat azzal, hogy Sebestyénből „jó reformátust”, Antalból „rossz reformátust” csinálnak. Kuyper emellett kereken kimondja, hogy a Magyarországi Református Egyház kettészakadása ilyen körülmények között elkerülhetetlen. A helyzeten nem sokat javított, hogy a *De Standard* hasábjain hamarosan egy újabb cikk jelent meg a püspökválasztással kapcsolatban. Itt azzal próbálták megnyugtani a holland szigorú református kedélyeket, hogy részletezték a püspökválasztás eredményét, miszerint a 216 szavazatból Antal csak 95-öt kapott, 121 szavazatot a másik jelöltre adtak le, de mivel az visszalépett, mégis Antal lett a püspök. Az, hogy Antal a szavazatok 43,9%-át kapta, a hollandok számára azt

44 NN: De Gereformeerde actie in Hongarije, *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 1924. november 17., 2. „Dat de Gereformeerde Kerk in Hongarije er nog altoos bischoppen op na houdt, betreuren we, omdat dit kerkelijk episcopaat ons niet in overeenstemming schijnt met wat de H. Schrift ons leert. Toch is het niet daarop, dat we thans wilden ingaan. Maar wel heeft deze bischopskeuze ons bedroefd droofd, omdat het bekend is, dat dr. Antal, wat uitnemende qualiteiten hij overigens moge bezitten, zeker geen man is, die de Calvinistische belijdenis liefheeft, maar veeleer, wat zijn richting betreft, behoort tot wat wij in ons land zouden noemen de modernen. En waar van zulk een bisschop groote invloed op de Kerk kan uitgaan, vreezen we, dat door deze benoeming aan de Geref. Kerk in Hongarije geen goed zal worden gedaan, eer het tegendeel. Natuurlijk bedoelen we daarmede aller minst de liefde, die in onze Gereformeerde kringen voor de Hongaarsche Kerk be staat, afbreuk te doen. Er blijkt uit deze benoeming alleen, hoe moeilijk de strijd is, dien prof. Sebestyen en de zijnen te voeren hebben, om in deze Kerk het Calvinisme weer tot een levenskracht te maken. En daarom mogen we wel niet alleen met onze gaven, maar ook met ons gebed deze trouwe strijders steunen. Op den duur zal een Saamleven in één Kerk van modern en geloovige belijders der Schrift onmogelijk blijken. Al mag men, omdat de een heid der Kerk ons lief is, niet lichtvaardig tot een breuk overgaan en al dient het volk eerst beter onderwezen te worden, voordat men tot een beslissing komt, uit blijven mag deze beslissing niet. In een Kerk, die verwerpers van de Belijdenis tot haar hoogste eere-ambten roept, kan een Calvinist niet blijven.”

jelezte, hogy a Magyarországi Református Egyház szűk többsége nem a modern irányzathoz tartozik.⁴⁵

Nem csoda, hogy a magyar református egyházi vezetőket, de az egyszerű híveket is irritálhatta a Hollandiából származó, H. H. Kuyper professzoréhoz hasonló értékítélet. És ahogy Karácsony Sándor kritikájából láthattuk, hasonló volt a megütközés Gerda Nederbragt írásával kapcsolatban is. A *Csendes esték* negyedik füzeté sok mindent okozott, de nyugodt, csendes estéket biztosan nem.

A teljes képhez az is hozzátartozik, hogy ami kölcsönös irritációnak látszik, az valószínűleg a kulturális különbségekből és az eltérő kommunikációs szokásokból is adódik. A holland kommunikációs kultúrában a felek kendőzetlenül és közvetlenül kimondják, amit gondolnak, ami nálunk udvariasságnak és tiszteletlenségnek, akár sértőnek is számíthat. Szigorú református körökben ez hatványozottan igaz. Ez azonban nem a rosszindulat, a düh vagy a gyűlölet jele, hanem éppen hogy az aggodalomé, a másik iránti tiszteleté és szereteté. Geert Mak holland történész, akinek családi háttere a szigorú református közeg, *Apám évszázada* című munkájában leírja, hogy a családi archívumban talált egy levelet, melyet a 19. század közepén a dédapja írt az ükapjának, születésnapjára. Amikor elolvasta, nem értette. Nemcsak az archaikus és egyházi fordulatokkal tarkított szöveget volt nehéz értelmeznie, hanem az apa és fiú közötti érzelmi viszony sem volt világos. A levél tehát, mely az apa 81. születésnapjára íródott, egyfajta ajándék volt, de tele figyelmeztetésekkel, dorgálásokkal, felszólításokkal, hogy az apa forduljon el bűnös életétől, és térjen meg, mielőtt még késő lenne. Mak először arra gondolt, hogy a fiúnak kifejezetten rossz viszonya volt az apjával, ezért ír így, de miután elvitte a családi levelet egy szakértőhöz, kiderült, hogy a fiú éppen hogy nagyon is szerette az apját, kapcsolatuk kifejezetten bensőséges volt, és ennek a szeretetnek a megnyilvánulása volt az apja üdvösségéért való aggodalom a levélben.⁴⁶ Nagy valószínűséggel H. H. Kuyper és Gerda Nederbragt írásai sem rosszindulatból születtek, hanem a magyar reformátusok iránt érzett aggodalom és szeretet készítette mindkét szerzőt, hogy leírják gondolataikat. Csakhogy a magyar kommunikációs kultúrában, ahol kényesen ügyelünk arra, hogy a másik felet semmivel se bántuk meg, és ezért gyakran nagyon körülményesen, néha rendkívül nyakatekerten fejezzük ki gondolatainkat, ez a fajta direkttség és dorgálás idegenül, sértően hatott, megütközést okozott, és az írások éppen ellenkező hatást váltottak ki, mint amit a szerzők szerettek volna.

A történelmi kálvinizmus befolyása Magyarországon csekély maradt, Sebestyén elszigetelődött, és a folyamat végére a második világháborút követő diktatúra tett pontot. A holland kapcsolatok azonban, ha takaréklángon is, de megmaradtak.

45 NN: De benoeming van Prof. Antal, *De Standaard*, 1924. november 29., 6.

46 MAK, Geert: *De eeuw van mijn vader*, Amsterdam/Antwerpen, Atlas, 2000, 32.

UTÓÉLET

A *Csendes esték* sorozat 1939-ig folytatódott. Gerda Nederbragt írása után 1930-ban még megjelent az ötödik rész (Lukácsi Imre: *Dívat és erkölcs*), a hatodik (Nagy Ákosné: *Egy édes anya levelei*, Pap Géza: *A szenvedések iskolája*).⁴⁷ 1930 októberében már a hetedik füzet is kijött a nyomdából (Bogdán Gyula: *Gyapjúszállak*),⁴⁸ az év végén pedig a nyolcadik (Sebestyén Jenő: *Hercegnő és reformátor*),⁴⁹ majd az 1930-as utolsó, kilencedik szám (Hegyí Sándor: *Levél Amerikából*).⁵⁰ A kritikák a negyedik füzetet leszámítva alapvetően pozitívok voltak. 1931 márciusában a *Sárospataki Református Lapok* így ír a *Csendes esték*ről: „A régi jóemlékű koszorúfüzetek újulnak meg ebben a Pap Géza által kezdeményezett nagyszerű vállalkozásban. Olcsón, szórakoztatva tanítani, tudást, ismeretet gyarapítani, szellemet művelni, lelket építeni; ez a célja a már 12-ik számnál járó sorozatnak.”⁵¹

Talán érdemes kitérni a sorozatszerkesztő további, fordulatokban gazdag, 1945 utáni pályafutására is. A második világháború után Pap Géza a református egyház „egyik legellentmondásosabb időszakában”⁵² Bereczki Albert (1893–1966) püspök köréhez tartozott, a békemozgalom lelkes híve, sőt vezetője volt, Szabadszálláson a békebizottság elnöke, és élen járt a békekölcsonkötvények vásárlásában is.⁵³ Az 1950. október 22-i tanácsválasztások előtt *Az Út* című református hetilap hasábjain Bereczky Alberttel, Péter Jánossal, Enyedi Andorra, Győri Elemérrel és még sok más akkori egyházi vezetővel együtt Pap Géza is az igen szavazatok mellett agitált. A cikk a kommunista államvezetés melletti voksolásra buzdította a református híveket: „A tanácsválasztások napján, a béke védelmében egységesen felsorakozó dolgozó nép taborán belül, reménységünk szerint, egységesen felvonulnak református egyházunk hívő és engedelmes tagjai is.”⁵⁴ Az „építés és a béke” volt az MDP, vagyis „a Párt” programja az 1950-es választásokon.⁵⁵ Pap Géza 1952 és 1967 között a bács-kiskunsági egyházmegye esperese volt. Meg-

47 NN: *Csendes esték, Református Egyházi Értesítő* 1930. október 15., 8.

48 s.f.: *Csendes Esték, Sárospataki Református Lapok* 25/43, 1930. október 26., 254.

49 NN: Könyvismertetés, *Dunántúli Protestáns Lap* 41/48, 1930. november 30., 230.

50 NN: Új könyvek, *Dunántúli Protestáns Lap* 41/52, 1930. december 28., 252.

51 NN: *Csendes esték Sárospataki Református Lapok* 26/10, (1931. március 8.), 57.

52 LÁNYI Gábor: Bereczky Albert (1893–1966) budapesti lelképásztor szerepe a németellenes ellenállásban és az embermentésben (1944–45), *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica*, 69/1 (2024), 226–249. 247. DOI: 10.24193/subbtref.69.1.13;

53 NN: Keresztyén felelősséggel, *Az Út*, 1950. október 22–28., 3.; Pap Géza szabadszállási lelkipásztorként 1000 forintot jegyzett a békekölcsonkötvényeken. Ez egy szakmunkás több mint kéthavi bérének felelt meg. A bérből és fizetésből élők ekkor havi átlag 650 forintot kerestek, a mezőgazdasági munkások csak 400 forint körül. Lásd: Honvári János: A hatalmi „elit” jövedelme az ’50-es években, *Archív Net XX. századi történeti írások*, 6/1 (2006) https://www.archivnet.hu/gazdasag/a_hatalmi_elit_jovedelme_az_50es_ervekben.html (Letöltés ideje: 2025. január. 4.); NN: A második békekölcsonkötvény-jegyzés első hírei, *Az Út*, 1951. szeptember 30. – október 6., 1.

54 NN: Keresztyén felelősséggel, *Az Út*, 1950. október 22–28., 3.

55 NN: A tanácsválasztások – pártszervezeteink harci feladata, *Szabad Nép*, 1950. szeptember 20., 1.

választásakor beszédében elsősorban a békemozgalom fontosságát hangsúlyozta: „Éppen ezért teljes hűséggel, egész szívvel állunk oda a béke ügy mellé és a békét védelmező tábor mellé.”⁵⁶ 1952 áprilisában a békemozgalomban kifejtett munkájáért Pap megkapta a Népköztársaság Elnöki Tanácsának kitüntetését, A Magyar Népköztársaság Érdemérem ezüst fokozatát, melyet az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke, Horváth János adott át neki.⁵⁷

Az *Út* belső szerkesztőjeként Pap a *Falusi Krónika* című rovatot vezette, melyben általában egy mindennapi, egyszerű történetbe csomagolva a háború előtti rendszert kritizálta,⁵⁸ sőt elítélte, mint „hazug társadalmat”⁵⁹ és mint a szociális igazságtalanságok országát, szembe állítva az akkori szocialista Magyarország fényes jövőjével és szociális vívmányaival.⁶⁰ Üdvözölte a kommunista diktatúra társadalmi változásait: „(...) most kemény mozdulatokkal meg kell forgatni a világot, hogy új élet, gazdagabb jövő indulhasson népek és egyesek szívéből”,⁶¹ megvédte a kommunista hatalom terménybeszolgáltatási rendeleteit: „Így fűzi közös szárla az ige a mezőgazdasági munkák szorgalmas elvégzésének köteleességét a beszolgáltatás hazafiúi köteletségével”,⁶² és rajongva üdvözölte az ötéves terv vívmányait, melyeket a háború előtti választások hazug ígéreteivel hasonlított össze.⁶³ Teljesen egyetértett az 1952-es missziói konferencia nyilatkozatával, miszerint „(...) elfogadjuk, hogy feladatunk Jézus krisztus magyar református egyházának építése, a magyar népköztársaság javára ... magunkénak érezzük az új szocialista világnak az emberiség igazságosabb társadalmi rendje és békés életének megoldása érdekében kifejtett hatalmas erőfeszítéseit.”⁶⁴

Pap Géza esperesként jelentős mértékben magáénak érezte a téészesítés ügyét is. Elvárta a gyülekezeti lelkészeketől, hogy a téészesítés előrehaladásáról jelentéseket készítsenek neki, melyekben a lelkipásztoroknak ki kellett domborítaniuk, hogy ebben milyen mértékű volt az ő támogató munkájuk.⁶⁵ Emellett maga is agitált a téészesítés mellett *Az Út* hasábjain.⁶⁶

1954 és 1962 között Kecskeméten volt lelkipásztor, és elnökségi tagja volt a megyei Hazafias Népfrent-bizottságnak is.⁶⁷ Az 1956. október 23-i budapesti tüntetés szemtanújaként nyilatkozott az MDP Bács-Kiskun megyei bizottsága és

56 H.P.: Megalakult a bács-kiskunsági egyházmegye, *Az Út*, 1952. június 29. – július 5., 3.

57 NN: A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa kitüntette Pap Géza szabadszállási lelkipásztort, *Az Út*, 1952. április 6–12., 3–4.; HARSÁNYI György: Egyházunk elmúlt esztendeje, *Az Út*, 1953. január 4–10., 3.

58 PAP Géza: A két vonat, *Az Út*, 1953. október 18–24., 4.

59 PAP Géza: Ürögdi bácsi iktatókönyve, *Az Út*, 1951. március 11–17., 5.

60 PAP Géza: Pléhtányér és kötélág, *Az Út*, 1952. augusztus 10–16., 2.

61 PAP Géza: Indul az élet, *Az Út*, 1951. március 25–31., 2.

62 PAP Géza: A mi mindennapi kenyérünk, *Az Út*, 1952. június 22–28., 3.

63 PAP Géza: Szavak és tettek egysége, *Az Út*, 1953. május 10–16., 4.

64 PAP Géza: A missziói konferencia két tanulsága, *Az Út*, 1952. február 17–23., 3.

65 RIGÓ Róbert: A vidéki Magyarország 1956 után, *Székhárvég*, 1/4 (2021. december), 32. 29–55.

66 PAP Géza: A jó döntés csendje, *Az Út*, 1953. szeptember 27. – október 3., 4.

67 NN: Hazánkban tartja ülését az Egyházak Világtanácsa, *Népújítás*, 1956. augusztus 5., 4.

a megyei tanács lapjának, a *Népújságnak* október 26-án: „Bizonyos vagyok abban, hogy egész dolgozó népünk összefogásával minél hamarabb helyre áll a rend és folytatódik az építőmunka.”⁶⁸ 1956. október 31-én azonban már a megalakult Megyei Ideiglenes Nemzeti Bizottság tagja volt.⁶⁹ Ennek a forradalom után nem voltak következményei. Pap Géza 1970-ben hunyt el.

1957-ben Jakos Lajos családjával Hollandiába költözött, és Arnheimben telepedtek le. Gerda Nederbragt ott is vállalt nyilvános szerepet. Előadásokat tartott Magyarországról és az ötvenes évek kommunista diktatúrájának egyházellenes politikájáról,⁷⁰ a magyar karácsonyi szokásokról,⁷¹ a kommunista vezetés próbálkozásairól, hogy betültsák vagy legalábbis átalakítsák a karácsonyi ünnepet „fenyő-ünneppé”,⁷² az egyházi iskolák és az állam viszonyáról, és általában a mindennapi életről a vasfüggöny mögött.⁷³ Jakos Lajos 1989-ben, Gerda Nederbragt 1997-ben hunyt el Hollandiában.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- AALDERS, Maarten J.: *Holland-magyar protestáns kapcsolatok a két világháború között*, Budapest, Kálvin, 2023.
- AALDERS, Maarten J., PUSZTAI Gábor, RÉTHELYI Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok*, Budapest, L'Harmattan, 2020.
- ABLONCZY Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződések története 1918–1921*, Budapest, Jaffa, 2020.
- GAÁL NÉ BARCS Eszter: Adalékok Pest megye 1915–1919 közötti járványainak történetéhez, in: Halász Csilla – Tóth Judit (szerk.): *Tanulmányok Pest megye múltjából III.* Budapest, Pest Megyei Levéltár, 2009, 105–126.
- GÉRA Eleonóra: A spanyolnátha Budapesten, *BBC History*, 9/1 (2019. január), 32–38. Gy.: Csendes esték, *Dunántúli Protestáns Lap*, 41/13 (1930), 54–55.
- HARSÁNYI György: Egyházunk elmúlt esztendeje, *Az Út*, 1953. január 4–10., 3.
- HONVÁRI János: A hatalmi „elit” jövedelme az '50-es években, *Archív Net XX. századi történelmi írások*, 6/1 (2006) https://www.archivnet.hu/gazdasag/a_hatalmi_elit_jovedelme_az_50es_evekben.html (Letöltés ideje: 2025. január. 4.)
- H.P.: Megalakult a bács-kiskunsági egyházmegye, *Az Út*, 1952. június 29. – július 5., 3.
- HSSK [Henriette Sophia Suzanna Kuyper]: Suzanna Lorántffy een der vroomste en begaafdste Hongaarsche vrouwen, *De Standaard*, 1933. június 3., 283.

68 PAP Géza: Megteremteni a békeséget és radikális intézkedéseket hozni a gazdasági nehézségek megoldására, *Népújság*, 1956. október 26., 2.

69 NN: Magalakult a Megyei Ideiglenes Nemzeti Bizottság, *Petőfi Népe a Bács-Kiskun Megyei Ideiglenes Nemzeti Bizottság Lapja*, 1/1, 1956. október 31., 1.

70 NN: Lezing voor Ned. Chr. Vrouwen Bond, *Nieuwe Winterswijkse Courant*, 1958. március 21., 7.; NN: Chr. vrouwen bijeen, *Tubantia*, 1958. január 29., 13.

71 NN: Dit staat te gebeuren, *Gelders Dagblad*, 1958. december 18., 11.

72 NN: Kerstfeest in Hongarije, *Zutphens Dagblad*, 1959. december 24., 3.; NN: Warnsfeld, *Zutphens Dagblad*, 1960. december 29., 3.

73 NN: Brummen, *Zutphens Dagblad*, 1958. szeptember 26., 2.

- JAKOS LAJOSNÉ NEDERBRAGT Gerda: Orániai Vilmos, a holland nép szabadsághőse (1533–1933), *Pesti Hírlap Képes Melléklete*, 1933. április 23., 18–19.
- JAKOSNÉ NEDERBRAGT Gerda: Képek a holland református nép életéből, Pap Géza (szerk.) *Csendes esték* sorozat, 4. rész, Mezőtúr, Török, 1930.
- KARÁCSONY Sándor: Csendes Esték, *Protestáns Szemle*, 39/8 (1930. október), 601–602.
- KLAASSEN, W. J. M.: Johan Alexander Nederbragt (1880–1953), in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/nederbragt> [12-11-2013] (Letöltés: 2025. január 2.)
- KÖBEL Szilvia: „A múltban ezer év alatt nem hazudtak annyit, mint most 5 perc alatt” Magyar református lelkészek hollandiai emigrációban az államszocializmus évtizedeiben II. rész, *Betekintő* 15/1 55–93.
- LADÁNYI Sándor: In memoriam Dr. Jakos Lajos, *Reformátusok Lapja*, 1989. október 29., 4.
- LÁNYI Gábor: Abraham Kuyper (1837-1920) és a neokálvinizmus, in: Literáty Zoltán (szerk.): *Quoniam tecum est fons vitae in lumine tuo videbimus lumen. Teológiai témák a 65 éves Kocsev Miklós tiszteletére*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2018, 215–228.
- LÁNYI Gábor: Sebestyén Jenő (1884–1950) és a történelmi kálvinizmus, in: Petrás Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 2021, 13–32.
- LÁNYI Gábor: Sebestyén Jenő, a történelmi kálvinizmus és a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 67(2022/1), 226–240.
- LÁNYI Gábor: Bereczky Albert (1893–1966) budapesti lelképásztor szerepe a németellenes ellenállásban és az embermentésben (1944–45), *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica*, 69/1 (2024), 226-249. 247.
DOI: 10.24193/subbtref.69.1.13
- MAK, Geert: *De eenw van mijn vader*, Amsterdam/Antwerpen, Atlas, 2000.
- NN: De Gereformeerde actie in Hongarije, *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 1924. november 17., 2.
- NN: De benoeming van Prof. Antal, *De Standaard*, 1924. november 29., 6.
- NN: Holland-magyar esküvő, *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja*, 29/37 (1928. szeptember 15.), 6.
- NN: Csendes esték, *Református Egyházi Értesítő* 1930. október 15., 8.
- NN: Könyvismertetés, *Dunántúli Protestáns Lap* 41/48, 1930. november 30., 230.
- NN: Új könyvek, *Dunántúli Protestáns Lap* 41/52, 1930. december 28., 252.
- NN: Csendes esték *Sárospataki Református Lapok* 26/10, (1931. március 8), 57.
- NN: Mevr. Jakos over Hongarije, *De Avondpost*, 1932. május 25., 5.
- NN: Uit de tijdschriften, *De Nederlander*, 1932. november 17., 6.
- NN: Boekbespreking, *De Nieuwe Aaltensche Courant*, 1933. október 13., 2.
- NN: A solti református Lelkészegyesület gyűlése, *Pesti Hírlap*, 1934. augusztus 23., 10.
- NN: Az ezeréves Magyarország, *Pesti Hírlap*, 1936. március 12., 12.

- NN: Hongaarsche avond in Danzig, *Christelijke Sociaal Dagblad voor Nederland De Amsterdammer*, 1937. március 11., 6.
- NN: Hongaarsche avond in Danzig ten huize van Dr. Nederbragt, *De Standaard*, 1937. március 11., 2.
- NN: Magyar estély Danzigban, *Pesti Hírlap*, 1937. április 20., 12.
- NN: Magyar estély Danzigban, *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja*, 38/22 (1937. június 2.), 5.
- NN: Petőfi kultusz, *Koszorú a Petőfi Társaság Lapja*, 3/4 (1937), 249–250.
- NN: Een Hongaarsche avond in Danzig, *De Standaard*, 1938. március 21., 6.
- NN: Oranje-avond te Danzig, *De Tijd* 1938. szeptember 3., 3.
- NN: Feestavond ten huize van dr. Nederbragt te Dantzig, *Haagsche Courant*, 1938. szeptember 3., 21.
- NN: Hollandsche avond te Danzig, *De Volkskrant*, 1938. szeptember 3., 1.
- NN: Herdenking regeringsjubileum H.M. de Koningin in Dantzig, *De Noord-Ooster*, 1938. szeptember 3., 9.
- NN: Hongaarsche avond, *De Nederlander*, 1939. március 9., 2.
- NN: Hongaarsche avond in den Haagschen Kunstkring, *Het Ochtendblad*, 1939. március 9., 3.
- NN: A tanácsválasztások – pártszervezeteink harci feladata, *Szabad Nép*, 1950. szeptember 20., 1.
- NN: Keresztyén felelősséggel, *Az Út*, 1950. október 22–28., 3.
- NN: A második békekölcsönkötvény-jegyzés első hírei, *Az Út*, 1951. szeptember 30. – október 6., 1.
- NN: A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa kitüntette Pap Géza szabadszállási lelképásztort, *Az Út*, 1952. április 6–12., 3–4.
- NN: Hazánkban tartja ülését az Egyházak Világtanácsa, *Népíjság*, 1956. augusztus 5., 4.
- NN: Magalakult a Megyei Ideiglenes Nemzeti Bizottság, *Petőfi Népe a Bács-Kiskun Megyei Ideiglenes Nemzeti Bizottság Lapja*, 1/1, 1956. október 31., 1.
- NN: Lezing voor Ned. Chr. Vrouwen Bond, *Nieuwe Winterswijkse Courant*, 1958. március 21., 7.; NN: Chr. vrouwen bijeen, *Tubantia*, 1958. január 29., 13.
- NN: Dit staat te gebeuren, *Gelders Dagblad*, 1958. december 18., 11.
- NN: Brummen, *Zutphens Dagblad*, 1958. szeptember 26., 2.
- NN: Kerstfeest in Hongarije, *Zutphens Dagblad*, 1959. december 24., 3.; NN: Warnsfeld, *Zutphens Dagblad*, 1960. december 29., 3.
- PAP Géza: A sejt-rendszerről, in: Jakosné Nederbragt Gerda: *Képek a holland református nép életéből*, Csendes Esték 4., Mezőtúr, Török, 1930, 1.
- PAP Géza: A két vonat, *Az Út*, 1953. október 18–24., 4.
- PAP Géza: Örögdi bácsi iktatókönyve, *Az Út*, 1951. március 11–17., 5.
- PAP Géza: Pléhtányér és kötélágy, *Az Út*, 1952. augusztus 10–16., 2.
- PAP Géza: Indul az élet, *Az Út*, 1951. március 25–31., 2.
- PAP Géza: A mi mindennapi kenyérünk, *Az Út*, 1952. június 22–28., 3.
- PAP Géza: Szavak és tettek egysége, *Az Út*, 1953. május 10–16., 4.
- PAP Géza: A missziói konferencia két tanulsága, *Az Út*, 1952. február 17–23., 3.

- PAP Géza: A jó döntés csendje, *Az Út*, 1953. szeptember 27. – október 3., 4.
- PAP Géza: Megteremteni a békességet és radikális intézkedéseket hozni a gazdasági nehézségek megoldására, *Népíjség*, 1956. október 26., 2.
- PUSZTAI GÁBOR: »...Hitünk élesztője, tetterőnk föléblesztője, bátorságunk erősítője«: Catharina Kuyper Sárospatakon és a 100 évvel ezelőtt indult magyar gyermekvonatok, *Sárospataki Füzetek*, 24/2 (2020), 111–120.
- PUSZTAI GÁBOR: „...mert már majdnem úgy ismerem Leident mint Debreczent!”: 100 évvel ezelőtt indultak az első gyermekvonatok Hollandiába, *Debreceni Szemle*, 28/3 (2020), 301–312.
- PUSZTAI GÁBOR: Gyermekvonatok Hollandiába: Gyermekmentő akció az első világháború után, *Alföld*, 71/9 (2020), 71–77.
- PUSZTAI GÁBOR: A hollandiai gyermekmentő akció (1920–30, 1947–49) : Száz évvel ezelőtt indult el az első gyermekvonat, in: Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem 2019*, 2. kötet, Budapest, KRE HK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 77–104.
- PUSZTAI GÁBOR: „Minden kis gyermekszív szavára/Virág fakad Hollandiában.”: Debrecen és a holland gyermekvonatok, *Mediárium*, 14/1–3 (2020), 29–43.
- PUSZTAI GÁBOR: Vonatok Hollandiába: 100 évvel ezelőtt indult el az első gyermekvonat, *Egyháztörténeti Szemle*, 22/1 (2021), 7–36.
- PUSZTAI GÁBOR: Távoli jóakarók: Holland gyermekmentő akció a trianoni Magyarországon (1920–1930), Kubassek János, Fekete-Mácsai Anett (szerk.): *A Kárpát-medence földrajzi egysége: Trianon a geográfia tükrében, a história mérlegén*, Érd, Magyar Földrajzi Múzeum, 2022, 257–268.
- PUSZTAI GÁBOR: „Annyira csodálatos volt ott minden, hogy nem akartam haza menni.” in: Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem 2022*, Budapest, KRE HK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 219–232.
- RÁCZ Lajos: 100 éve született Hegyi Sándor a Soli Deo Gloria Szövetség egyik alapító tagja, *Theológiai Szemle*, 40/6 (1997), 340–346. 341.; NN: Negyedszázados lelkészjubileum, *Budapesti Hírlap*, 1926. november 23., 9.
- RÉTHELYI Orsolya: „Légy reménységgel: Nézz Hollandiára. / Nézz királynéjára! Nem vagy többé árva”. Vilma királynő 1923-as trónjubileuma és a ’Magyar ablak’ a holland királyi palotában, in: Bárány Attila – Fazakas Gergely Tamás – Pusztai Gábor – Takács Miklós (szerk.): *Németalföld emlékei Magyarországon, magyar-holland kapcsolatok*. Debrecen, DU Press, 2017, 122–143.
- RIGÓ Róbert: A vidéki Magyarország 1956 után, *Századvég*, 1/4 (2021. december), 32. 29–55.
- SEBESTYÉN Jenő: Utóhang, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 56/3 (1913. január 19.), 40. s.f.: Csendes Esték, *Sárospataki Református Lapok* 25/43, 1930. október 26., 254.

Hornyák Máté János¹

SOOS GÉZA KÜLÜGYI TEVÉKENYSÉGE

ABSTRACT

Géza Soos's foreign affairs activities

Based on recently discovered sources, this study sheds light on previously unknown details of Géza Soos's (1912–1953) wartime resistance activities, focusing on the period of his life when he played an important role in the foreign affairs administration of the Ministry of Foreign Affairs and the Reformed Church in Hungary.

Keywords: Géza Soos (1912–1953), Anti-German Resistance during WW2, History of the Reformed Church in Hungary, Bishop László Ravasz (1882–1975), Hungarian foreign policy during the inter-war period

Tanulmányunkban arra törekedtünk, hogy az legújabban feltárt források alapján Soos Géza háborús ellenálló tevékenységének eddig ismeretlen részleteit világítsuk meg, életének azon időszakára helyezzük a hangsúlyt, amikor a külügyminisztériumi és egyházi külügyi igazgatásban fontos szerepet töltött be.

Többen írtak már az 1912. október 13-án Kőbányán született² Soos Gézáról, de kevesen emelik ki, hogy református-evangélikus családból származott.³ Mindez azért fontos, mert mindkét egyház életébe belenevelkedett, aminek következtében mindkét egyház ügyeit képviselni tudta a háború alatti utazásai során. Kiemelik, hogy tehetséges gyermek volt, és kúriai bíró édesapjával nagy utazásokat tett Európában, ami lehetővé tette, hogy gyakorlatot szerezzen személyes kapcsolatok kialakításában és a nagyvilágban való tájékozódásban. Jogi tanulmányai mellett fontos volt számára a részvétel a lelki megújulásban. Töltéssy Zoltán volt a pél-

1 Hornyák Máté János, történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának külső munkatársa. hornyakmate@gmail.com

2 Soos: *Mint a Jézus Krisztus jó vitéze*, 1.

3 Soos Géza francia nyelvű önéletrajzában kitér családjá kettős vallási identitására, vö. Soos Gézáné Tüdő Ilona: *Mint a Jézus Krisztus jó vitézes. II. Tim 2:3. Emlékezés Soos Gézára*, Budapest, Magánkiadás, 1989, 1; Kiss Réka: Soos Géza, a kiemelkedő ifjúsági vezető és politikus, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. kötet, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 755–764, 756.

daképe, aki megalapította a Református Diákok Soli Deo Gloria Diákszövetségét (SDG), emellett részt vett a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) vezetésében is. Testvére, Soos Edit visszaemlékezésében kiemeli, hogy Géza hamar önálló lett, és járta a hazai és a külföldi táborokat, kiépítette kapcsolatrendszerét.⁴

Soos jogi végzettsége miatt hivatalosan mindig az Igazságügyi Minisztérium állományába tartozott. A következő állomások mutatják előmenetelét: Budapesti királyi központi bíróság (1940), a Miniszterelnökségre berendelt bírósági titkár (1940), Pestvidéki királyi járásbíróság (1941), Pestvidéki királyi törvényszék⁵ (1942). 1942. július 7-től az Igazságügyi Minisztériumban miniszteri titkár.⁶

1943-ban a Miniszterelnökség 3/b osztályán, a külföldi propaganda szervezési és irányítási feladatait ellátó szervezeti egységnél teljesített szolgálatot mint az Igazságügyi Minisztériumtól szolgálattételre átengedett bizalmas tisztségviselő. Így Szent-Iványi Domokos, a Magyar Függetlenségi Mozgalom első számú vezetője közvetlen környezetébe került. Ez azért is fontos, mert megmutatja a későbbi jogi viták alapját az igazságügyi és a külügyi tárca között a német megszállás után. Felvetődhet a kérdés, hogy Soos miként kerülhetett olyan fiatalon Teleki Pál bizalmi körébe – elég arra gondolni, hogy rajta kívül többen végeztek el az egyetemet aranygyűrűvel. Erre magyarázat édesapja kollégájával, Boér Elekkel⁷ való ismeretsége lehetett, aki szívéen viselte egyháza nemzetközi kapcsolatait a két háború között, többször beszámolt Teleki Pálnak a protestáns nemzetközi konferenciákon szerzett tapasztalatairól.⁸ Közös barátjuk volt Szent-Iványi Domokos, akinek így több oldalról ajánlhatták Soos Gézát. A munkára való alkalmasságát mutatja, hogy megvolt benne a konspirációs tevékenység iránti fogékonyság. Ennek ellenpéldájaként elegendő a tragikus sorsú ifj. Varga Zsigmondra gondolni, aki tiszántúli teológusként több hibát követett el, a levelezési konspirációkat nem tartotta be, és ezek következtében a mauthauseni koncentrációs táborban halt meg, miután szolgálati helyéről, a bécsi református gyülekezetből elhurcolták.⁹ A berni magyar nagykövetség például tisztában volt Varga munkájával, jelezték neki 1943-ban, hogy ezt titkosabb módszerekkel kellene végeznie, mivel leveleit felbontották a német biztonsági szolgálatok.¹⁰ A korabeli magyar külügyi iratok kiemelik, a jó

4 Soos: *Mint a Jézus Krisztus jó nitéze*, 1–3.

5 MNL OL K 577 Igazságügyminisztérium, Elnöki iratok, 1. doboz, 1920–1944. tétel, Az Igazságügyi Minisztérium tisztségviselői. A forrás jelentős, mert annak segítségével ténylegesen igazolható, hogy a bíróságok személyi állományában folyamatosan számontartották Soos Gézát.

6 BFL VII.1.a Budapesti Királyi Ítéltábla, Elnöki iratok, 1943/XII/17.

7 Kövesdy Boér Elek (Maroscsapó, 1972. november 26. – Újfehértó, 1952. január 8.) jogász, egyetemi tanár, a két világháború közti református külügyi tevékenységek meghatározó alakja. Életréhez lásd HORNYÁK Máté: Kövesdy Boér Elek kitelepítése, in: Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2021*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 309–323.

8 MNL OL K 30 Miniszterelnökség, A tájékoztatási osztály iratai, 5. csomó, 1938.

9 Fekete Károly: Ifj. dr. Varga Zsigmond debreceni vértanú teológus, in: Bereczki András (szerk.): *Mártírok száza. 16. és a XX. század magyar református lelkészvértanúit*, Budapest, Kairosz, 2017, 51–62.

10 MNL OL K 84 Külügyminisztérium, Berni követség, 284. csomó, 310/1943. Varga Zsigmond.

futár beszéli az adott ország nyelveit, tisztában van annak aktuális politikai viszonyaival, de útja során a legkevésbé elegyedik bele ilyen irányú beszélgetésekbe, ugyanakkor hallgatagsága se legyen gyanús a hosszú utazások alatt.¹¹

Soos Géza már fiatalon ismertségre, tekintélyre tett szert, és bizalmi megbízásokat is elnyert, hogy nemzetközi konferenciákon ellássa a magyar képviselőket. Számos alkalommal volt tagja nemzetközi delegációknak, például 1940 februárjában Kiss Sándorral a belgrádi konferencián vett részt, amelyet a Miniszterelnökség 4. osztályán az egyházak előterjesztésére Soos Gézának kellett engedélyeznie, és a listán a saját neve is szerepelt.¹² Ezzel elég nagy szabadságot kapott a delegációk kialakítására. Eddigi ismereteink szerint ezen utakra például Karácsony Sándor református ifjúsági vezető és Victor János Budapest-Szabadság téri református lelkész is többször elkísérte, akinek a skót protestáns egyházakkal voltak jó kapcsolatai. A Magyar Nemzeti Diákszövetség tagjaként 1940 májusában Rómában tartózkodott az olasz–magyar főiskolai találkozón.¹³ Ezeket az alkalmakat azért is tartotta fontosnak, mivel többször kifejezésre jutatta, hogy a fiataloknak keresttyén kapcsolatokat kell kiépíteniük az egyházak tagsága között is megjelenő turáni és nyilas eszmékkel szemben.

Fontosnak tartjuk bemutatni azt a történelmi helyzetet, amelyben Soos Géza elkezdte külügyi munkáját. Az egyházi és állami vezetők számára az első világháború egyik tanulsága volt, hogy az angolszász kultúrából jövőkre nagyobb hangsúlyt kell helyezni. A nemzetközi tanácskozásokra való felkészítésben Bethlen István is részt vállalt, elolvasta a külföldön terjesztendő egyházi külpolitikai anyagokat, és azokhoz javaslatokat tett. A köztük lévő ellentétek ellenére is Baltazár Dezső¹⁴ tiszántúli püspök tudtával és támogatásával tette mindezt, aki 1936-ban bekövetkezett haláláig betöltötte a zsinat elnöki tisztét.¹⁵ A háború közeledtével külpolitikai téren a külügyi vezetés és a református Konvent közti kapcsolat egyre szorosabb lett. A gyűléseken Soos Géza is részt vett, s az ott elhangzottakat a református-evangélikus külügyi bizottság felé továbbította. A Magyarok Világszövetségén keresztül a Külügyminisztérium 1938-ban szerződést kötött az

11 MNL OL K 58 Külügyminisztérium, A miniszter kabinetjének iratai, 15. csomó, III/1. tétel 1936.

12 MREZsL 2. f. fond Konventi külügyi bizottság iratai, 103. d. 2143/1940.

13 MNL OL K 66 Külügyminisztérium, A sajtó- és kulturális osztály iratai, 479. csomó, III-9. tétel, 5. Közgazdaságtudományi kongresszusok.

14 Baltazár Dezső püspökként kiállt a zsidók érdekei mellett. Így bizonyára figyelemmel kísérte a Németországban kibontakozó egyház- és zsidóüldözést. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal többször levelezett mezőgazdasági iskolák létesítéséről. Ezeknek kettős haszna lett volna: egyszerre adott volna képzettséget a vidéki mezőgazdaságból élő lakosságnak, illetve a képzettséggel rendelkezők könnyebben kaphattak vízumot a francia és angol gyarmatokon. Jó kapcsolatát a zsidósággal jelzi, hogy temetésére Stern Samu is elment 1936-ban, mint az Országos Izraelita Iroda vezetője.

15 Baltazár és Bethlen politikai küzdelmeiről lásd bővebben SZÁSZ Lajos: *Baltazár Dezső református püspök közéleti és egyházi tevékenysége*, Doktori (PhD) disszertáció, Budapest, ELTE BTK, Kézirat, 2021, 309–325.

evangélikus és a református egyházakkal, valamint a katolikus Szent László Társulattal,¹⁶ hogy együtt próbálják segíteni a kinti magyarság helyzetét, kicséréljék a külföldről kapott híreket. Összekötő szereppel Soos Gézát bízták meg.¹⁷

Az egyházi delegációk állami ügyekben való bevonása nem volt mindig járható út, például a berlini vezetésnek nem tetszett feltétlenül a Ravasz László-féle egyházi külpolitika, amelynek keretében teológusok hírszerzési és futárfeladatokat láttak el. De mit is tartalmazhattak az ilyen bizalmas jelentések? Például 1936-ban Hans Meiser müncheni evangélikus püspök prédikációjában beszélt arról, hogy mely iskolák faláról távolították el a keresztet és a Luther-képet, illetve, hogy a tanítók hol gúnyolják ki azokat, akik hittanra járnak, hol kényszerítik az embereket az egyházból való kilépésre, és hol érik a szülőket retorziók a hitük miatt.¹⁸ 1939-ben a katolikus egyesületek betiltásáról, teológiák bezárásáról és a Hitvalló Egyház tagjai elleni perekről olvashatunk a külügyminisztériumi jelentésekben. Kiemelték, hogy az ígéhirdetésük miatt kiket vitt el a rendőrség.¹⁹ Nem tudjuk, Dietrich Bonhoefferrel volt-e közvetlen kapcsolata Soos Gézának és a református egyháznak. Annyi azonban bizonyos, a református Zsinati Levéltárban több, a névvel ellátott egyházi szórólap található a református zsinat számára címezve.²⁰

Diplomata útlevelük miatt – ami elvileg szabad utazást és vízumot engedett meg számukra, de azt minden egyes esetben külön kérvényben kellett kérvényezni az adott ország külügyminisztériumánál – a külügyminisztériumi védelem alatt álló személyek értékesé váltak az egyházak nemzetközi kommunikációjában. 1938 júliusában így delegálhatták Soos Gézát az eviani konferenciára az Anschluss után,²¹ ahol a németországi zsidók érdekében próbált segítséget szerezni. Ez a probléma nem volt új jelenség az egyházak számára, mert Hitler 1933-as hatalomra kerülése óta folyamatosan érkeztek hazánkba német menekültek.²² Az egyházakat képviselő

16 A Szent László Társulat 1861. május 5-én jött létre a Bukovinában, Horvátországban és Dalmáciában, majd pedig a nyugat-európai, illetve az észak-amerikai magyar nyelvű katolikusok lelkigondozására. A két háború közti időszakban a székesfehérvári katolikus püspök, Shvoy Lajos felügyelete alá tartozott a társulat. Shvoy 1927-től bekapcsolódott a munkába, 1937-ben nagyobb utat is tett Észak-Amerikában. Történetéről bővebben lásd Szemes József: *A Szent László Társulat története, 1861–1941*, Veszprém, Egyházmegyei Nyomda, 1942.

17 MNL OL K 30 Miniszterelnökség, A tájékoztatási osztály iratai, 1. csomó, 1939–1940, Egyéb adminisztrációs ügyek.

18 MNL OL K 63 Külügyminisztérium, A politikai osztály általános iratai, 186. csomó, 1936 21/3 Németország egyházi ügyek/Katolikus egyházi ügyek/pol-1936.

19 MNL OL K 63 Külügyminisztérium, A politikai osztály általános iratai, 192. csomó, 1939 21/3 Németország egyházi ügyek 53/pol-1939.

20 MREZsL 2. f. fond Konventi külügyi bizottság iratai, 4. doboz, iktatatlan nyomtatványok a Hitvalló Egyházzal kapcsolatban.

21 Vö. Kiss: *Soos Géza*, 759.

22 A Külügyminisztérium utazás- és útlevelügyi osztály (MNL OL K 72) korabeli vízumkérelmei között megszorodtak azon zsidó vallású személyek beadványai, akik 1938 márciusa után el akarták hagyni Ausztriát. Jellemző ügyirattípus ebben az időszakban a visszahonosítás, mivel aki több mint tíz éve elhagyta hazáját és nem tartott a budapesti hatóságokkal kapcsolatot, elvesztette a magyar állampolgárságát. Viszont kérhették az újbóli honosítást, amelyekhez már

Soos Géza azért is tudott közvetítő lenni, mert a Teleki Pált képviselő, Szent-Iványi Domonkos-féle irány és az egyházak külügyi tervei megegyeztek. Alaptézisük volt, hogy meg kell erősíteniük az angolszász országokkal való kapcsolatokat egy esetleges háború kitörése esetére, aminek fontos eleme volt a német térhódítás ellensúlyozása, ami gazdaságilag egyre nehezebb volt miután Ausztriát a Német Birodalomhoz csatolták 1938-ban. Ennek keretében több amerikai szórvány gyülekezet kapott a Miniszterelnökségtől komolyabb összeget, hogy aktív propagandát tudjanak kifejteni a hitéleti tevékenységeik mellett a kulturális életükre, kiállításokat szervezzenek, amelyekre meghívhatják az adott város és állam nevesebb személyiségeit.

Soos Géza munkaköre a Külügyminisztériumban a sajtó és kulturális osztályon Teleki Pál halála után főleg a következő országokra terjedt ki: Svájc, Finnország és Svédország, ezeken belül is a kulturális kapcsolatokra fókuszált.²³ A három ország közül azonban Svédországnak különleges jogállása volt, mert a svéd külügyminisztérium látta el a magyar érdekek képviseletét a második világháború alatt Észak- és Dél-Amerikában, valamint az Egyesült Királyságban és gyarmatain, a budapesti Külügyminisztérium költségén. Így Stockholmon keresztül valójában a világ nagy részével fel tudta venni a kapcsolatot a magyar külügyi vezetés és az ökumenikus tanács. Ezek alapján egyenesen következett, hogy Raul Wallenberg az elsők között kereste fel Soost, miután Budapestre érkezett.²⁴

A sajtó és kulturális osztály anyagában található szigorúan bizalmas iratokból nem tudjuk, mennyit ismerhetett Soos Géza, azt azonban biztosra vehetjük, hogy asztalára kerültek az egyházi ösztöndíjasok jelentései. A kiválasztásukban aktívan részt vett, és segítette evangélikus részről Túróczy Zoltán püspök, református részről az Egyetemes Konvent lelkészi elnöke, Ravasz László püspök, világi elnöktársa, Balogh Jenő főgondnok és Boér Elek.²⁵ Több esetben az ösztöndíjas után zárójelben szerepel Soos neve. A háború közeledtével bizalmas jelentésekre voltak kötelezve az egyházi ösztöndíjasok is, ezekből csak pár darab maradt ránk, amelyekből arra következtethetünk, hogy havonta küldtek haza feljegyzéseket – van, amelyik részletesen jellemzi egy adott évfolyam politikai beállítottságát. Német területek esetén arra is kitér a jelentés, hogy ki az, aki szimpatizál a Hitvalló Egyházzal, és kik segíthetnek a magyar érdekek érvényesítésében.²⁶

---

szükségesek voltak az egyházak által kiállított keresztlevelek. Ezeket az esetek többségében meg is kapták, ha a Trianon előtti határokon belül született a kérelmező.

23 MNL OL K 66 A sajtó – és kulturális osztály iratai, 649. csomó, Soos Géza munkaköri leírásai.

24 Vö. Soos Géza levelét Auer Pál volt párizsi követnek (Kelt: 1947. szeptember 25.), közli Soos Gézáné Tüdös Ilona et al. (szerk.): *Evangéliumot Magyarországnak! Soos Géza emlékkönyv 1912–1953*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1999, 138–144.

25 EOL Egyetemes Felügyelői Iratok 115. doboz, 2863/1943. A Magyarországi Ökumenikus Tanács Elnökségétől.

26 MNL OL K 107 Külügyminisztérium, Népszövetségi képviselet és genfi főkonzulátus, 104. csomó. 1943. december 30-án a következők küldenek a kulturális osztálynak levelet Bernből: Baross György, Hubay Miklós, Kibédi György, Móricz István, Bónis Béla és Nagy Péter (Soosnak címezi a levelét), Vaska Gyula.

A kulturális osztály feladata volt a román propaganda elleni harc is, amelynek eszközéül szolgált a nyelvi lektorátusi rendszer a külföldi országokban. Finnország (Helsinki) és Svájc kapcsán Soos panaszkodott feljegyzéseiben a román görögkatolikus ösztöndíjasok nagy száma miatt. Svájcban ez azért volt problémásabb, mert Genfben székel az Ökumenikus Világtanács, amely erőteljesen nyitott a görögkatolikus és ortodox egyházak felé ebben az időben, akiknek pedig a külpolitikai érdekei a mieinkkel ellentétesek voltak több tekintetben. Magyarország elcsatolt részeiről Genfbe érkező ortodox teológusok a saját országuk külügyminisztériuma által terjesztett kiadványokat jutatták el minél több személyhez.

Baselbe Soos Géza Némegy Lajost²⁷ javasolta.²⁸ Soos feladatai közé tartozott a külföldi előadó utakra készülő professzorok felkészítése, így foglalkozott többek között Kodolányi János előadásainak megszervezésével.²⁹ A külügyi területen dolgozók mindig is teljesítettek futárszolgálatokat, Soos Gézát is többször kérték fel egyedi küldemények postázására.³⁰ Esetében azonban nehéz megállapítani, mikor végezhetett ilyen utat, mivel a legtöbb esetben nem szerepelt a futárok jegyzékén. Többször tette szóvá a Külügyminisztérium futár osztálya, hogy a sajtó és kulturális osztály önálló futárrendszert pénzel, ezzel pedig megsértette a minisztérium futárszolgálati rendeletét.³¹ Soos esetében más volt a helyzet, mert hivatalból látta el a református, az evangélikus és a szerb ortodox egyház futári feladatait is. Utóbbi egyház azért is vált fontossá számára, mivel Irinej újvidéki püspök támogatta az egyházak közeledését, és Visser' Hooft, ebben az időszakban a Keresztény Ifjúsági Világszövetség (World Student Christian Federation) vezetője, jó kapcsolatokat ápolt vele: az ortodox és protestáns közeledést részben az újvidéki püspökön keresztül látta keresztülvihetőnek.³²

A következőkben a töredékes források alapján megpróbáljuk rekonstruálni, hogy Soos Géza háború alatti útjaival kapcsolatban melyek lehetnek a biztos pontok. Az alábbi utakról tudunk: 1942 október–novemberében Helsinkiben járt. Kállay Miklós személyes utasítását hajtotta végre, amelynek tartalma az iratból nem derül ki,³³ ekkor kapott külön engedélyt zárt helyen való tartózkodásra és át-

- 27 MNL OL K 66 Külügyminisztérium, A sajtó- és kulturális osztály iratai, 554. csomó, 3341/42.
 28 Némegy Lajos (1912. augusztus 24., Hajdúszovát) bölcsészettudományi doktorátust szerzett középiskolai tanárként és óraadóként tanított a debreceni egyetemen is. Felesége, Dienes Éva révén belső kapcsolata volt a református egyház belső köreivel.
 29 MNL OL K 66 Külügyminisztérium, A sajtó- és kulturális osztály iratai, 602. csomó, 38.217/1943. Kodolányi János levele Soos Gézához.
 30 MNL OL K 107 Külügyminisztérium, Népszövetségi képviselő és genfi főkonzulátus iratai, 172. csomó, 1943. áprilisi futárposta jelentése
 31 MNL OL K 59 Külügyminisztérium, Az elnöki osztály iratai, 53. doboz, 6774/1/1941. Rendelet a futárszolgálattal kapcsolatban kiadott rendelkezések pontos betartása tárgyában. Bővebben foglalkozik a futárok által betartandó szabályokkal PRITZ Pál: *Iratok a Magyar Külügyi Szolgálat történetéhez 1918-1945*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.
 32 MREZsL 2. a. fond Konventi közigazgatási iratok, 101. doboz, 7684/1941. Hőgye Mihály jelentése
 33 MNL OL K 66 Külügyminisztérium, A sajtó- és kulturális osztály iratai, 554. csomó, III-4. tétel/S-Sz/ 33.515/1942.

haladásra. 1943. január–február során szüksége volt német, svájci, francia vízumra³⁴ (illetve Keresztes Fischer Ferencnél járt Finnországban, mint az adott ország szakreferense egy leventecsoporttal, akik nagy része SDG-s volt).³⁵

1943. február 4–18. között Bern–Vichy utat teljesített. A fő feladata a nyelvi lektorátusi rendszer kiépítése ügyében folytatott tárgyalások megtétele volt.³⁶ Útja kapcsán több forrást találunk a külügyi iratok között azzal kapcsolatban, hogy a Franciaországban internált magyarok számára jobb körülményeket akart biztosítani, ők a német megszállás előtti politikai cselekményeik vagy az idegenlégiois múltjuk miatt kerültek a veszélyesnek tartott személyek közé.³⁷

1943. március–áprilisban időtakarékoság szempontjából Stockholm–Berlin repülőjárat használata volt engedélyezett a számára.³⁸ Ekkor megbeszélést folytatott Hidem³⁹ evangélikus érsekkel és Manfred Björkquist stockholmi püspökkel.⁴⁰ Az egyházi és az állami külügy közti kapcsolat eredményeképp Ravasz László ezen utakról írásban, illetve szóban mindig jelentést kapott, amire a püspök úr határidőnaplói is rávilágítanak.⁴¹

Soos 1943. április 28-tól Boér Elekkel Svájcban járt, Genfben egyházi tanácskozáson szólalt fel, amiről nem maradt fent jegyzőkönyvünk. Szállásuk Emil Brunner teológus professzornál volt, a követség utasítást adott, hogy minden felmerülő költséget ki kell számukra fizetni. A külügyminisztérium igazoló bizottsági irataiban azt állítja Soos, hogy – saját felelősségre – ekkor orosz diplomatákkal vette fel a kapcsolatot, és erről utólag értesítette külügyminisztériumi feletteseit.⁴²

34 MNL OL K 66 Külügyminisztérium, A sajtó- és kulturális osztály iratai, 554. csomó, III-4. tétel/S-Sz/ 34.549/3.b 1942.

35 MREZSL 2. a. fond, Konvent Közigazgatási iratok, 85. doboz/1401 Egyesült Női Tábor Elnökének levele.

36 MNL OL K 84 Külügyminisztérium, Berni követség, 227. csomó, 40. tétel, Futárügyek 1934–1949, Soos Géza, 1943.

37 MNL OL K 71 Külügyminisztérium, A külföldön élő magyar állampolgárok gondozását ellátó osztály, 130. csomó, 31.016/9-1943, A franciaországi magyar származású internáltak segélyezése.

38 MNL OL K 89 Külügyminisztérium, Helsinkii követség, 2. csomó. Ezen útja után találunk a futárszolgálatról egy emlékeztetőt, amely szerint a sajtó és kulturális osztály a futár osztályon nem mutatta be a csomagokat, így azok szabályellenesen magánküldeményeket tartalmazhatnak. Ezért a sajtó- és kulturális osztály a saját költségén több futárt nem indíthatott, hanem a központi szolgálatot kellett igénybe vennie (vö. 41.474./ 3.b/ 1943). Ezenkívül Bodolay Klára a sajtó- és kulturális osztály gyors- és gépirója Szent-Iványi Domokos titkárnőjeként többször helyezett el a futár osztályon titokban levelet a zürichi postában, amely nem szerepelt aztán a csomagjegyzékben. Ez szabálytalan volt, így nem tudhatjuk, mit tartalmazhattak az ilyen levelek, egy esetben portósan feladta a követségi alkalmazott a küldeményt. 1944 közeledtével a magánküldemények közül is többet továbbítottak, ha azokat nem lezárt borítékban kapta meg a futárosztály.

39 Az érsek neve többször előfordul az iratokban, kiemelve, hogy fontos kapcsolat volt a nyugati egyházakkal külpolitikai téren. Mivel azonban kutatásaink során ilyen személyt nem találtunk, nem tudunk a személyéről többet megállapítani. Felmerülhet egy esetleges álnév alkalmazása az iratokban, aminek feloldását még nem sikerült végrehajtani.

40 A/1c 651/1943. Dr. Soos Géza beszámoló északi úttjáról.

41 RL, C/141 Ravasz László, 8. dobozban lévő jelentések.

42 BFL XVII. 1547, 3. doboz, Soos Géza igazolási ügye.

Egy jogot végzett, 32 éves ember esetében nehezen feltételezhető, hogy önállóan cselekedhetett. Az esetleges háttérember Bethlen István lehetett, hiszen Soos az ő régi bizalmasát, Boér Eleket kísérte ekkor. Ezen útjukkal Kállay Mikós miniszterelnök elégedett volt, de a további utazást a svájci vízum megszerzésének nehézsége miatt nem tartotta szükségesnek a külügyminiszterrel egyetértve.⁴³ 1943. július–augusztusban Soos feleségével Rómában és Svájcban járt. Ekkor kereste fel az Internationaler Versöhnungsbund⁴⁴ konferenciát egy templomban, a svájci Saanenben, amelynek a témája a háború utáni keresztyén Európa volt.⁴⁵ Itt összességében pozitívan fogadták a magyar delegációt, de nemcsak egyházi kérdésekben, hanem gazdasági és politikai téren is helyt kellett állnia. A konferencia – ahol a magyar államnak külön be kellett jelentenie Soos Gézát, illetve Sósokuty Ottót – a svájci belbiztonsági szolgálatok engedélyével zajlott.⁴⁶

1943 szeptemberének közepén Soos Svájcba indult, és felkereste Ernst Sartorius nyugdíjas YMCA-munkatársat. Annyi bizonyos, hogy általában rövidebbek voltak (hat-nyolc nap) a svájci futárok külföldi útjai.⁴⁷

Több olyan eset dokumentált, amikor pontos iktatószámmal rendelkeztek a református egyház külügyi táviratai.⁴⁸ Felvetődhet a kérdés, hogy Soos Gézán kívül milyen lehetőségei voltak az egyházaknak a nemzetközi kapcsolattartásra. Ilyen volt például Szabó István ungvári lelkész 1942-es útja.⁴⁹ Szabó észak-amerikai kiküldetése során járt Törökországban, Indiában (itt letartóztatták, de a Külügyminisztérium kiszabadította) és Szingapúrban. Az akció Teleki Pál tudtával és anyagi

43 MNL OL K 66 Külügyminisztérium, A sajtó – és kulturális osztály iratai, 601. csomó, K-40337/43 Dr. Boér Elek. 1943. május 7.

44 Az Internationaler Versöhnungsbund szervezetet 1919 októberében hozták létre a későbbi békek elősegítése érdekében. A II. világháború alatt felkarolták a Svájcba érkezett menekülteket.

45 MNL OL K 66 Külügyminisztérium, A sajtó- és kulturális osztály iratai, 574. csomó. A svájci rendőrség azzal a feltétellel engedélyezte a konferenciát, hogy a résztvevőknek előre be kell jelentkezniük náluk. Magyarországot Sósokuty Ottó újságíró képviselte július 17–25. között, és kis időre Soos Géza is jelen volt. A külföldiek között sok volt a megszállt területekről érkezett menekült. Soos ekkor találkozhatott Karl Barth-tal. Téma volt a német megszállt területeken az egyházi élet és a zsidóság üldözése, értesülések szerint ekkor már 9 millióan voltak német táborokban. Kijelentik, hogy az egyházaknak nagyobb erővel kell hallatnia a hangját az üldözöttek érdekében. Történelmi határaink visszaállítását nem hangoztatták, mivel a hallgatóság nem volt rá vevő. A delegáció kiemelte, hogy nálunk vallásszabadság van, számos gazdasági és társadalmi kérdésben képviselniük kellett Magyarországot. Szintén téma volt, hogy a Népszövetség miként tudná a keresztyéni elveket jobban érvényesíteni.

46 MNL OL K 66 Külügyminisztérium, A sajtó – és kulturális osztály iratai, 574. csomó, K-42971/43, Sósokuty Ottó 1943. július 28-i jelentése. A jelentés szerzőjéről többet nem tudunk, később a hazai történeti forrásokban eddig még nem találgotunk a nevével.

47 MNL OL K 76 Külügyminisztérium, A futáriróda iratai, 6 csomó.

48 RL, C/141 Ravasz László, 8. doboz, 13 irat: feljegyzés az 1943-as olaszországi helyzettel kapcsolatban.

49 MNL OL K 71 Külügyminisztérium, A külföldön élő magyar állampolgárok gondozását ellátó osztály iratai, 93. csomó, 1015/1940, 1940-I/4-1015 dr. Máthé Elek.

támogatásával valósulhatott meg, később Bárdossy László is támogatta.⁵⁰ Szabó fő feladata a gyülekezetek látogatása volt, igazszolgálat, és képviselni a magyarság érdekeit, jelezve, hogy nem mindenki szimpatizál a Harmadik Birodalom törekvéseivel. Teleki Pál azért is tartotta jó választásnak a személyét, mivel amerikai felesége révén ismerte a kinti emberek mentalitását, tudta, miként lehet őket megszólítani. 1939-ben valószínűleg már a miniszterelnök kérésére tett utat Amerikában, hogy a protestáns szervezetekkel felvegye a kapcsolatot.

Kivételes esetnek számított, amikor 1943 júliusában a Magyar Ökumenikus Tanács megalakulása alkalmából az Egyetemes Egyháztanács⁵¹ képviselőjében Magyarországra érkezett Nils Ehrenström, mint az egyetemes Egyháztanács megbízottja, amely rendezvényen a nemzetiségi egyházak képviselői is részt vettek, például Ciric Irinej újvidéki szerb püspök. Ehrenström ekkor Soos Géza kíséretében, a magyar külügy sajtó- és kulturális osztályának költségén felkereste a Tahi konferenciatelepet, Balatonszárszót, Kolozsvárt, Debrecent és Sopront. A látogatást a miniszterelnök és a külügyminiszter is támogatta, a fennmaradt számlák alapján utóbbi állta a költségek jó részét. Más nagyobb hivatalos látogatás nem volt a genfi központ részéről a háború alatt. Soos svájci útjai során John Foster Dulles az Egyetemes Egyháztanácsnál a háború utáni időkre felkészülő munkákban vett részt, illetve Allen Dulles, az amerikai hírszerzés (OSS) európai vezetőjének neve is felmerült mint lehetséges tárgyaló partner, ő ebben az időszakban Svájcban látta el a feladatait. A Dulles testvérek Visser' t Hooft későbbi emlékiratában is előke-
rülnek, mint akikkel több esetben konzultált a háború folyamán.⁵²

Soos finnországi kapcsolatainak eredményeképpen támogatta az evangélikus küldöttségek tagjainak útlevélszerzését, így egy bizonyos Saarisalo Aspel Akselnek is 1942-ben.⁵³ Református és evangélikus újságok postázása szintén Soos feladata volt Horvátországba, de a megszállt Bánátba is. Így karolta fel Ágoston Sándor jugoszláviai református püspök⁵⁴ kérését, amely a *Református Igehirdető és Igazság és Élet* példányaira vonatkozott.⁵⁵

Soos minisztériumi munkája mellett az 1939-ben megalakuló Magyarországi Ökumenikus Ifjúsági Bizottság helyettes ügyvezetője lett, amely bizottság vezetésébe a református és evangélikus egyházak három-három delegátust küldtek, és

50 MNL OL K 66 Külügyminisztérium, A sajtó- és kulturális osztály iratai, 549. csomó, III-2. tétel, dr. Szabó István/1942.

51 Az Egyetemes Egyháztanács az Egyházak Világtanácsának a jogelődje, a mai névvel és formájában 1948-ban alakult meg a keresztény egyházakat összefogó világszervezet.

52 PAP László: *Tíz év és ami utána következett 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1992, 14.

53 MNL OL K 89 Külügyminisztérium, Helsinki követség, 3. csomó, Útlevél kérelmek: Saarisalo Aspel Aksel/1943.

54 Ágoston Sándor a Jugoszláviai Református Egyház püspöke volt. A délvidek visszatérése után jogilag Magyarországon élt, de ellátta a bánáti, horvát és szerb területeken élők lelki gondozását.

55 MNL OL K 66 Külügyminisztérium, A sajtó- és kulturális osztály iratai, 612. csomó III-4. tétel, Ágoston Sándor/1944.

amelynek keretében többen kijutottak nyugat-európai konferenciákra. A Magyar Menekültügyi Ifjúsági Bizottság (MMIB) a Kálvin tér 8. szám alatt székel. A kutatás során feltárt iratokat a Pax Romana nevében Frenyó Zsófia⁵⁶ látta el aláírásával, míg az Ökumenikus Ifjúsági Bizottság nevében Pap László⁵⁷ 1943. január 11-én. A két szervezet közös szervezete lett 1942-től a Fiatal Magyarok Bizottsága a Menekültekért,⁵⁸ a külföldi adományok mértéke elérte a 140 ezer svájci frankot.⁵⁹

A menekültek számára 1944. február 22-én lengyel nyelvű magyar történelemkönyv elkészítéséről döntöttek a Miniszterelnökség 3.b osztályán, amelynek Soos Géza is tagja volt. Mivel a zsidó származásúakkal egyetemben a lengyel és más nemzetiségű menekültek is veszélyben voltak, több épületet svéd védelem alá helyeztettek, mint az SDG fővárosi, VIII. kerületben lévő, Vas utca 19. szám alatt található irodáját is. Zeyk Adél svájci tartózkodása alatt a háború idején pénzügyi támogatást kapott Soos Gézától, a lengyel menekültek számára érkező angol támogatások továbbítása mellett hírszerzési feladata is lehetett.⁶⁰ Ezért a munkájáért a háború után a Magyar Közösség-per során támadások érték.⁶¹

A német megszállást követően folyamatosan cserélődött ki a sajtó- és kulturális osztály állománya, többek voltak kénytelenek elhagyni az osztályt, míg másokat – mint nem megbízható személyeket – levéltári feladatok ellátására rendeltek, így Soos Gézát is.⁶² A zsidóüldözés idején sárga csillagos házként jelölték meg a Budai Várban lévő Tárnok utca 18. szám alatti külügyi használatú épületet, ahol Soos is dolgozott.⁶³

56 Frenyó Zsófia 1944–1945-ben kereskedelmi középiskolai tanár Budapesten.

57 Pap László (1908. február 28, Szentés – 1983. november 16, Budapest) Református lelkészi oklevelet szerzett majd 1938-tól tanított a Dunamelléki Református Egyházkerület teológiáján, Budapesten. Tanulmányai alatt megfordult Zürichben és Utrechben, így külföldön már korán kapcsolatokat épített ki. 1943-ban valószínűleg ki akarták küldeni Stockholmba, egyházi személyekkel tárgyalni. Aktívan részt vett a református egyház embermentésében, amire gyorsírószó töredékes naplója is bizonyíték. Munkája során a Pozsonyi úti gyülekezet, a Kálvin téri gyülekezet és a Bethesda Kórház között számos alkalommal megfordult. Nem szabad elfelejtenünk, hogy az egyházi iratok szerint számos szövetséges lelőtt pilótát aktív gyülekezeti tagok és munkások mentettek meg, számukra az egyházkerület felügyelete alatt álló kórházból könnyebb lehetett gyógyszereket szerezni. Feladata volt Soos Géza távozása után átvenni az Ökumenikus Világtanáccsal való kapcsolatfelvételt hazai szinten, amelyet példás módon teljesített is 1948-ig.

58 A bizottságot Soos Géza javaslatára hozták létre, vö. SZEKÉR Nóra: *A Magyar Közösség története*. PhD értekezés, Budapest, PPKÉ BTK, Kézirat, 2009, 104.

59 A két szervezet tevékenységének kutatását nehezíti, hogy kevés irat maradt fent róla. A hivatalos központ hiába volt a Kálvin téren, levelezési címnek Soos Géza a saját külügyi hivatalát adta meg – ezek az iratok pedig nem kerültek be a külügyminisztériumi levéltár MNL OL-ban őrzött állományába.

60 MREZsL 2. a. fond Konventi közigazgatási iratok, 83. d. 4345/1941 Levél továbbítás a brit követség segítségével.

61 A Magyar Testvéri Közösség felépítéséről és működéséről, az abban való protestáns jelenlétről lásd SZEKÉR Nóra: *Titkos Társaság. A Magyar Testvéri Közösség története*, Budapest, Jaffa, 2017.

62 MNL OL K 59 Külügyminisztérium, Az elnöki osztály iratai, 16. doboz, 89/1944. Kovács János külső szolgálat alól való mentesítése. 1357.

63 MNL OL K 59 Külügyminisztérium, Az elnöki osztály iratai, 16. doboz, 89/1944. Kovács János külső szolgálat alól való mentesítése. 1356.

A német megszállás napjái a külügyminiszter tudtával és belegezésével történtek a református egyház külügyi akciói, amit Sztójay Döme kérésére állítottak le hivatalosan március 19-én. 1944 szeptemberében Boér Elek az Ökumenikus Tanács nevében levélben fordult Hennyey Gusztáv külügyminiszterhez, hogy továbbra is használhassák a külügyi táviratokat, a futárokat, és kapjanak támogatást a munkájukban, főleg a Genffel és Stockholmmal való kapcsolattartásban. Kérték, hogy olyan delegátus mehessen Stockholmba és Genfbe, amelyet már ismernek odakint. A genfi követség többször gyanakodott az Ökumenikus Bizottság Ifjúsági tagozatára, amely külföldre jutott el híreket a zsidó deportálásokról kapcsolatosan, de ezt nem tudták végül bizonyítani.⁶⁴ A gyanú azért is érte Soos Géza körét, mert Karl Barth köre 1944 júliusában tiltakozott a deportálások ellen, és a követség tudott a vele való találkozásokról.⁶⁵

1944 novemberétől tagadta a Külügyminisztérium az Igazságügyi Minisztérium felé, hogy tudhatnak információkat Soos Gézáról, mivel nem tette le az esküt Szálasira.⁶⁶ Valójában bizonyára rendelkeztek néhányan információval, mert az olaszországi tartózkodása idején fejtettek számára bért a sajtó- és kulturális osztályon, illetve Budapest kiürítése során szerepelt a Balatonfüredre kitelepítendő személyek listáján.⁶⁷ A feljegyzések az bizonyítják, hogy Soos 1944. április 6-án kereste a Gestapo először, pedig már 1942-ben hivatalosan megkeresték a magyar külügyet azzal kapcsolatban, hogy ki ő a minisztériumban.⁶⁸ Ennek ellenére a külügyi iratokban számos alkalommal szerepel a neve, mint aki ügyeket intéz. Egyes esetekben egyházi felsőbbbségre hivatkozott: 1944. június 27-én Vajta Vilmos stockholmi ösztöndíjas esetében járt el, püspöki kérésre,⁶⁹ tehát valószínűleg Raffay Sándor evangélikus püspökre gondolt. 1944. június elején Bónis Béla református teológusnak küldött levelet, amelyben egy májusi mátrai konferenciát említett meg. 1944. június végén az SDG érdekében a Pénzügyminisztériummal levelezett. 1944 június–júliusában az SDG Darányi háza kapcsán is előkerültek iratok a kutatás során, de az aláírások másfajta képet mutatnak, így nem tudjuk, valójában ő írta-e alá azokat. 1944. június 30-án Bónis Bélának is küldött még

64 MNL OL K 66 Külügyminisztérium, A sajtó- és kulturális osztály iratai, 619. csomó. Svájci közlemények a Magyarországon lakó zsidók állítólagos deportálásáról, 935 res., 1944. július 18.

65 MNL OL K 107 Külügyminisztérium, Népszövetségi képviselő és genfi főkonzulátus iratai, 177. csomó, 238/kig.res-1944, Svájci közlemények a Magyarországon lakó zsidók állítólagos deportálásáról. Genf, 1944. július. 13.

66 MNL OL K 66 Külügyminisztérium, A sajtó- és kulturális osztály iratai, 602. csomó, III-4. 1. tétel, 47/Res.

67 MNL OL K 66 Külügyminisztérium, A sajtó- és kulturális osztály iratai, 649. csomó, III-4. 1. tétel, 91/Res.

68 MNL OL K 66 Külügyminisztérium, A sajtó- és kulturális osztály iratai, 556. csomó, III-5. tétel, Állítólagos Soos Intézet felül érdeklődik a Német Birodalmi Külügyminisztérium. Mivel nem tudták hivatalosan, hol kell személyét keresni a magyar külügyi hivatali rendszerben, de valójában nem vezetett semmilyen intézetet.

69 MNL OL K 66 Külügyminisztérium, A sajtó- és kulturális osztály iratai, 612. csomó, I-4. tétel 1944, Vajta Vilmos.

egyházi anyagot,⁷⁰ 1944. július 12-én pedig szerepelt a Külügyminisztérium Balatonfűredre kitelepítendőek listáján.⁷¹ 1944. szeptember 1-jén Reisch Alfréd Genfből rákérdezett arra, hogy Bónis Bélától továbbra is elfogadhat-e egyházi jellegű küldeményeket, ami azt jelenti, hogy eddig biztosan tudott Soos Géza körének információkat juttatni, a kérdés ellenére azért a küldemény elindult Magyarországra.⁷² Szerepe azért is fontos volt, mert Ravasz László gyógyszereit ő szerezte be, és juttatta el Budapestre futárpostával. 1944. szeptember 5-ei az első irat, amely a svájci követségen kelt, és arról tájékoztat, hogy következő héten a Leányfaluban lévő házában felkeresi Ravaszt a követség autójával.⁷³ 1944. október 24-én Ravasz Lászlót személyesen tájékoztatta az Ökumenikus Világtanács leveléről, amely a háborús károk kimutatását kérte, ehhez a püspök meg is adta a kárjelentéseket az egyház részéről.⁷⁴

Soos szövetségesekhez való repülését szokták a legtöbben ismerni és idézni az évfordulók kapcsán.⁷⁵ Célja volt Budapestet védett várossá nyilvánítása, és nála volt az auschwitz-i jegyzőkönyv is. Az utat azért emelném ki, mert Hőgye Mihály visszaemlékezése szerint nem sok hiányzott ahhoz, hogy Péter Gábor is vele tartson,⁷⁶ ami jelzi, hogy Soos mennyire összetett kapcsolatrendszert épített ki az ellenállás során. Hőgye Mihály Németországban teljesített szolgálatot mint az ott dolgozó reformátusok lelkésze, közben a Hitler elleni katonai vonallal is megismerkedett, amit az életrajzi írása⁷⁷ mellett levéltári források is megerősítenek. A neve sokszor szerepel a kulturális osztály iratain; Soos Gézával is találkozott több esetben futárútjai alkalmával, általában Münchenben.⁷⁸

Soos Géza Magyarországon maradt felesége szerint⁷⁹ lehetőségük lett volna elhagyni az országot 1944. december 22–23-án egy Svájcba tartó vonaton, amelyen 53 gyermek tartózkodott a nyilasok engedélyével, erre azonban végül nem került

70 MNL OL K 66 Külügyminisztérium, A sajtó- és kulturális osztály iratai, 612. csomó, I-1. tétel 1944, Bónis Béla.

71 MNL OL K 66 Külügyminisztérium, A sajtó- és kulturális osztály iratai, 649. csomó, Kitelepítendőek/1944.

72 MNL OL K 107 Külügyminisztérium, Népszövetségi képviselő és genfi főkonzulátus, 177. csomó, 23. tétel, Bónis Béla.

73 RL A/1c 1255/1944. Soos Géza Fellner Harold követségi titkár látogatását jelenti.

74 RL A/1c 1376/1944. Soos Géza anyagi károkról kér kimutatást.

75 Soos Gézának az ellenállásban betöltött szerepe kapcsán a szövetségesekhez való eljutását emelik ki a legtöbb esetben, amikor Pápán, egy német repülőgépet szereve eljutott egy küldöttség tagjaiként a dél-olaszországi Bari repülőterére. Abban bízott a delegáció, hogy így Budapest megmenekülhet az ostrom alól. Végül Olaszországban Soos Géza korlátozva volt a mozgásában, kapcsolatba lépett a római svéd követséggel, hazajutását azonban vélhetőleg a szovjet követség tagjai nem javasolták, amivel igyekeztek őt félre állítani.

76 HÖGYE Mihály: *Az utolsó csatlós? Magyarország sorsa a második világháború végén*, Püski, 1993, 43.

77 HÖGYE: *Az utolsó csatlós?*, 45.

78 MNL OL K 66 Külügyminisztérium, A sajtó- és kulturális osztály iratai, 603. csomó, III-4. tétel / 1943 S-SZ.

79 Soos: *Mint a Jézus Krisztus jó vitéze*, 37.

sor.⁸⁰ A vonaton végül a református egyházi elit némely nagyobb gyermeke és más felekezetűek is elhagyták az országot, így Péter János, Bodoky Richárd, Haypál Béla lelkészek, illetve Szentágothai János későbbi akadémikus gyermekei, aki rokonságban állt Bodoky Richárddal, a Bethesda kórház igazgató lelkészével.

1945. november 27-én felhatalmazták Soos Gézát, hogy a Magyarországi Református Egyház nevében a szétszórtságban élő református magyarokat összegyűjtse, és ha nincs lelképásztoruk, kiszolgáltassa az úrvacsorát.⁸¹ Ez azért fontos, mert szembement az 1933. évi II. egyházi törvénnyel, hiszen ő ekkor még nem volt felszentelt lelkész, és így nem oszthatott volna úrvacsorát. Cserébe azt kérték tőle, hogy pontos missziói jelentéseket készítsen az Egyetemes Konvent számára a négy református püspök bizalma alapján, mivel mindegyik hozzájárult az egyházi törvények felülbírálatához.

Ugyanebben az időben, 1945. december 3-án kapott Csornoky Viktor a washingtoni magyar követség első titkára felhatalmazást az észak-amerikai gyülekezetek látogatására, kapcsolatok felvételére, és kiemelik gazdag tapasztalatait egyházi téren, ami a német megszállás alatti tevékenységére utalhat. Bereczky Albert vallás- és közoktatási minisztériumi államtitkár 1945. december 10-én közbenjárt a család egyesítése érdekében a külügyminiszternél.⁸² Végül Gyöngyösi János külügyminiszter a család számára 1945. december 17-én engedélyezte Magyarország elhagyását, azzal a kikötéssel, hogy kísérő nem mehet velük. Soos Géza Olaszországba kikerülve az UNNRA (United Nations Relief and Rehabilitations Administration) megbízottja lett a magyar deportáltak érdekében. Ebben az időszakban adott személyesen a pápának jelentést a hazai egyházak helyzetéről.⁸³

A háború éveiben Soos Géza megismerkedett a református és evangélikus egyház hitvallóival és későbbi, magas pozíciókba került békepapjaival. Elég Bartha Tibor későbbi püspökre gondolni, aki meghatározta az 1956 utáni református vezetést, vagy Péter János püspökre, aki 1949–1950-ben azokban a külföldi országokban tevékenykedett, ahol Soos Géza is szolgált, és próbálta bebizonyítani, hogy számos kérdésben nincs igaza hajdani szolgatársának. Soos és Péter 1945 utáni kapcsolata másik tanulmány tárgya lehetne. A korszak egyházi szempontból tabu témává vált, mivel akkori békepapjainak fiatal éveit is fel kellett volna tárni, amikor még együttműködtek az úgynevezett „reakciós” elemekkel, akár Boér Eleket vagy Bethlen Istvánt említjük, ezt pedig nem engedhették meg maguknak. Az akkor politikai hatalmon lévők szintén titkolni igyekeztek, hogy hol vannak életútjaiknak közös szálai az egyházakkal és a német megszállást követő ellenállással.

80 MNL OL K 141 Külügyminisztérium, Zürichi főkonzulátus, 176. csomó, c/6. tétel.

81 RL A/1c 2371/1945. Soos Géza úrvacsoraosztásra való felhatalmazás ügyében válasz. Soos Géza lelkésszé szentelésére végül Svájcban került sor 1950-ben.

82 MOL OL XIX-J-1-r Külügyminisztérium: Titkárság, 1. doboz, 324/1945., illetve MNL OL XIX-J-1-u, 23. doboz (Gyöngyösi János hagyatéka), 25/E, 1945. október. 27.

83 Soos: *Mint a Jézus Krisztus jó vitéze*, 46.

A külföld pedig egy ideig a fennálló kapcsolatok miatt elfogadta az új vezetőket, így például Péter Jánost is, még ha utána hamar meg is rendült bennük a bizalmuk.

Soos Gézának át kellett élnie, hogy üldözi saját népe és egyháza, így 1951-ben az Amerikai Egyesült Államokba költözött családjával, itt próbálta a hazájukat elhagyó reformátusokat összefogni. Egy ilyen útja során történt autóbalesetben halt meg 1953-ban, korán árván hagyva öt gyermekét.⁸⁴

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltár (BFL)

VII.1.a Budapesti Király Ítéletábla, Elnöki iratok

XVII. 1547 Külügyminisztériumi igazolóbizottsági ügyek iratai

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL)

A/1c Elnöki iratok

C/141 Ravasz László iratai

Evangelikus Országos Levéltár (EOL)

Egyetemes Felügyelői Iratok

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Igazságügyminisztérium (1882–1949)

K 577 Elnöki iratok

Külügyminisztériumi Levéltár (1848–1950)

K 58 A miniszter kabinetjének iratai

K 59 Az elnöki osztály iratai

K 63 A politikai osztály általános iratai

K 66 A sajtó- és kulturális osztály iratai

K 71 A külföldön élő magyar állampolgárok gondozását ellátó osztály iratai

K 72 Az utazás- és útlevélügyi osztály iratai

K 76 A futáiroda iratai

K 84 Berni követség

K 89 Helsinkii követség

K 107 Népszövetségi képviselő és genfi főkonzulátus

K 141 Zürichi főkonzulátus

Miniszterelnökségi Levéltár (1867–1949)

K 30 A tájékoztatói osztály iratai

XIX-J-1-r Külügyminisztérium: Titkárság

XIX-J-1-u Külügyminisztérium: Miniszteri és miniszterhelyettesi iratok

84 Soos: *Mint a Jézus Krisztus jó vitéze*, 88.

Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZsL)

2. a. fond Konventi közigazgatási iratok

2. f. fond Konventi külügyi bizottság iratai

FELHASZNÁLT IRODALOM

- FEKETE Károly: Ifj. dr. Varga Zsigmond debreceni vértanú teológus, in: Bereczki András (szerk.): *Mártírok százada. 56 és a XX. század magyar református lelkészvértanúi*, Budapest, Kairosz, 2017, 51–62.
- HORNYÁK Máté: Kövesdy Boér Elek kitelepítése, in: Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2021*, Budapest Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 309–322.
- HÖGYE Mihály: *Az utolsó csatlós? Magyarország sorsa a második világháború végén*, Budapest, Püski, 1989.
- KISS Réka: Soos Géza, a kiemelkedő ifjúsági vezető és politikus, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten, 1. kötet*, Budapest, Argumentum–ELTE BTK, Művelődéstörténeti Tanszék, 2006.
- PAP László: *Tíz év és ami utána következett 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1992.
- PRITZ Pál: *Iratok a Magyar Külügyi Szolgálat történetéhez 1918–1945*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.
- SOOS Gézáné TUDÓS Ilona et al. (szerk.): *Evangéliumot Magyarországnak! Soos Géza emlékkönyv 1912–1953*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1999.
- SOOS Gézáné TUDÓS Ilona: *Mint a Jézus Krisztus jó vitéze. II. Tim 2:3. Emlékezés Soos Gézára*, Budapest, Magánkiadás, 1989.
- SZÁSZ Lajos: *Baltazár Desző református püspök közéleti és egyházi tevékenysége, Doktori (PhD) disszertáció*, Budapest, ELTE BTK, Kézirat, 2021, https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfjs-2.1.266-dist/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/61882/dissz_szasz_lajos_tortenelemtud.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltés: 2025. február 14.)
- SZEKÉR Nóra: *A Magyar Közösség története. PhD értekezés*, Budapest, PPKÉ BTK, Kézirat, 2009, https://disszertacio.ppk.hu/id/eprint/22/1/BTK_DD_2009_szeker.pdf (Letöltés: 2025. február 3.)
- SZEKÉR Nóra: *Titkos Társaság. A Magyar Testvéri Közösség története*, Budapest, Jaffa, 2017.
- SZEMES József: *A Szent László Társulat története, 1861–1941*, Veszprém, Egyházmegei Nyomda, 1942.

*Erdős Kristóf*¹

EGY KETTÉTÖRT BARÁTSÁG TÖRTÉNETE.
VITÁK A BUDAPESTI REFORMÁTUS EGYZHÁZMEGYE ÉLÉN, 1944-BEN²

ABSTRACT

Kristóf Erdős: The story of a broken friendship. Disagreements among the leadership of the Reformed Presbytery of Budapest, 1944

For the first dean of the Reformed Presbytery of Budapest, Imre Szabó, the real threat of the Nazi ideology to Christianity had been known since the early 1930s. In his sermons, lectures and newspaper articles, he voiced this opinion. In his congregation and in the Presbytery, his lay colleague in leadership was András Tasnádi Nagy, who as Minister of Justice had introduced the second anti-Jewish law (1939). Their political differences came to a head in the summer of 1944, when Tasnádi blocked Szabó's initiative to have the Presbytery protest the deportation of rural Jews. As a result, their friendship ended. In 1946, Tasnádi was sentenced to death as a war criminal. On the initiative of dean Szabó, the Presbytery submitted a petition for clemency to save his life, which the President of the Republic accepted. Tasnádi's sentence was changed to life imprisonment and he died in prison in 1956.

Keywords: fight against anti-Semitism, anti-Jewish laws, discrimination against Jews, World War II, Holocaust, Hungarian Reformed Church, Reformed Presbytery of Budapest

Szabó Imre esperes³ vezetésével 1932-ben alakult meg a Budapesti Református Egyházmegye, amely a Dunamelléki Református Egyházkerület legnépesebb lélekszámú egyházmegyéje volt. Szabó világi vezetőtársa, az egyházmegye első gond-

- 1 *Erdős Kristóf* (PhD) történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának tudományos főmunkatársa. kristof.erdos@neb.hu
- 2 Jelen tanulmány az alábbi cikk jelentősen kibővített, tudományos apparátussal ellátott változata: ERDŐS Kristóf: Nem tudunk megállni Isten színe előtt, *Országút* 5(2024/17), 38–40.
- 3 Szabó Imréről lásd NAGY Zsombor: Szabó Imre, a budapesti református egyházmegye megszervezője és első esperese, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten, Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, 1. kötet, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti

noka Némethy Károly lett, aki néhány év múlva, 1935. szeptember 27-én betegség miatt lemondott tisztéről.⁴ Utódját, Tasnádi Nagy Andrászt a budapesti református gyülekezetek egyhangúlag – 44 érvényes szavazattal – választották meg. Tasnádi ekkor a Vilma királynő úti (fasoni) református egyházközség főgondnoka, civil foglalkozását tekintve pedig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára volt.⁵ Székfoglaló beszédét az 1936. január 6-i egyházmegyei közgyűlésen mondta el.⁶ Ekkorra már egy évtizedes munkatársi kapcsolat kötötte őt össze Szabó espressel, aki a fasoni gyülekezet vezető lelképásztora volt, Tasnádi pedig 1925-től ennek a gyülekezetnek a főgondnoka.⁷ Szabó naplójában „bibliás, templomos” emberként jellemezte Tasnádit, akivel jó baráti viszonyban volt, de a társaságába nem járt.⁸

Szabó és Tasnádi a zsidókérdés tekintetében egymástól gyökeresen eltérő álláspontot képviseltek, vitáik során 1944-ben eljutottak odáig, hogy munkatársi és jó baráti kapcsolatuk végleg megromlott. Mindennek hosszú előzményei voltak, aminek részletes ismertetése szükséges az 1944-ben történtek megértéséhez. Szabó a náci ideológia és a kereszténység viszonyrendszeréről 1944. november végén leírta, hogy már tíz éve felismerte, hogy „a Rosenberg-féle mítoszban⁹ (sic!) van a keresztyénség XX. századbeli nagy ellensége, amely így vagy úgy, *Gleichschaltung*-

⁴ Tanszék, 2006, 579–590.; DRASKÓCZY István: *Szabó Imre a Budapesti Református Egyházmege első esperesének élete és munkái*, Mezőszilas–Kiskunfélegyháza, Parakletos Alapítvány, 1968–1992.

- 4 A Budapesti Református Egyházmege 1935. évi október hó 16-án d.e. 10 órakor I., Böszörményi-út 28. sz. a., a Budahegyvidéki Egyházközség tanácsstermében tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve, 5. pont, in: *A Budapesti Református Egyházmege 1935. évi október hó 16-án tartott rendes közgyűlésének és bírósági ülésének jegyzőkönyve. A Budapesti Református Egyházmege hivatalos kiadványa*, Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., 1935, 5–11. (Elérhető a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában.)
- 5 Kozma István a budapesti református presbitériumok 1932–1949 közötti társadalmi összetételét vizsgálta a Budapesti Református Egyházmege által 1932-ben, 1938-ban, 1944-ben és 1947-ben kiadott név- és címtárak alapján. Kutatásának egyik fontos eredménye szerint ebben az időszakban az állami szolgálatban álló presbiterek felülreprezentáltak voltak a budapesti gyülekezetek presbitériumaiban. Eltéréseket mindössze a felülreprezentáltság mértékében talált. Vö. KOZMA István: *A Budapesti református presbitériumok társadalmi összetétele (1932–1949)*, in: *Kósa: Reformátusok Budapesten*, 1. köt., 233–272, 261–265.
- 6 A Budapesti Református Egyházmege 1936. évi január hó 6-án délelőtt 10 órakor a IX., Ráday-utca 28. sz. alatti díszteremben tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 5–10. pontok, in: *A Budapesti Református Egyházmege 1936. évi január hó 6-án tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve. A Budapesti Református Egyházmege hivatalos kiadványa*, Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., 1936, 5–17. (Elérhető a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában.)
- 7 Szabó naplójában azt írta, hogy Tasnádit mint MÁV-főügyész választották meg fasoni főgondnoknak. Tasnádi pedig 1925-ben lett a MÁV-nál főügyész. Vö. Szabó 1951. december 16-i naplóbejegyzése, SZABÓ Imre: *Ég, de meg nem emésztetik. Naplók 1914–1954*, Budapest, Budahegyvidéki Református Egyházközség, 2001, 222. és VILLÁM Judit: *Tasnádi Nagy András*, in: Jónás Károly–Villám Judit: *A magyar országgyűlés elnökei, 1848–2002*, Budapest, Argumentum, 2002, 297–300, 298.)
- 8 Vö. Szabó 1951. december 16-i naplóbejegyzése, Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 222.
- 9 Hitler legfőbb ideológusának, Alfred Ernst Rosenbergnek *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* (A 20. század mítosza) c. 1930-as könyvéről van szó.

sal vagy erőszakkal az egyházat a maga szolgálatába akarja kényszeríteni, vagy felszámol vele”.¹⁰ Az esperes azért szervezett konferenciákat a budapesti lelkészeknek és hitoktatóknak, hogy a nemzetiszocializmussal szemben tudomásukra adja, hogy „mi a hitvallásainkból és a Szentírásból következő álláspont”¹¹ – írta egy barátjának 1946 elején.

Időben az első ismert, antiszemizmussal szembeni nyilvános megnyilatkozása 1931 adventjén jelent meg. Fasori lelkipásztorként a Tízparancsolatról szóló előadásait *Ismerd meg magad* címmel tette közzé. Ennek bevezetőjében Szabó erős kritikával illette Erich Ludendorff tábornokot, aki Hitler korai támogatója volt, és mélyen antiszemita nézeteket vallott:

„A mai antiszemita nacionalizmus minden országban ezzel a váddal fordul a kereszténység felé, hogy a zsidó faji szellemet lehelő Ótestamentom (sic!) megfertőzte zsidó szellemmel a nemzetek fajiságát, azért a nevelésből, az iskolákból, az ígéhirdetésből ki kell törölni az Ótestamentumot s maradjon meg csak az Újtestamentom (sic!). Németországban Ludendorff tábornok és újabban felesége ennek a rögeszmének a fanatikus harcosai, az utóbbi annyira megy, hogy Krisztus nélküli kereszténységet akar, helyesebben a germán istenek kultuszára¹² való visszatérést.”¹³

Ezzel szemben Szabó a következő teológiai álláspontot képviselte:

„Bármily nagy legyen is az antiszemizmus, a kereszténység az Ótestamentomról nem mond és nem mondhat le. Ugyanaz az Isten szól ottan, aki az Újtesta-

- 10 Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL) C/105 Szabó Imre budapesti esperes iratai, m7 doboz, ikt. sz. nélkül, Szabó Imre *Kedves Barátom* kezdetű levele. Másolat. (Kelt: Bp., 1944. november 24.) A levél címzettje Bereczky Albert Pozsonyi úti református lelkipásztor volt, vö. ERDŐS KRISTÓF: Szabó Imre budapesti esperes embermentő tevékenysége (1944), *Hagyomány – Identitás – Történelem* 1(2024/1), 95–113, 104, 56. lábjegyzet. doi: 10.69594/hit.2024.1.9
- 11 RL C/105, 2. doboz, ikt. sz. nélkül, *Kedves Barátom!* kezdetű levél gépiratos másolata (címezett és keltezés nélkül). Szabó lánya, Szabó Imréné Szabó Éva adta meg a levél körülbélüli keltezését és azonosította a levél címzettjét, Takaró Géza amerikai magyar református lelkész. A teljes levelet közli Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 420–430.
- 12 A Ludendorff vezette mozgalom a széles körű ideológiai egyetértés ellenére elhatárolódott a nemzetiszocializmustól, és hevesen támada a Hitler által szorgalmazott taktikai megállapodást a keresztény felekezetekkel. Az 1933-as hatalomátvételt követően a Ludendorff alapította szövetséget („Tannenbergbund”) az egész Német Birodalomban betiltották, de a lapukat („Am heiligen Quell deutscher Kraft” [„A német erő szent forrásánál”]) továbbra is kiadhatták. A Ludendorff házaspár ezután alkalmazkodott az új politikai keretekhez: mérsékeltebb és békülékenyebb hangot ütöttek meg, majd 1937-ben – Ludendorff halálát megelőzően – Hitler hivatalosan jóváhagyta a Ludendorff-féle „Deutsche Gotterkenntnis”-t („német istenismeret”-et) mint államilag elismert vallási felekezetet. Vö. VORDERMAYER, Thomas: Ludendorff-Bewegung, in: *Historisches Lexikon Bayerns*, <https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Ludendorff-Bewegung>, 2025. június 6.
- 13 SZABÓ Imre: *Ismerd meg magad. A Budapest–fasori templomban 1931. szept. 20-tól nov. 1-ig elhangzott 14 beszéd és szabadelőadás a Tízparancsolatról*, Budapest, Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda-Részvénytársaság, 1931, 5.

mentomban. [...] Isten a zsidó nép által is megajándékozta a világot. Néki nem voltak nagy költői, sem művészei, mint a görögöknek, sem nagy hadvezérei, mint a rómaiaknak – de a Tízparancsolat néki adatott s néki prófétái voltak, akik által Isten ma is szól az Ő anyaszentegyházában.”¹⁴

Az 1930-as években Szabó Imre figyelemmel kísérte a politikai változásokat és az azokkal kapcsolatos protestáns teológiai reflexiókat. Már a Hitler hatalomátvételét követő első, zsidó állampolgárok jogait korlátozó törvényre is reagált. Ez a törvény 1933. április 7-én lépett hatályba Németországban, ennek harmadik, ún. „árja” paragrafusában (*Arierparagraph*) rögzítették, hogy a „nem árja” származású köztisztviselőknek le kell mondaniuk állásukról. A törvény kiegészítő rendelkezésében definiálták: „nem árja” az, akinek legalább egyik szülője vagy nagyszülője zsidó volt.¹⁵ Németországban a Hitlerrel és az árjaparagrafussal egyetértő, politikai és ideológiai alapokon álló protestáns felekezetekhez tartozó német keresztényekkel (*Deutsche Christen*) szemben 1934-ben létrejött a Hitvalló Egyház (*Bekennende Kirche*). Ennek zsinatán fogadták el a Karl Barth teológiai professzor által előkészített Barmeni Teológiai Nyilatkozatot, amelyben a Szentírás tanításai mellett álltak ki.¹⁶

Szabó Imre 1934. január elején nyilvánosan felszólalt az árjaparagrafussal szemben a budapesti Skót Misszióban tartott előadásán. A *Reggeli Újság* tudósítása szerint elmondta, hogy a „protestáns egyház nem híve” ennek a rendelkezésnek. Szabó esperes kiemelte, hogy Magyarország „ipari fejlődését a zsidóknak köszönheti”. Továbbá annak a véleményének adott hangot, hogy az antiszemitizmus „nagy rombolást vitt véghez a magyarság lelkében”. Előadása végén imádkozott a zsidóságért.¹⁷ Az esperes zsidókérdésben elfoglalt álláspontját tovább erősítette a német Hitvalló Egyház teológiája. Szabó naplójában feljegyezte, hogy 1939-ben már „Barth és az újabb theológia (sic!) tanítványa” volt, amikor az egyházmegjééhez tartozó budapesti gyülekezetvezető lelkészeknek tartottak konferenciát a zsidókérdésről. Szabó az 1930-as évek közepétől álláspontját több alkalommal kifejtette előadásokban, prédikációkban, illetve újságcikkekben.¹⁸

Az 1939. évi sajtócenzúra bevezetése után számos cikkét nem engedték közölni.¹⁹ Például az „Ábel vére – Krisztus vére” című, 1943. évi nagypénteki prédiká-

14 Szabó: *Ismerd meg magad*, 6.

15 FRIEDLÄNDER, Saul: *A náci Németország és a zsidók, 1933–1945*, Budapest, Múlt és Jövő, 2013, 9.

16 A Barmeni Teológiai Nyilatkozatról lásd FEKETE Károly: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat. Vezérfonal a dokumentum tanulmányozásához*, Budapest, Kálvin, 2009.

17 RL C/105, m7 doboz, ikt. sz. nélkül, *Reggeli Újság*, 1934. január 8., 5. oldal: A protestáns egyház nem híve az árjaparagrafusnak – mondotta Szabó Imre esperes a Skót Misszió vasárnapi estélyén c. tudósítás.

18 Vö. Szabó 1951. december 20-i naplóbejegyzése, Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 230.

19 A kormány a honvédelemről szóló 1939. évi II. törvénycikk alapján (vö. 151. § Sajtóellenőrzés) vezette be a sajtócenzúrát. A háborús évek sajtóirányításáról és a sajtószabályozásáról lásd PAÁL Vince: Sajtószabályozás és sajtószabadság a Horthy-korszakban, in: Paál Vince (szerk.): *Magyar*

cióját a cenzorok nem engedték a nyilvánosság elé tárni.²⁰ Ekkor már hatályban volt a harmadik zsidótörvény. Ebben a prédikációjában Szabó kemény szavakkal illette az akkori képmutató vallásosságot, többek között az alábbiakkal: „Nincs olcsóbb megoldás, mint elmarasztalni egy népet a Krisztus vééréért, de szemébe nem nézni annak a ténynek, hogy minden nép fellázadt Krisztus ellen, és először kiirtotta magából.”²¹

Kevésbé ismert az az összefüggés, hogy az első és a második zsidótörvény előkészítése és hatálybalépése két olyan igazságügy-miniszter hivatali idejéhez kötődik, akik református presbiterek, egyben gyülekezeti főgondnokok voltak. Lázár Andor igazságügy-miniszter neve ismertebb, aki Darányi Kálmán miniszterelnökkel, illetve Hóman Bálint kultuszminiszterrel vitába keveredett, és nem támogatta az első zsidótörvényt, amiért lemondott hivataláról.²² Lázár maga is református presbiter volt, egyben a Kecskeméti Református Egyházmegye gondnoka.²³ Utódja az igazságügy-miniszteri székben egyik államtitkára, Mikecz Ödön lett.

Mikecz nyolchónapos minisztersége idején írta alá az első zsidótörvényt, a „társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” című, 1938. évi XV. törvénycikket. Mikecz Ödönt még államtitkárként, 1938. január 2-án iktatták be a Budapesten újonnan alakult pasaréti református gyülekezet főgondnoki tisztébe, néhány hónappal igazságügy-miniszterre való kinevezése előtt.²⁴

sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989. Előadások a magyar sajtószabadság történetéhez (Budapest, 2012. november 15.), Budapest, Médiatudományi Intézet, 2013, 7–19. Szabó cenzúrázott cikkeinek kéziratait lásd RL C/105, 2. doboz, ikt. sz. nélkül: A cenzúra által nem engedélyezett cikkek.

- 20 Erre Szabó utal a Takaró Géza amerikai magyar református lelkésznek, 1946 elején írott levelében is, vö. Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 426.
- 21 Idézi VEZSENYI Péter: Dokumentumok Szabó Imre református esperes, Budapest-fasori lelkipásztor 1951-ben történt lemondatásáról, *Egyháztörténeti Szemle* 23(2022/1), 102–117, 105–106. doi: 10.54231/etszemle.2022.1.6
- 22 RÉVÉSZ Béla: *Az igazság ügye és az állampárt. Az igazságügy politikai környezetének változásai Magyarországon 1944–1989*, Szeged, Iurisperitus, 2022, 78–80.
- 23 Lázár igazságügy-miniszteri hivatala (1932–1938) idején, 1935-ben választották meg az egykori Kecskeméti Református Egyházmegye gyülekezeti egyházmegyei gondnoknak. A tisztújítás során, 1938-ban újból kecskeméti egyházmegyei gondnoknak választották. Vö. A Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlésének jegyzőkönyve. 1935. évi november 16-iki délelőtti ülés, kezdete 10 óraker, 6. pont, in: *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1935. évi november hó 16. és következő napjain tartott rendes közgyűlésének és 1935. évi bírósági ülésének jegyzőkönyve. A Dunamelléki Református Egyházkerület Hivatalos kiadványa*, Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., 1935, 7.; *Dunántúli Protestáns Lap. A Dunántúli Református Egyházkerület Hivatalos közlönye*, 1938. április 3. (49. évf., 14. sz.), 60. (Elérhető a Hungaricanán.) Lázár élettörténetéhez lásd LÁZÁR Andor: *Visszaemlékezéseim*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1996. és HÖRCSIK Richárd: Lázár Andor életútja, 1882–1971, in: Farkas Gábor (szerk.): *1900–1944. A veszprémi településtörténeti konferencián elhangzott előadások, korreferátumok szövege* (1981. november 10–11.), Veszprém, MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság–MTA Pécsi Akadémiai Bizottság, *A Dunántúl településtörténete* V., 1982, 448–453.
- 24 Az alakuló pasaréti református gyülekezet népes küldöttsége, Keresztes Ede gyülekezeti gondnok vezetésével, kereste fel Mikecz Ödön államtitkárt és kérte fel, vállalja el a főgondnoki tisztséget. Vö. *Nyírvidék Szabolcsi Hírlap*, 1937. július 10. (V. évf., 153. sz.), Hírek, 5. (Elérhető a Hungaricanán.);

Mikecz 1938. november 15-ig volt miniszter, majd ügyvédként működött, így képviselőnek jutott a törvényhozás felsőházában. Felsőházi beszédeiben már a második zsidótörvénnyel szemben, illetve az erősödő német befolyás ellen erélyesen fellépett, amiért a német megszállás után bujkálnia kellett.²⁵

Mikecz igazságügy-miniszter utódja, 1938. november 15-től Tasnádi Nagy András lett, Szabó Imre esperes világi vezetőtársa: a fasori gyülekezet főgondnoka és a budapesti egyházmegye gondnoka. Az első zsidótörvényt az a bizottság dolgozta ki, amelynek vezetője Tasnádi volt, aki ekkor a kormánypart elnöke, illetve már a budapesti egyházmegye gondnoki tisztét is ellátta.²⁶ A második zsidótörvényt, a „zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” című, 1939. évi IV. törvénycikket Imrédy Béla miniszterelnök és Tasnádi Nagy András igazságügy-miniszter nyújtotta be.²⁷ Mint igazságügy-miniszter sokszor felszólalt, és védelmébe vette a törvényjavaslatban foglaltakat a hosszan tartó parlamenti vitái során.²⁸ A nagyrészt már faji alapon álló második zsidótörvény rendelkezései a keresztény egyházak zsidó származású tagjaira is vonatkoztak.²⁹

Szabó 1946 elején keserűen írta egyik barátjának, Takaró Géza amerikai magyar református lelkésznek a következőt: „Világi embereink nagy része, különösen a politikusok azonban egyre élesebben foglaltak állást a német orientáció mellett és az ismétlődő zsidótörvényeket a magyar református középosztály is tárt karokkal fogadta. Református emberek voltak a javaslat készítői: Mikecz Ödön, Tasnádi Nagy András. Egyre sűrűbb lett az összeütközés a lelkészi és világi elem közt. A világiak »túrték« az egyház ellentmondását, de a politikai pártfegyelem egyre erősebb volt, mint a hitvallásos meggyőződés és egyeztetni akarták valahogy antiszemitizmusukat, a nacionalizmust, a magyarság fennmaradását és a kereszténységet – mindig az utóbbi rovására.”³⁰

Noha Szabó és Tasnádi mind a fasori gyülekezet, mind a budapesti egyházmegye élén vezetőtársak voltak, a zsidókérdés tekintetében nem jutottak közös

Mikecz Ödön államtitkár főgondnoki beiktatása, in: *Magyar Országos Tudósító, Kézirat*, Budapest, 1938. január 3. (XX. évf., 1. szám), Kilencedik kiadás. (Elérhető a Hungaricanán.) A pasaréti református gyülekezet lelképásztora, Joó Sándor a vészkorszak idején származási és politikai okokból üldözöttek mentett, világi jobbkeze pedig a gyülekezet gondnoka, Keresztes Ede ügyvéd volt. Vö. DRASKÓCZY István: „*Nekem az élet Krisztus – és a meghalás nyereség.*” Dr. Joó Sándor, a Budapest-Pasaréti Református Gyülekezet első lelképásztornak élettörténete, Kiskunfélegyháza, Parakletos, [1995].

25 BENE János: *A nyíregyházi Mikeczék*, Nyíregyháza, Nyíregyházi Városvédő Egyesület, 2008, 13.

26 HATOS Pál: Kisebbség és többség Ravasz László gondolkozásában, in: Novák Attila (szerk.): *Többség kétélben = Multiple Bonds. Magyar–zsidó múltak és éjtájak = Hungarian Jewish Pasts and Landscapes*, Budapest, Ludovika, 2023, 137–165, 151.

27 KOMORÓCZY Géza: „*Nekem itt zsidónak kell lenni*” Források és dokumentumok (1965–2012). *A zsidók története Magyarországon I–II. kötetéhez. Szöveggyűjtemény*, Pozsony, Kalligram, 2013, 1002.

28 Villám: *Tasnádi Nagy András*, 298–299.

29 Hatos: *Kisebbség és többség Ravasz László gondolkozásában*, 153.

30 RL C/105, 2. doboz, ikt. sz. nélkül, Kedves Barátom! kezdetű levél gépiratos másolata (címet és keltezés nélkül).

állásontra. Az első komolyabb konfliktusokra valamikor 1938 és 1939 fordulóján került sor, a nagyrészt már faji alapon álló második zsidótörvény-javaslat parlamenti vitája idején. Épp Horthy Miklós kormányzóhoz mentek újévi köszöntésre, amikor Tasnádi kérdőre vonta az esperest, miért ír cikket a zsidótörvény-javaslat ellen az *Esti Kurír*ba, melyet dehonesztáló módon „zsidó lapnak” nevezett. A rövid és éles vitában ellenvéleményének adott hangot azzal kapcsolatban, hogy az egyház beleavatkozik egy, már a törvényhozás előtt lévő ügybe.³¹ Mondta mindezt egyrészt egyházi tisztviselőként, másrészt mint aki a szóban forgó törvényjavaslatot maga, igazságügy-miniszterként nyújtotta be. Szabó a *Református Élet* egyháztársadalmi hetilap 1939. újévi számában is állást foglalt a törvényjavaslat ellen, így érvelve: „Totális elv az, amely ma a zsidóságot rekeszti ki a magyarságból, de holnap, holnapután a keresztyénséget tartja veszélyesnek a magyarságra.”³²

Szabó lelkipásztorként mégis igyekezett megértő lenni gondnokával, úgy vélte, Tasnádit bántotta – csak ennek nem adott hangot –, hogy az egyházmegye két vezetője a zsidókérdésben ellentétes felfogást vall.³³ A korabeli forrásokból úgy tűnik, hogy Tasnádi egy ideig határozottan tudott különbséget tenni egyházi és politikai szerepei között. Vagyis ismerte Szabó erőfeszítéseit, de politikai eszközökkel nem lépett fel ellenük.³⁴ Az esperes naplójában feljegyezte, hogy a fasori gyülekezetben sok zsidó embert megkereszteltek, és Tasnádi amellett, hogy részt vett az egyházközségbe történő felvételükön, soha nem ellenezte azt.³⁵

Az esperes és gondnokának viszonya a későbbiekben sem volt felhőtlen, jóllehet vitáik egészen 1944 nyaráig nem mérgesedtek el.³⁶ Politikai természetű nézetkülönbségeik Szabót mégsem tántorították el attól, hogy 1942–1943-ban lelkipásztorként komolyan elbeszélgessen Tasnádival magánéleti visszasságairól. Mivel ennek következményei nem lettek, az esperes arra kérte, hogy mondjon le gondnoki tisztéről.³⁷ Tasnádi ezt nem tette meg, végül pedig rendezte kapcsolatát feleségével.³⁸ 1939. november 9-ig volt igazságügy-miniszter, majd a képviselőház

31 Vö. Szabó 1951. december 16-i naplóbejegyzése, Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 222.

32 SZABÓ Imre: Faji elv, vagy keresztyénség?, *Református Élet*, 1939. január 1. (VI. évf., 1. sz.), 2. Részleteit idézi SÓS Endre (szerk.): *Egyház és társadalom a fajelméletéről és a II. zsidótörvény javaslatról. Egyházfők, tudósok, államjérfiak, közigazgatók és testületek megnyilatkozásai*, [Budapest], Periszkóp, 1939, 15.; A magyar keresztény egyházak főpapjai a vér mítosza ellen, *Esti Kurír*, 1939. február 9., 6. Szabó *Faji elv, vagy keresztyénség?* c. teljes cikkét közli Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 3. függelék, 402–404. (Szabó Imre naplójában a szóban forgó cikkére tévesen úgy hivatkozik, mint ami a *Református Figyelő*ben jelent meg, azonban ez a lap már 1933-ban megszűnt. Ez a hiba ismétlődik a Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik* c. kötetben való teljes közlésnél is.)

33 Vö. Szabó 1951. december 16-i naplóbejegyzése, Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 222.

34 Nagy: *Szabó Imre*, 586–587.

35 Vö. Szabó 1951. december 16-i naplóbejegyzése, Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 222.

36 Szabó és Tasnádi vitás kérdéseikről 1940-től levelezést folytattak egymással. Vö. Szabó 1951. december 13-i naplóbejegyzése, közli Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 213.

37 Ennek részleteit lásd Szabó 1951. december 16-i naplóbejegyzésében, Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 222–223.

38 Vö. Szabó 1946. április 16-i naplóbejegyzése, közli Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 162.

elnöke lett, eközben egyre erőteljesebb németbarát és háborús politikát folytatott. 1944 októberében a nyilas hatalomátvétel után nem mondott le hivataláról, sőt azt a nyilas korszakban mindvégig betöltötte.³⁹ Szabó esperes pedig ekkor embereket mentett: 1944 őszén mintegy negyven üldözött zsidó gyermeknek, illetve családnak, valamint lengyel, francia és holland katonáknak nyújtott menedéket.⁴⁰

Az ország 1944. március 19-i német megszállása után két héttel megjelent a megkülönböztető sárga csillag kötelező viselését előíró rendelet, amely a hatályban lévő jogfosztó törvények alapján a keresztény egyházak számos zsidó származású tagjára is vonatkozott. Köztük voltak olyan református presbiterek is, akiket erre a vezető tisztségre gyülekezeteik választottak meg.⁴¹ Bereczky Albert Pozsonyi úti református lelképásztor, a Budapesti Református Egyházmegye missziói előadója Tasnádihoz fordult az ügyükben, és azt kérte tőle, hogy az érdekükben támogatólag járjon közben a kormánynál, és nyerjenek mentességet a sárga csillag viselése alól. A háború alatti ellenállásban és az embermentésben fontos szerepet játszó Bereczky⁴² bizalmát helyezte a kiváló politikai kapcsolatokkal rendelkező egyházmegyei gondnokba. Ezért arra is megkérte, hogy szintén képviselje a vidéken gettókba zárt reformátusok ügyét: legyen lehetősége a lelkészeknek, hogy heti rendszerességgel istentiszteletet, bibliaórát tarthassanak számukra.⁴³ Mint később kiderült, Tasnádira nem lehetett számítani egyik ügy támogatásában sem.

1944. május közepén megkezdődött a vidéki zsidóság tömeges deportálása, június elején pedig arról érkeztek hírek, hogy Budapest zsidó lakosságára is ez a sors vár. Szabó esperes ekkor még kételkedve fogadta az elhurcolásokkal kapcsolatos híreket, ám hamarosan saját maga is szembesült a valósággal. Elsőként egy kedves

39 Villám: *Tasnádi Nagy András*, 298–299. „A háború kitörése után (ti. Tasnádi – E.K.) kimondottan németbarát lett, a német győzelemben bízott és többször volt szó arról, hogy ő lesz a miniszterelnök” – mondta a tanúkihallgatás során Makkai János egykori kormánypárti országgyűlési képviselő, Tasnádi háború utáni népbírói perében. (Budapest Főváros Levéltára [BFL] VII.5.e Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai, Népbírói peres ügyek iratai: 1950-7937 Tasnádi Nagy András [1950], 11. Dr. Makkai János tanúvallomási jegyzőkönyve, Kelt: Bp., 1946. március 23.) Makkai az első zsidótörvény kezdeményezője volt, a második zsidótörvénynek pedig előadója, majd miután nézeteit revideálta, a Gestapo letartóztatta a német megszállást követően, ahonnan később szabadult.

40 A témáról lásd bővebben Erdős: *Szabó Imre budapesti esperes embermentő tevékenysége*.

41 Erdős: *Szabó Imre budapesti esperes embermentő tevékenysége*, 97. Magyarország német megszállásának politikatörténeti értelmezéséhez lásd legújabban MÁTHÉ Áron: Egy külföldről irányított rendszer-váltás – 1944. március 19. Magyarország német megszállásának mai megítéléséhez, in: Simon János (szerk.): *30 éve szabadon Közép-Európában*, Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2002, 303–312. doi: 10.36250/00983_00

42 Bereczky embermentő és ellenállási tevékenységéről lásd LÁNYI Gábor: Bereczky Albert (1893–1966) budapesti lelképásztor szerepe a németellenes ellenállásban és az embermentésben (1944–45), *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(2024/1), 225–249. doi: 10.24193/subbtref.69.1.13; MOLNÁR Judit: „A lelkek elposványosodásához nagymértékben hozzájárult a református lelkési kar is.” Bereczky Albert tárgyalásai Komoly Ottóval 1944-ben, *Egyházforum* 29(2014/2–3), 19–28.

43 RL C/105, m7 doboz, ikt. sz. nélkül, Bereczky Albert levele Tasnádi Nagy Andrásnak. Másolat. (Kelt: Bp., 1944. május 15.)

ismerősét, a balatonboglári fűszerest, Fischlt és családját hurcolták el, majd saját szemével látott egy deportáltakkal teli vonatot a Kelenföldi pályaudvaron. Mind-ezen személyes tapasztalatok nyílt és határozott fellépésre készítették Szabót.⁴⁴

1944. június 16-án az egyházmegyei közgyűlésen nyíltan felszólalt a deportáltakkal szemben. Esperesi jelentésében arra intette a kormányt, hogy „hallgasson az egyház kérő szavára”.⁴⁵ Naplójában évekkel később leírta, hogy a közgyűlésen elnöklő vezetőtársával, Tasnádival – korábbi és későbbi rutinja szerint – nem osztotta meg előre beszámolójának tartalmát, amelynek felolvasásától maga is félt, mégis megtette.⁴⁶ Szabó Imre valós kockázatot vállalt, tisztában volt azzal, hogy akár le is tartóztathatják.⁴⁷ „[...] Mi a zsidóknak gettóba való különítését, vagy a deportálását a magyar nép lelkületétől idegennek, keresztyén lelkiismeretével összeférhetetlennek tartjuk és nem tudunk megállni (sic!) Isten színe előtt ebben a kérdésben. [...] Az egyház lelkiismerete nem nyugodt, de nem a maga intézkedései miatt, hanem a hallgatása miatt”⁴⁸ – mondta el esperesi jelentésében.

Szabó előterjesztését a közgyűlés „általános helyesléssel” fogadta. Bereczky Albert a jelentést a keresztyén lelkiismeret nagy megnyilvánulásának nevezte,⁴⁹ és azt indítványozta, hogy a zsidókérdésre vonatkozó szakaszt a többi résztől kiemelve terjesszék fel a kormányzathoz. Mivel a levezető elnöki feladatot ellátó Tasnádi egyben a képviselőház elnöke volt, számára bizonyára elképzelhetetlen lett volna, hogy ez a javaslat megvalósuljon, amivel ráadásul egyetérteni sem tudott. Ezért a képviselőházi elnök rutinjával azt mondta Bereczkynek, hogy a javaslat nincs írásban benyújtva. „Azonnal leírom!” – hangzott a válasz. Victor János egyházmegyei főjegyző, az esperes helyettese egyetértve az egyik felszólaló kollégájával – Gál Lajos Frangepán utcai lelkipásztorral –, felvetette, hogy az esperesi jelentés kérdéses részét előbb az egyházi felsőbb hatóságoknak küldjék meg, és rajtuk keresztül a kormánynak. Szabó esperes csalódott, hisz meghíúsulni látszott az általa tervezett határozott fellépés. A közgyűlés pedig egyre kaotikusabb lett. Tasnádi levezető elnökként úgy tette fel a kérdést, hogy a közgyűlés elfogadja-e Victor János javaslatát, mire többen szót kértek.⁵⁰

Szabó látta, hogy Tasnádi a parlamenti elnök „fortélyáival el akarja kenni az egészszet”.⁵¹ A levezető elnök ugyanis kijelentette, hogy a közgyűlés már el is fogadta Victor javaslatát, noha erről elfogadó szavazás nem történt. Erre Bereczky

44 Erdős: *Szabó Imre budapesti esperes embermentő tevékenysége*, 97–99.

45 Szabó 1944. június 16-i esperesi jelentését közli Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 5. függelék, 411–415.

46 Vö. Szabó 1950. október 8-i naplóbejegyzése, Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 185.

47 Vö. Szabó 1951. december 20-i naplóbejegyzése, Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 231.

48 RL A/1c Elnöki iratok, 991/1944. Kivonat Szabó Imre budapesti református esperes jelentéséből, amelyet 1944. június 16-án a közgyűlés elé terjesztett.

49 Vö. Szabó 1950. október 8-i naplóbejegyzése, Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 184–185.

50 RL A/1c 991/1944. Szabó Imre levele Ravasz Lászlóhoz (Kelt: Bp., 1944. június 17.); Szabó 1951. december 20-i naplóbejegyzése, Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 231.

51 Vö. Szabó 1951. december 20-i naplóbejegyzése, Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 231.

ún. ellenpróbát kért, de a közgyűlés tagjai nem ismerték ezt a szavazási technikát, csupán 6–8-an álltak fel, akik a résztvevők körülbelül tíz százalékát jelentették.⁵² Köztük volt maga Bereczky, illetve Dobos Károly, az esperes fasori lelkésztestvérsége is. Utóbbi emlékei szerint, akik nem álltak fel, „meg voltak dermedve” és azt sem tudták, hogy mit csináljanak.⁵³ A levezető elnök módszereivel szemben Bereczky tiltakozását fejezte ki. Tasnádi erre rendre utasította a Pozsonyi úti lelkészt,⁵⁴ aki elhagyta az üléstermet, majd példáját többen követték.⁵⁵ Szabó és Tasnádi egykori barátságának hamarosan vége szakadt.⁵⁶

Az esperes a közgyűlést követő héten biztos forrásból, az üldözöttek érdekeit szolgáló Mester Miklós államtitkártól⁵⁷ arról értesült, hogy gondnoka kormányzati körökben a presbiterek sárga csillag viselése alóli mentesség ellen volt, miközben őt az ügy támogatásáról biztosította.⁵⁸ Szabó Imre ekkor végtelenül csalódott Tasnádiiban, és az 1944. június 29-én neki írott levélben arra szólította fel, hogy vonuljon vissza a politikától. Kifejtette, hogy a gettósítás és a deportálás egyszerűen vállalhatatlan.⁵⁹

Az esperes néhány évvel később ezt a gondnoktársától „elszakadó” levélnek nevezte.⁶⁰ Szabó naplóiiban és irathagyatékában nem találtam arra való utalást, hogy Tasnádit egyházi tisztségeiről való lemondásra szólította volna fel, mint ahogy ez a politikai funkciók esetében a fent idézett levélben megtörtént. Azonban a hatályos egyházi törvények szerint az esperesnek nem volt arra jogi lehetősége, hogy lemondassa gondnoktársát. A gondnok – más egyházmegyei tisztségviselőhöz hasonlóan – saját elhatározásából lemondhatott tisztségéről, a lemondást pedig az

52 RL A/1c 991/1944. Szabó Imre levele Ravasz Lászlóhoz (Kelt: Bp., 1944. június 17.)

53 Interjú Dobos Károllyal, Budapesten, 2000. július 5-én. USC Shoah Foundation Institute, Visual History Archive (<https://vha.usc.edu>), 51031. sz. interjú, Tape 3, 03:35–06:15.

54 Vö. Szabó 1951. december 20-i naplóbejegyzése, Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 232.

55 Szabó esperes 1950. október 8-i naplóbejegyzéséből kiderül, hogy az 1944. június 16-i egyházmegyei közgyűlés jegyzőkönyve megjelent nyomtatásban, de azt a cenzúra törölte a *Református Élet* c. egyháztársadalmi hetilapból. Vö. Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 184.

56 Vö. Szabó 1944. október 25-i naplóbejegyzése, Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 76.

57 Mesterről legújabban lásd Kovács Tamás: Mester Miklós, in: Bartha Ákos–Kiss Réka–Szekér Nóra: *Ellenállók 1944–45*, Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2025, 304–309.

58 Vö. Szabó 1951. december 16-i naplóbejegyzése, Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 223. 1944. június 23-án éjjel Szabó Tasnádinál járt, ahol a támogatásáról biztosította az esperest, a presbiterek sárga csillag viselése alóli mentessége ügyében, vö. RL C/105, m7 doboz, ikt. sz. nélkül, Szabó Imre levele Tasnádi Andrásához. Másolat. (Kelt: Bp., 1944. június 24.) A presbiterek sárga csillag viselése alóli mentességének ügyét Ravasz László kezdeményezte a kormányzatnál, majd miután a püspök hosszú hónapokra ágyinak esett, súlyos betegsége miatt Szabó Imre vette át tőle a presbiterek érdekképviseletét. A témáról bővebben lásd Erdős: *Szabó Imre budapesti esperes embermentő tevékenysége*, 101–103.

59 RL C/105, m7 doboz, ikt. sz. nélkül, Szabó Imre levele Tasnádi Nagy Andrásához. Másolat. (Kelt: Bp., 1944. június 29.) A levelet teljes terjedelmében közli Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 416–417.

60 Vö. Szabó 1951. december 20-i naplóbejegyzése, Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 232.

egyházmegyének kellett elfogadnia.⁶¹ Szabónak emberileg nehéz volt a történeteket feldolgozni. 1944. december végére eljutott odáig, hogy Tasnádit a történelem árjával sodródó embernek nevezte, akivel politikailag meghasonlott. Úgy tartotta, hogy Tasnádinak már nem volt lehetősége jóvátételre.⁶²

Az esperes és gondnoka vitáikat levélben folytatták. Tasnádi 1944 karácsonyát a fővárosból kitelepült kormánnyal, törvényhozással és közigazgatással együtt már Sopronban töltötte. 1944. december 23-án Szabónak küldött levelében véleménykülönbségeire reagálva a következőket írta:

„Hiszek benne, hogy Isten megadja nekünk egyszer az alkalmat kibeszélnünk magunkat, hiszem, hogy ha most megpróbál is bennünket erősen, még megengedi nekünk, hogy a romokon megkezdjük az újjáépítést és hiszem, hogy támad még nemzedék, amelyik hittel, fertőzetlen, szíves magyarsággal és önzetlen munkával tudni fogja lábra állítani ezt a szegény megtépett nemzetet és hiszem, hogy ebben a munkában még egymás mellett fogunk állhatni.”⁶³

Tasnádi Sopronból Ausztrián keresztül Németországba került, onnan 1946 tavaszán, mint háborús bűnöst hazahozták a hatóságok. Az esperes és gondnoktársa közel másfél évnyi kihagyást követően, 1946. április 14-én újra találkoztak, mégpedig a Markó utcai börtönben, a virágvasárnapi istentisztelet után. A börtönmissziót folytató Szabónak rendszeres bejárásra volt módja, így Tasnádival is többször tudott négy szemközt beszélni,⁶⁴ aki az első ilyen alkalommal aláírta a gondnoki tisztről való lemondó nyilatkozatot.⁶⁵

Szabó háború utáni első esperesi jelentésében foglalkozott először az egyházi belső nyilvánosság előtt Tasnádival, amely ügyet addig „fájlalva és megkönnyezve,

61 Vö. „Az egyházmegyei tisztviselő tisztsége megszűnik az általános tisztújítás idején, továbbá halál, az egyházmegye által elfogadott lemondás, jogerős bírói ítélettel történt elmozdítás folytán, valamint a lelkési tisztség betöltőjére nézve akkor is, ha az egyházmegye területén megszűnik egyházmegyei lelkési tisztség viselésére jogosító hivatal betölteni.” I. törvénycikk az egyházalkotmányáról és kormányzataról. Harmadik rész. Az egyházmegye. Második fejezet. Az egyházmegyei tisztviselők, 90. §., in: *A Magyarországi Református Egyház törvényei. Az 1928. évi május hó 8. napján megnyílt negyedik budapesti országos zsinat által alkotott kilenc törvénycikk. A Magyarországi Református Egyház hivatalos kiadványa*, Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., 1933, 44. (Elérhető a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában.)

62 Vö. Szabó 1944. december 31-i naplóbejegyzése, Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 86.

63 RL.C/105, m7 doboz, ikt. sz. nélkül, Tasnádi levele Szabónak (Kelt: Sopron, 1944. december 23.)

64 Vö. Szabó 1946. december 7-i naplóbejegyzése, Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 167.

65 Az esperes és gondnoka a háború után először négy szemközt, 1946. április 16-án találkozott a börtönben, amikor Tasnádi aláírta a gondnoki tisztről való lemondó nyilatkozatot. A beszélgetés során Tasnádi beszámolt németországi tartózkodásáról, amelynek során elejétől a végéig elolvasta az egész Bibliát, amit korábban még sosem tett meg. Szabó lelkipásztorként fordult Tasnádihoz: találkozásukat közös bibliaolvasással és imádsággal zárták. Az esperes imádságában azért könyörgött, hogy miután gondnoktársa „eltévesztette az utat”, találhasson mégis vissza Istenhez. Vö. Szabó 1944. április 16-i naplóbejegyzése, Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 162–163. Tasnádi lemondó nyilatkozatának szövegét másolatban lásd RL. A/1b 1650/1945. Szabó Imre levele Ravasz Lászlóhoz (Kelt: Bp., 1946. április 25.)

a nyilvánosság elől eltakarva” hordozta. Jelentésében kifejtette, hogy Tasnádival egy hosszú évtizeden át barátok és munkatársak voltak, de a köztük lévő viszony az utóbbi években a politikai gondolkozásbeli és a világnézeti különbségek miatt megromlott. Az 1944. június 16-i egyházmegyei közgyűlést követően pedig „elhidegedett, sőt szinte megszakadt”. Szabó kiemelte, hogy mind igehirdetésben, mind négyyszemközti beszélgetésben, mind levélben azon volt, hogy Tasnádi szakítson a politikai rendszerrel, amely „mind jobban elragadta magával. Ő is hazafiúi lelkiismeretére hivatkozott. Nem lehetett feltartóztatni. Az utolsó hetekig ott volt a templomban csaknem minden vasárnap. Magával ragadta az a politikai ígázat, és rendszer, melyet jobb lelkiismerete ellenére támogatott, amely sok romlásunknak felidézője lett.” Végül az esperes arra kérte az egyházmegyei tanácsot, hogy foglalkozzon a Tasnádi távolléte miatt hónapok óta ellátatlan egyházmegyei gondnoki tiszttal betöltésével.⁶⁶ Az illetékes egyházi bíróság, a dunamelléki egyházkerületi bíróság elnöksége pedig fegyelmi eljárást indított ellene, és mind fasori főgondnoki, mind egyházmegyei gondnoki tisztségéből felfüggesztette.⁶⁷

Tasnádi Nagy András a Budapesti Népbíróság első fokon 1946. augusztus 1-jén golyó általi halálra ítélte.⁶⁸ Noha Szabó esperes korábbi álláspontja nem változott, mégis segíteni akart halálra ítélt egykori gondnoktársán. Ezután mind a Budapesti Református Egyházmegye, mind a fasori református gyülekezet részéről kegyelmi kérvényt nyújtottak be a köztársasági elnöknek, Tasnádi élete megmentése érdekében.⁶⁹ Kiemelendő, hogy a vészkorszakban származása miatt üldözött fasori református presbiter, Fellner Alfréd is a kegyelmi kérvény benyújtása mellett foglalt állást. Ebben egyfajta viszonzását látta annak a református egyház által 1944-ben végzett mentési munkának, amelynek köszönhetően sokak mellett ő is életben maradhatott.⁷⁰

66 RL A/1b Püspöki iratok, 2666/1945. Kivonat a Budapesti Református Egyházmegye 1945. május 12-i tanácsülésének jegyzőkönyvéből (esperesi jelentés), 4.

67 RL C/105, m7 doboz, 8/1945. bir. sz. Tasnádi Nagy András dr. budapesti egyházmegyei gondnok ellen fegyelmi eljárás (Kelt: Bp., 1945. augusztus 22.). Tasnádi németországi tartózkodása okán nem adott le igazoló nyilatkozatot a budapesti egyházmegyének, vö. RL A/1b 954/1945. Szabó Imre levele Ravasz Lászlóhoz (Kelt: Bp., 1945. július 5.)

68 BFL XXV.101.b Budapesti Fegyház és Börtön fogságban tartottakra vonatkozó iratai, 1344. kisdoboz, 27642. tétel: Tasnádi Nagy András

69 A budapesti egyházmegye által benyújtott kegyelmi kérvényt Bereczky Albert is aláírta, akinek az 1944. június 16-i egyházmegyei közgyűlésen nagy vitája volt Tasnádi Nagy Andrással. A fasori és az egyházmegyei kegyelmi kérvények eredeti példányai Tasnádi védőügyvédjének anyagában találhatóak: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) P 2256 Személyi fondtörédek, 155. sorozat: dr. Kelemen Kornél ügyvédi irodája, 4. tétel: Tasnádi Nagy András, A Budapest–Vilma királynő úti (fasori) református gyülekezet presbitereinek kegyelmi kérvénye (Kelt: Bp., 1946. augusztus 25.), A Budapesti Református Egyházmegye kegyelmi kérvénye (Kelt: Bp., 1946. szeptember 6.)

70 Budapest-Fasori Református Egyházközség irattára, Presbiteri jegyzőkönyvek, a Bp. VII. Vilma királynő úti református egyházközség presbitériumának 1946. évi augusztus 25-én, vasárnap délelőtt fél 12-re egybehívott presbitériumi gyűlésének jegyzőkönyve, 4. pont.

Az egyházmegye által benyújtott kegyelmi kérvény szövegét az esperes Kelemen Kornállal, Tasnádi védőügyvédjével együtt írta meg. A beadványt a budapesti gyülekezetek 1946. augusztus 16-án tartott elnökségi megbeszélésén és a budapesti parókus lelkészek augusztus 26-i értekezletén történt megállapodások értelmében nyújtották be.⁷¹ A kegyelmi kérvénynek Tildy Zoltán köztársasági elnök helyt adott. 1946. december 28-án az ítéletet a másodfokon eljáró bíróság, a Népbírók Országos Tanácsa kegyelemből életfogytiglan tartó fegyházbüntetésre változtatta.⁷² Tasnádi Nagy András 1956. július 1-jén, hetvennégy évesen a börtönben halt meg.⁷³

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BENE János: *A nyíregyházi Mikeczek*, Nyíregyháza, Nyíregyházi Városvédő Egyesület, 2008.
- DRASKÓCZY István: „Nékem az élet Krisztus – és a meghalás nyereség.” Dr. Joó Sándor, a Budapest-Pasaréti Református Gyülekezet első lelképásztorának élettörténete, Kiskunfélegyháza, Parakletos, [1995].
- DRASKÓCZY István: *Szabó Imre a Budapesti Református Egyházmegye első esperesének élete és munkái*, Mezőszilas–Kiskunfélegyháza, Parakletos Alapítvány, 1968–1992.
- ERDŐS Kristóf: Nem tudunk megállni Isten színe előtt, *Országút* 5(2024/17), 38–40.
- ERDŐS Kristóf: Szabó Imre budapesti esperes embermentő tevékenysége (1944), *Hagyomány – Identitás – Történelem* 1(2024/1), 95–113. doi: 10.69594/hit.2024.1.9
- FEKETE Károly: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat. Vezérfonal a dokumentum tanulmányozásához*, Budapest, Kálvin, 2009.
- FRIEDLÄNDER, Saul: *A náci Németország és a zsidók, 1933–1945*, Budapest, Múlt és Jövő, 2013.
- HATOS Pál: Kisebbség és többség Ravasz László gondolkozásában, in: Novák Attila (szerk.): *Többes kötésben = Multiple Binds. Magyar–zsidó múltak és égtájak = Hungarian Jewish Past and Landscapes*, Budapest, Ludovika, 2023, 137–165.
- HÖRCSIK Richárd: Lázár Andor életútja, 1882–1971, in: Farkas Gábor (szerk.): *1900–1944. A veszprémi településtörténeti konferencián elhangzott előadások, korreferátumok szövege (1981. november 10–11.)*, Veszprém, MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság–MTA Pécsi Akadémiai Bizottság, *A Dunántúl településtörténete V.*, 1982, 448–453.
- KOMORÓCZY Géza: „Nekem itt zsidónak kell lenni” *Források és dokumentumok (1965–2012)*. *A zsidók története Magyarországon I–II. kötetéhez. Szöveggyűjtemény*, Pozsony, Kalligram, 2013.

71 Vö. RL C/105, m7 doboz, 1227/1946. Körlevél a budapesti gyülekezetek elnökségének (Kelt: Bp., 1946. szeptember 3.); Szabó 1946. augusztus 25-i naplóbejegyzése, Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 164.

72 BFL XXV.101.b, 1344. kisdoboz, 27642. tétel.

73 Villám: *Tasnádi Nagy András*, 300.

- KOVÁCS Tamás: Mester Miklós, in: Bartha Ákos–Kiss Réka–Szekér Nóra: *Ellenállók 1944–45*, Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2025, 304–309.
- KOZMA István: A budapesti református presbitériumok társadalmi összetétele (1932–1949), in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten, Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, 1. kötet, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 233–272.
- LÁNYI Gábor: Berezky Albert (1893–1966) budapesti lelképásztor szerepe a németellenes ellenállásban és az embermentésben (1944–45), *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(2024/1), 225–249. doi: 10.24193/subbtref.69.1.13
- LÁZÁR Andor: *Visszaemlékezéseim*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1996.
- MÁTHÉ Áron: Egy külföldről irányított rendszerváltás – 1944. március 19. Magyarország német megszállásának mai megítéléséhez, in: Simon János (szerk.): *30 éve szabadon Közép-Európában*, Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2002, 303–312.
- MOLNÁR Judit: „A lelkek elposványosodásához nagymértékben hozzájárult a református lelkészi kar is.” Berezky Albert tárgyalásai Komoly Ottóval 1944-ben, *Egyházforum* 29(2014/2–3), 19–28.
- NAGY Zsombor: Szabó Imre, a budapesti református egyházmegye megszervezője és első esperese, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten, Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, 1. kötet, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 579–590.
- PAÁL Vince: Sajtószabályozás és sajtószabadság a Horthy-korszakban, in: Paál Vince (szerk.): *Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989. Előadások a magyar sajtószabadság történetéhez (Budapest, 2012. november 15.)*, Budapest, Média-tudományi Intézet, 2013, 7–19.
- RÉVÉSZ Béla: *Az igazság ügye és az állampárt. Az igazságügy politikai környezetének változásai Magyarországon 1944–1989*, Szeged, Iurisperitus, 2022.
- SÓS Endre (szerk.): *Egyház és társadalom a fajelméletről és a II. zsidótörvény javaslatáról. Egyházfők, tudósok, államférfiak, közírók és testületek megnyilatkozásai*, [Budapest], Periszkóp, 1939.
- SZABÓ Imre: *Ég, de meg nem emésztetik. Naplók 1914–1954*, Budapest, Budahegyvidéki Református Egyházközség, 2001.
- SZABÓ Imre: *Ismerd meg magad. A Budapest-fasori templomban 1931. szept. 20-tól nov. 1-ig elhangzott 14 beszéd és szabadelőadás a Tízparancsolatról*, Budapest, Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda-Részvénytársaság, 1931.
- VEZSENYI Péter: Dokumentumok Szabó Imre református esperes, Budapest-fasori lelképásztor 1951-ben történt lemondatásáról, *Egyháztörténeti Szemle* 23(2022/1), 102–117. doi: 10.54231/etszemle.2022.1.6
- VILLÁM Judit: Tasnádi Nagy András, in: Jónás Károly–Villám Judit: *A magyar országgyűlés elnökei, 1848–2002*, Budapest, Argumentum, 2002, 297–300.

*Bárány Zoltán*¹

DR. FÓNYAD DEZSŐ „BÖRTÖNBIBLIÁJA” ÉS LEVELEZÉSE

ABSTRACT

The prison letters and Bible of Rev. Dezső Fónyad

This study presents a historical and theological analysis of Dr. Dezső Fónyad’s “prison Bible” and his prison correspondence during his unjust detention in 1945. A Reformed pastor and public intellectual, Fónyad was accused of war crimes without concrete evidence, becoming a victim of political persecution in the pre-communist era. Despite the ordeal, his annotated Bible and deeply personal letters reflect unwavering Christian faith and moral strength. These sources reveal his spiritual battles, concern for his family, and refusal to betray others under interrogation. His writings show a man enduring psychological and physical suffering, clinging to hope through Scripture and prayer. The prison notes demonstrate his Calvinist worldview and theological interpretation of suffering. Fónyad viewed his trial as a public spectacle and maintained that only divine justice could ultimately prevail. This paper contributes to the understanding of clerical persecution during Hungary’s postwar political transformation.

Keywords: communism, reformed church, people’s court, Dezső Fónyad, prison Bible

A keresztyén egyháztörténelem állandó kísérője a mártírium. Az óegyház óta egészen napjainkig üldöztetés sújtja a hívő embert az Isten élő igéjében felismert igazságért. Pál apostol a 2Timóteus 2,9-ben írja: „Az Isten igéje viszont nincs bilincsbe verve.” Igaz ez akkor is, amikor egy református lelkipásztort hamis vagy megkérdőjelezhető igazságtartalmú vádak alapján, politikai indíttatásból először feljelentenek, majd rabosítanak.

A II. világháború utáni magyar népbíráskodás történetének viszonylag korai időszakában, 1945 júliusában történt dr. Fónyad Dezső (1906–1965) őrizetbe

1 Bárány Zoltán, református teológus-lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Doktori Iskolájának doktori hallgatója, bzoli196@gmail.com

vétele, három hónapon át előzetes letartóztatásban várta a tárgyalását. A három vádpont összefoglalóan rendkívül súlyos bűnnel vádolta a politikai múlttal is rendelkező Fónyadot: népellenes és háborús bűnökkel (úgy mint prédikációban történő háborús uszítás, nyilas eszmék hirdetése és demokráciaellenes szervezkedés).² A vádakra nem sikerült bizonyítékokat szereznie az ügyészségnek, csupán rosszindulatú névtelen feljelentőktől származtak a rágalmak.³ A sokak által a politikai életből és egyházi kormányzatból ismert tanúk⁴ védőbeszédei és bátor kiállásai miatt a per végül felmentéssel végződött, ám élete végéig billog maradt Fónyadon, egyházi berkeken belül és kívül is.⁵ Jelen tanulmányom csupán arra szorítkozik, hogy két unikális kordokumentumot bemutasson: Fónyad Dezső népbíróági pere alatt, az előzetes letartóztatásban használt Bibliáját, és börtönlevelezését. Leszármazottai ismerték a „börtönbibliát”, de csak az elmúlt időszakban derült fény a benne található, ceruzával írt jegyzetekre, melyek bizonyíthatóan az előzetes letartóztatás idején kerültek bele.⁶

Az Isten ígéje nincs bilincsbe verve: érdekes módon éppen ez volt Fónyad Dezső monori beiktatási prédikációjának alapigéje, és saját bevallása szerint ez adott neki erőt a megpróbáltatások idején is.

Fónyad Dezső református ifjúsági, majd gyülekezeti lelkipásztor és publicista volt. Ravasz László dunamelléki püspök 1945-ben, a népbíróóság előtt tett tanúvallomlásában egyházkerülete egyik legértékesebb fiatal lelkészeként aposztrofálta,⁷ néhai beosztottja, Sipos Ete Álmos pedig visszaemlékezéseiben az egyik legkiválóbb református lelkipásztorként gondolt rá.⁸ Fónyad Dezső teológusévei alatt megismerkedett a Soli Deo Gloria Református Diákmozgalommal, melynek hamar országos tisztségviselője, majd éveken keresztül fizetett missziói lelkipásztora lett. A harmincas évek derekán már az országos református berkekben, illetőleg ösztöndíja okán a nemzetközi teológus közösségben is ismert gondolkodó volt, időközben filozófiai doktorátust szerzett. A historiográfiai áttekintés során azt

- 2 A peranyag töredékesen maradt fenn a Budapest Főváros Levéltárában. Jelzete: BFL XXV. 1.a. 2520/1945 (a továbbiakban: Fónyad-peranyag).
- 3 Testvére, dr. Fónyad Ernő visszaemlékezése szerint a tárgyalóteremben is sok volt az „ismeretlen arc”, akik szintén vádolták Fónyadot. FÖNYAD Ernő: *Pusztuló házból pusztul a ház*, Budapest, 1999, 258.
- 4 Fónyad mellett tanúskodott például többek közt Tildy Zoltán, Darvas József, Veres Péter, Ravasz László, Bereczky Albert és Éliás József.
- 5 ÁBTIL 3.1.2. M-27843/2/172 – érdekessége ennek a jelentésnek az, hogy a titkosszolgálati megjegyzés a következő: „A jelentés a »Harmadikos ügyben« szereplő Püski Sándor kapcsolata jellemköre céljából szükséges.” Ezek szerint Fónyad Dezső a „harmadik út” befektetésében eszköz lehetett, mint „elítelt nyilas”. Noha sosem ítélték el, és sosem volt nyilas.
- 6 A „börtönbibliá” és a börtönlevelezés jelenleg a Fónyad család birtokában van, mindkettőt készségesen a rendelkezésemre bocsátották. Innen is hadd fejezzem ki hálámat ezért.
- 7 BFL XXV. 1.a. 2520/1945 Fónyad-peranyag, 20.
- 8 TÓBIÁS Áron: Sorsok, utak, életek ’56 – Akít az Úr szárnyai alá vett: Sipos Ete Álmos in: *Kortárs* 61(2017/2), 67–83, 69.

találhatjuk, hogy életéről és munkásságáról eddig nem készült átfogó dolgozat, véleményem szerint azonban szükség volna arra, hogy megfelelő megvilágításba kerülhessen az ő története. Ennek egyik legmeghatóbb fejezete a börtönben töltött időszak alatti lelki vívódása, melyet ő maga akkor a jegyzetekben és leveleiben, illetve később visszaemlékezéseiben dokumentált.

Az említett Szentírás belső gerincén megtaláljuk a „Kir. Orsz. Gyűjtőfogház 2. Budapest” pecsétet a következő felirattal: „Dr. Fónyad Dezső bibliája Bpest. 1945. aug. 16.” Ezek alapján egy hiteles, illetve hitelesített kordokumentum került megőrzésre a népbírósi per előzetes letartóztatásának idejéből. A Fónyad család ugyan tudott ennek a Bibliának a létezéséről, ám ahogyan említettem, az új információ volt, hogy ceruzával tett, hellyel és dátummal megjelölt megjegyzéseket találhatunk benne a börtönhónapokra vonatkozóan. Ezek a széljegyzetek sok új adalékkal szolgálnak az utókornak, hiszen betekintést engednek abba a lelki küzdelembe és lélektani casusba, amellyel Fónyadnak meg kellett harcolnia. A Bibliában egyébként sokkal több aláhúzott rész található, mint amennyit a későbbiekben közlök, mert a könyvben hagyott prédikációvázlatok arra engednek következtetni, hogy e Szentírást Fónyad a lelkipásztori hivatása során a népbírósi ügy előtt, illetve utána is használta. Így csupán azokat a szakaszokat emeltem ki, amelyek egyértelműen beazonosíthatók (vagyis egy jegyzet mellett ugyanazzal a színű ceruzával aláhúzott, esetleg a fogság, szabadulás, reménység témaköréhez tartozó ígerésről van szó). A függelékben felsorolásszerűen közlöm mind a 21 bibliai lókuszt megjegyzéseivel együtt.

Az egyik legmegindítóbb rész a vallomása, melyet a családjának címzett:

„Végtelen szeretettel gondolok rátok drága kis családom – és titokban keserű könnyeket ontok, hogy elveszítettelek benneteket. Szeretnék még egyszer veletek lenni, s teljesen Krisztusé és családomé! Nem írhatom meg, amit érzek: halálos fáradtság ül rajtam, szeretnék még Veletek élni, szeretni titeket, dolgozni értetek. Ó, Isten irgalmazzon nekünk, élőhalottaknak. Kérem Istent, ne engedje, hogy a gonoszság elveszítsen. Boldog volnék, ha éjjel néha csak egy órára veletek lehetnék. Alva járok, fél éjszakákat végigszenvedek. Istenem, bocsásd meg, amit családom ellen tettem.”⁹

A börtönbiblia mellett legalább ugyanilyen jelentős a fennmaradt levelezés. Összesen tizenhét börtönlevél maradt ránk, ebből tíz darabot Fónyad Dezső írt a családjának, hetet a legszűkebb családjá küldött neki: négyet felesége, kettőt leánya és egyet édesanyja.¹⁰ Szembetűnő, hogy nem mindegyik esett át a cenzúrán, és ennek jól dokumentálható oka van: a második levélben Fónyad arra utasítja szeretteit, hogy a beküldött börtönkosztban rejtse el levelet (konkrétan a főzelék

9 A Jeremiás 12-nél tett megjegyzés Fónyad börtönbibliájában.

10 A börtönlevelek sok esetben dátum nélküliek, így a levelek számozása csupán egy kísérlet a történeti rekonstrukcióra.

alá, dunsztos papírba csomagolva). A családi emlékezet úgy tudja, hogy a kimenő leveleket a rabkórházban dolgozó egészségügyi személyzet segítette továbbítani.¹¹ A konspiratív levelezésnek legfőbb célja az volt, hogy Fónyad Dezső segítséget nyújtson a védelem megszervezésében, és idejekorán megjelölje azokat a bizonyítékokat és tanúkat, akik segíthetnek az ártatlansága védelmében.¹²

A börtönlevelekből és a bibliai széljegyzetekből kiderül, hogy Fónyad a legrosszabb eshetőségre is fel volt készülve, vagyis arra, hogy az előzetes letartóztatásban életét veszti.¹³ Utólag, visszaemlékezésében azt írta, hogy kis híján behalt a börtönben elkapott fertőzésbe. Ezért arra is gondolt, hogy végrendeletében utasítsa családját és gyülekezetét arra, hogy mi a teendő halála esetén. Először is, sógora és lelkésztestvére¹⁴ pozícióját adminisztratív lelképásztori kinevezéssel akarta megerősíteni a gyülekezetben, hogy lelkészválasztás esetén az átmenet gördülékeny legyen. Családjának azt rendelte, hogy a megpróbáltatások alatt tartsanak össze, mert nem tudni, mi következik: „Kicsi Fiam! A többi kis testvéreiddel együtt nagyon-nagyon álljatok Édesanyátok mellé. Ő mártír, és ha az Isten nem fordít sorsunkon – még csak ezután jön számotokra a nehéz idő.”¹⁵ Legnagyobb fiát megszólítva egy nagyon különös kérést intézett az összes gyermeke felé a jövőjüket illetően:

„Zoltánkám! Édesapád nem akar utadba állani és nem akar szándékodban gátni, mégis kér valamit tőled. Ha lehet, akkor gyakorlati pályára menj, ami előtt nyitva a világ kapuja. Ne légy soha közéleti ember, se pap, se más efféle. Segítsen Isten, hogy hívó, istenfélő lélek légy Te is, meg a többi drága kis testvéreid, de soha eszetekbe ne jusson, hogy apátok példáját kövessétek. Édesapátok méltán szenved, mert mindig másokért dolgozott, és még titeket is feláldozott.”¹⁶

Ezt egy másik levelében így nyomatékosította: „Csak arra fogom kérni őket, hogy még a táját is kerüljék el annak, amit közéletnek neveznek.”¹⁷ A gyermekek további élettörténetéből azt látjuk, hogy megfogadták édesapjuk tanácsát, és mindegyikük reáltantárgyú pályát választott.

11 Fónyad Dezső levele Ónodi Szabó Magdolnához (a továbbiakban: V. levél) (a Fónyad család hagyatéka). A levél végén találunk erre korhű utalást.

12 Egyik levelében így búcsúzkodik: „A levél felolvasásából nekem sötétzárka lenne. Isten vigyázzon Rátok, kicsinyeim.” Fónyad Dezső levele Ónodi Szabó Magdolnához (a továbbiakban: IX. levél) (a Fónyad család hagyatéka).

13 Visszaemlékezése szerint ez két alkalommal is kis híján megtörtént: az első napokban egy utcai lövöldözésben, illetve a tífuszbetegsége során, amikor 84 kg-ról 59 kg-ra fogyott. Egy este eszméletét veszítette és a börtönben dolgozó orvosok küzdöttek az életéért.

14 Ónodi Szabó Lajos.

15 Fónyad Dezső levele a családjához, 1945. július 27. (a továbbiakban: VII. levél) (a Fónyad család hagyatéka).

16 VII. levél

17 Fónyad Dezső levele Ónodi Szabó Magdolnához, 1945. július 19. (a továbbiakban: IV. levél) (a Fónyad család hagyatéka).

A fenti idézetből is jól látható, de összességében a források alapján is arra következtethetünk, hogy Fónyad lelkivilágát merőben meghatározta a szegény és a bűnbánat. Szegényt azért érzett, mert abban a helyzetben úgy látta, saját magát csapta be akkor, mikor azt gondolta, hogy a népért és egyházért való fáradozásainak van értelme. A bűnbánat elsősorban családja felé szól – sajnálja, hogy a velük töltött időt áldozta fel a munkájáért, hivatásáért. Ezen túl rosszul érintette, hogy olyan beküldött ételt kellett ennie, „amit ti koplaltok meg, szegény drága jó lelkek, áldozatai egy boldogtalan világnak”.¹⁸

Levelében nemcsak arra történt utalás, hogy mi történjen abban az esetben, ha nem kerül élve haza. Azt a lehetőséget is felvillantotta, hogy hazatérével befejezi a lelképásztori szolgálatot, és visszavonult, gazdálkodó életbe kezd – ezért a családi birtokból meg kellene szerezni valamennyit Szentesen.¹⁹ Ha azonban ez nem sikerül, akár fizikai munkát is vállal a lelkészi szolgálata helyett, mert levele írásakor gyülekezete még nem igen aktivizálta magát. Feleségének így írt keserűségében: „Tudom, hogy Te mindent elkövetsz, de ha annyi erő nincs a monoriakban mint a gombaiakban,²⁰ akkor én ezt a gyászos népet nem vállalom tovább, inkább napszámosnak megyek.”²¹ Illetve az igazságérzetének azt is ki kellett mondania, hogy „igen jó, hogy a gyülekezet szeret, de ha nem tesz semmit, eljöhét a temetésemre”.²²

Természetesen Fónyad Dezsó életösztone elsősorban azt diktálta, hogy a védelmet kell minél jobban megszervezni, ezért nagyon okos utasításokat adott arra nézve, kiket és hogyan kell megszólítani a perfolymat alatt.²³ A tárgyalásával kapcsolatban – reálisan látva a politikai rendőrség és az „igazságszolgáltatás” ellentmondásait – azt kérte: „el ne feledjétek, hogyha tárgyalásra kerülök, akkor a monori gazdák, munkások, asszonykör, lánykör zsúfolásig töltse meg a tárgyalótermet, mert különben idegenek cirkusza leszek.”²⁴

Leveliben és Bibliájában többször használta saját ügyére nézve a „cirkusz” szót – nem sejtve azt, hogy a későbbi történelemírás valóban igazolja a kommunista hatalomátvétel eszköztárában szereplő fegyverként a kirakatpereket. Rezig-

18 Fónyad Dezsó levele Ónodi Szabó Magdolnához, 1945. július 14. (a továbbiakban: II. levél) (a Fónyad család hagyatéka).

19 IV. levél.

20 A gombai gyülekezet eddigre két deputációt is küldött Budapestre a szintén letartóztatásban lévő Gaál László lelképásztor kiszabadításának ügyében. Fónyad Dezsó levele Ónodi Szabó Magdolnához (a továbbiakban: III. levél) (a Fónyad család hagyatéka).

21 Fónyad Dezsó levele Ónodi Szabó Magdolnához (a továbbiakban: VI. levél) (a Fónyad család hagyatéka).

22 III. levél.

23 Az egyik legfontosabb példa: „Balla Péter, hogy átengedtem az anyakönyveket adatok kiszedésére. Balla Imréné (Kefegyár), hogy pesti rokonait Bereczkyhez ajánlottam, mert én nem vehettem át, mert már megfigyelés alatt voltam. Balla Péter vette át a csucsai főjegyző feleségét elbujtásra.” Fónyad Dezsó levele Ónodi Szabó Magdolnának, 1945. július 28. (a továbbiakban: VIII. levél) (a Fónyad család hagyatéka).

24 IV. levél.

nálтан így írt családjának: „Tegyetek meg még néhány kísérletet, ha nem sikerül, hagyjatok magamra. Nyilván áldozatok kellene.”²⁵ Vagy egy másik szófordulattal élve: „azt érzem, hogy áldozatul odadobtak családommal együtt – mutatvány-nak.”²⁶ A Bibliájában így fogalmazott: „azt érezzük, hogy likvidálnak bennünket, finom módon, hogy fel ne háborodjék a világ.”²⁷

Útmutatása szerint egyetlen lehetőség mutatkozott a közbenjárásra: ha a megfelelő csoport korteskedik érte. Meglátása szerint „azok kiszabadulnak, akikért közbelép a kommunista párt”.²⁸ Így arra utasította a fővárosba készülő deputációt, hogy kérelmük kézbesítése során keressék fel a Kommunista Párt Országos Központját is.²⁹ Ugyanez vonatkozott a monori kommunistákra is – hiszen a háború alatt a nagykanizsai internálótáborból dr. Nagy Imrét, a későbbi járási főjegyzőt kihozatta, feleségének a börtönből megüzente: „csodálom, hogy a férje még nem tette szóvá egy párnapon, hogy nem egészen becsületes dolog, ahogy hamis vallo-mások alapján egy klikk bezáratt.”³⁰ Végül azzal az indítvánnyal próbálta serkenteni a folyamatokat, hogy „a monori kommunista pártnak erkölcsi siker lenne, ha lépéseket tenne érdekemben”.³¹

A fentieket a börtönkórház súlya nehezítette. Fónyad Dezső egy héttel a lefo-gása után már arról panaszkodott a levelében, hogy nem bírja „szívvel és tüdővel”. Még 1930-ban a halál széléről jött vissza tüdővérzése miatt, és a háború alatt is életmentő operációt javasoltak neki – melyet nem vállalt. Július közepén hőemelkedés-re és olyan erős szívnymásra panaszkodott, hogy a cellatársai vizes borogatással igyekeztek enyhíteni a tünetein. Az egészsége augusztusra rendkívül megromlott, a börtönkörülmények hatására elkapta a tífuszt (vérhast). Bibliájában tett jegyzetei-ben részletezi a tüneteket, melyek erős bélgörcsök, rendkívül gyakori véres széklet – orvosi segédeszköz és gyógyszer hiányában. Hite nem hagyta el, mert a „rettene-tes szenvedés” közben úgy érezte, „Isten újra meg újra enyhítést ad”.³² Betegsége alatt ismét végrendelkezett: „Gyermekeimet testvéreim szeretetébe ajánlom. Hi-szem, hogy a presbitérium az én sokat szenvedett drága feleségemnek hitoktatást biztosít, ha Isten másképp nem rendelkezik.”³³ Emellett búcsúszavakat is írt: „20x voltam wc-n – nincs segítség – erőm elfogyott. Isten legyen veletek.”³⁴ Érhetően megjelenik a reménytelenség és a halálvágy gondolata is.³⁵

25 III. levél.

26 IV. levél.

27 Jeremiás 24,6–7, az igevers melletti megjegyzés.

28 V. levél.

29 III. levél.

30 III. levél.

31 V. levél.

32 Ézs 65,1.

33 Ézs 59 mellé tett megjegyzése a börtönbibliában.

34 1Pt 1,3.18.

35 Jer 15,21 és Jób 1,8.

Visszaemlékezése szerint a legnehezebb ponton az mentette meg az életét, hogy az orvos javaslatára egy fegyőr segítségével konyakot csempészték be, amiből egyszerre meg kellett innia két decilitert. Mindezek után emlékezetkihagyása volt, később az orvosoktól tudta meg, hogy a kritikus estén a szervezete összeomolhatott volna, ám mégis túlélte.³⁶

Forrásaink alapján arra következtethetünk, hogy Fónyad Dezsó életében ez az időszak a hitének a próbája is volt, de mindvégig „félelmek s remények között” igyekezett bízni Istenében.³⁷ A vívódások közepette többször eszébe jutott Jób példája, aki noha igaz és feddhetetlen ember volt, mégis hatalmas veszteségeket kellett átélnie – de még így sem tagadta meg a hitét. Egy levelében arról is írt, hogy „Jézusára néz”, aki szintén megkérdezi: „azok közül, amiket veletek cselekedtem, melyikért üttök engem?”³⁸ Az Istenbe való kapaszkodás egy pillanatig sem rendült meg Fónyad szívében, ez vélhetően annak az erős kálvini hitvallásnak volt köszönhető, hogy „[Ő az, aki] rendelkezik”.³⁹

A bosszúvágy kísértését úgy hártotta el magától, hogy Istenre bízta az ítéletet: „Fizessen meg nekik az Isten szívük keménységéért. Nem kívánom, hogy megkóstolják azt, amiben én itt szenvedek naponként, de a ti könnyeiteket és sorsoakat kérje számon tőlük az Igaz Bíró, a felséges Isten.”⁴⁰ Megjegyzendő, hogy a vallatás során lett volna alkalma az elégtételre: „Mindenkire szeretettel gondolkok, nem haragszom már azokra sem, akik idejuttattak. *Kezemben voltak pedig*, mert a kihallgatást végző úr azt mondta, hogy adok ceruzát és papírt – legyen szíves írja fel azok nevét és dolgait a rendőrségből, akiről valamit hallott. Nem vállaltam! Majd az Isten elszámol velük, ha eljön az ideje.”⁴¹

A jelenleg is folyamatban lévő kutatás a szóban forgó 1945-ös népbírósági pert kívánja górcső alá venni az élettörténettel kiegészítve. Innen is hadd köszönjek meg minden ehhez kapcsolódó segítséget, közreműködést; úgy hiszem, közel 80 év elteltével ma is van értelme biznyságot tenni arról, hogy az Isten ígéje nincs bilincsbe verve.

BÖRTÖNBIBLIA

1. *Jób 1,8 – És monda az Úr a Sátánnak: Észrevetted-e az én szolgámat, Jóbót? Bizony nincs hozzá hasonló a földön: feddhetetlen, igaz, istenfélő és büngyülőlő.* – Isten ebből mit készít, szörnyű nehéz, sokszor kívánok meghalni.
2. *Ézs 1,16-17 – Mosódjatok, tisztuljatok meg, távoztassátok el szemeim elől cselekedeteitek gonoszságát, szűnjetelek meg gonoszt cselekedni; Tanuljatok meg jót tenni; törekedjetelek igaz-*

36 Földregés – Dr. Fónyad Dezsó lelképásztori naplójának megmaradt részei, Családi irattár, 1963, 33.

37 Zsolt 62,6; 66,20.

38 IX. levél, vö. Jn 18,23.

39 Ézs 59 mellé tett megjegyzése a börtönbibliában.

40 VII. levél.

41 II. levél, kiemelés tőlem.

- ságra, vezessétek jóra az erőszakoskodót, pártoljátok az árvák és özvegyek ügyét! – Mit követel?
3. *Ézs 29,19* – És nagy örömiük lesz a szenvedőknek az Úrban, és a szegény emberek vigadnak Izráel szentjében. – Nem lenne rossz.
  4. *Ézs 29,21* – Kik az embert elítélik egy szóért, és tört vetnek annak, a ki őket a kapuban megfeddi, és elejtik csalárdul az igazat. – Híres feltétel.
  5. *Ézs 43,1.11.13* – Ne félj, mert megváltottalak, neveden hívtalak téged, enyém vagy! Én, én vagyok az Úr, és rajtam kívül nincsen szabadító! [...] cselekszem, ki változtatja azt meg? – Markó börtönében 1945.VIII. 1.
  6. *Ézs 50,7-10* – És az Úr Isten megsegít engemet, azért nem szégyenülök meg, ezért olyanra tettem képemet, mint a kova, és tudtam, hogy szégyent nem vallok. Közel van, a ki engem megigazít, ki perel én velem? Álljunk együtt elő! Kicsoda peresem? közleljen hozzám! Imé, az Úr Isten megsegít engem, kicsoda kárbozthatna engem? Imé, mindnyájan, mint a ruha megavulnak, mely emészti meg őket! Ki féli közületek az Urat? és ki hallgat az ő szolgája szavára? ő, a ki sötétségben jár és nincs fényesség néki, bízzék az Úr nevében, és támaszkodják Istenhez! – VIII. 9.
  7. *Ézs 59* – Viperá tojásait költik ki, és pókbálót szőnek; a ki tojásaikból eszik, meghal, és ha egyre rátapodsz, vipera kél ki. Pókbálójukból nem lesz ruha, csinálmányok nem felvehető; cselekedeteik hamisságnak cselekedetei, és erőszak tette van kezükben. – Augusztus 19. óta erős bélgörccseim vannak. 20-án félóránként véres nyálka. Segítség nincs sehol. 21-ére [...] nyák, 17-szer volt ugyanez. Kérem Isten, rövidítse meg iskolámat. Gyermekeimet testvéreim szeretetébe ajánlom. Hiszem, hogy a presbitérium az én sokat szenvedett drága feleségemnek hitoktatást biztosít, ha Isten másképp nem rendelkezik.
  8. *Ézs 60,16* – [...] én vagyok az Úr, megtartód és megváltód, Jákóbnak erős Istene. – Végtelenül szeretnék még családommal élni, és jóvá tenni, hogy mindig másokért dolgoztam, nem voltam az övék.
  9. *Ézs 61,11* – Mert mint a föld megtermi csemetéjét, és mint a kert kisarjasztja veteményeit, akként sarjasztja ki az Úr Isten az igazságot s a dicsőséget minden nép előtt. – Ma éjjel 14x véres betét. Csak Isten segíthet. Nincs termosz, irrigátor, egy korty, meleg.
  10. *Ézs 65,1* – Megkeresni hagytam magamat azoktól, a kik nem is kérdeztenek: megtaláltattam magamat azokkal, a kik nem is kerestenek. Ezt mondom: ímbol vagyok, ímbol vagyok, a népnek, a mely nem nevemről nevezetett. – Beleim miatt rettenetes a szenvedés, időnként véres széklet egy görcs után, de Isten újra meg újra enyhítést ad. A rabkórház [...] apró [...] adhatok.
  11. *Jak 5,11* – Imé, boldogoknak mondjuk a túrni tudókat. Jóbnak túrését hallottátok, és az Úrtól való végét láttátok, hogy igen irgalmas az Úr és könyörületes: – 1945. VIII. 21. – Bár tenné velem is az Úr!
  12. *1Pt 1,3.18* – Áldott az Isten és a mi Urunk Jézus Krisztusnak Atyja, a ki újonnan szült minket élő reménységre Jézus Krisztusnak a halálból való feltámadása által. Tudván pedig, hogy nem veszendő holmin, ezüstön vagy aranyon váltattatok meg a ti atyáitoktól örökölt hiábavaló életekből. – 20x voltam wc-n – nincs segítség – erőm elfogyott. Isten legyen veletek. [...]

13. Jeremiás 12,16.19 – Lombos, szép, formás gyümölcsű olajfa nevet adott néked az Úr. Nagy vihar morajánál tüzet gyújtja rajta, és leromlottak ágai. Én pedig olyan valék, mint a mészárszékere hurczolt szelíd bárány, és nem tudtam, hogy terveket szőttek ellenem, mondván: Pusztítsuk el e fát gyümölcsével együtt; irtsuk ki ezt az élők földéből, hogy még a nevét se emlegessék többé! – Végtelen szeretettel gondolok rátok drága kis családom – és titokban keserű könyryeket ontok, hogy elveszítettelek benneteket. Szeretnék még egyszer veletek lenni, s teljesen Krisztusé és családomé! Nem írhatom meg, amit érzek: halálos fáradtság ül rajtam, szeretnék még veletek élni, szeretni titeket, dolgozni értetek. Ó, Isten irgalmazzon nekünk, élőhalottaknak. Kérem Istent, ne engedje, hogy a gonoszság elveszítsen. Boldog volnék, ha éjjel néha csak egy órára veletek lehetnék. Alva járok, fél éjszakákat végigszenvedek. Istenem, bocsásd meg, amit családom ellen tettem.
14. Jer 14,9.10.19-22 – Ne hagyj el minket! Most megemlékeznek az ő bűnökről, és vétkeikért megfenyíti őket. Bizony próféta is, pap is olyan földre költöznek, a melyet nem ismernek! Békességet vártunk, de nincs semmi jó, és gyógyulásnak idejét, de imé, itt van a rettegés! Ne rontsd meg a te velünk való szövetségedet! Avagy nem te vagy-e a mi Urunk Istenünk, és nem benned kell-e bízunk, hiszen te cselekedted mindezt! – 1945. IX. 10.
15. Jer 15,21; Jer 16,5.10-12.16-17.21. – És megszabadítlak téged a gonoszok kezéből, és kimentelek téged a hatalmaskodóké markából. Mert megvontam e néptől a békességet, azt mondja az Úr: az irgalmasságot és kegyelmet. Miért batározta az Úr ellenünk mindezt a nagy gonosz; és micsoda a mi bűnünk és micsoda a mi vétünk, a melyhyl vétkezünk az Úr ellen, a mi Istenünk ellen? Azért, mert elhagytak engem a ti atyáitok. És ti gonoszabbul cselekedtek, mint atyáitok. Azután pedig elküldök sok vadász után, hogy vadásszák ki őket minden hegyből, minden halomból és a sziklák basadékaiból is. Mert szemmel tartom minden útjokat; nem rejtőzhettek el orcám elől, és nincsen elfedve az ő bűnök szemeim elől. Azért imé, megismertetem velök ez úttal, megismertetem velök az én kezeimet és hatalmamot, és megtudják, hogy az Úr az én nevem. – Nincs reményünk a szabadulásra, élőhalottak vagyunk!
16. Zsolt 51,14 – Add vissza nékem a te szabadításodnak örömét, és engedelmség lelkével támogass engem. – Álomban otthon jártam Magdámnál 1945.IX.15. Mindenhol sötétség, csak annyi csend, amit Isten ad.
17. Jer 20,8-11 – Mert az Úr szava mindenkori gyalázatomra és csúfságomra lett nékem. Mert hallom sokak rágalmazását, és mindenfelől való fenyegetést: Jelentsétek fel és ezt mi is feljelentjük: mindazok is, a kik barátaim, az én tántorodásomra figyelmeznak, mondván: Talán megbotlik és megfoghatjuk őt, és bosszút állhatunk rajta; De az Úr velem van, mint hatalmas bős. Azért, oh Seregeknek Ura, a ki megpróbálsz az igazat, látod a veséket és a szíveket, hadd lássam a te büntetésedet ő rajtok: mert néked jelentettem meg az én ügyemet! – 1945. IX. 17.: Rettenetesen igaz!
18. Jer 21,18 – Miért is jöttem ki az én anyámnak méhéből, hogy nyomorúságot lássak és bánatot, és hogy napjaim gyalázatban végződjenek? – Nincs menekvés az emberi gonoszságtól, csak Isten csodái által. És én érzem, miért is nem haltam meg, mikor [...] álltam a sír szélén.
19. Jer 24,6-7 – És őket szemmel tartom az ő javokra, és visszabozom e földre, és megépítem és el nem rontom, és beplántálom és ki nem szaggatom. És szívem adok nekik, hogy meg-

ismerjenek engemet, hogy én vagyok az Úr, és ők én népemmé lesznek, én pedig Istenökké leszek, mert teljes szívökből megtérnek hozzám. – IX.19. Szürke szomorú nap, mint a többi, annyi volt az öröm, hogy Magdám írását láttam a tartalomjegyzéken. Azt érezzük, hogy likvidálnak bennünket, finom módon, hogy fel ne háborodjék a világ.

20. *Zsolt 56,5; 57,2-4 – Isten által dicsekedem az ő igéjével; az Istenben bízom, nem félek; ember mit árthat nekem? Szárnyaid árnyékába menekülök, a míg elvonulnak a veszedelmek. Elküld a mennyből és megtart engem.* – IX.20. Egon itt járt, szeretete jól esett, levél jött Magádtól – „börtönünkbe napsugár szállt.”

21. *Zsolt 62,6; 66,20 – Csak Istenben nyugodjál meg lelkem, mert tőle van reménységem. Áldott az Isten, a ki nem vetette meg könyörgésemet, és kegyelmét nem vonta meg tőlem.* – Félelem s reménység között várom ezt a hetet. Legyen meg Isten akarata. Egyre nehezebben nélkülözöm a családomat.

BÖRTÖNLEVELEK (RÉSZLET)

IV. levél

Nem cenzúrázott. VII.19.

A levelet adjátok át Darvas Jóskának. Igen megörültem, hogy megláttalak. Nagy ajándék ez is Istentől. Így tanuljuk meg, hogy milyen kicsivel beéri az ember, ha a nyomorúság tüzes kemencéjébe hajít az Isten. Mai igém ezzel kezdődött: a mi megtartó Istenünk jóvolta.⁴² Vizsgálgom, hogy ebben a szomorú gázkamrában mi Isten jóvolta: imádkozhatom, megnézhetem a fényképeteket, besüt-e a nap, éjjel kapok egy kis friss levegőt, szerető testvérek enni adnak, cellatársaim csendes emberek, lehet mosakodni, látom a csillagokat és írhatok nektek, sőt még reményemet is meghagyta Isten. Szabad embereknek ez semmi, nekünk itt az örület határán naponkénti injekció. Hiszen, ha ez nem volna, akkor ez a lassú, de biztos emberölés elpusztítana. *Látom, hogy milyen tehetetlen vagyok és milyen felelőtlenek azok, akikért dolgoztam – ki-ki csak a saját bőrét menti. Nehéz és kegyetlen is, de talán annak könnyebb, aki érzi, hogy vezetnie kell, de én, noha igen sokat tanultam eddig is, csak azt érzem, hogy áldozatul odadoztak családommal együtt – mutatványnak.*⁴³ Mégis arra kérlek, édes kis Bogaram, hogy Te maradj erős, ne veszítsd el hitedet és türelmedet. Helyettem is csókold, ápdold kicsikéinket. Ne félj a holnaptól. Ha Isten valaha is kiszabadít innét, örökké nem tarthat ez, akkor lélekben még teljesebben megerősödve, együtt próbáljuk gyermekeinket nevelni Isten félelmében és emberszeretetben. Csak arra fogom kérni őket, hogy még a táját is kerüljék el annak, amit közéletnek neveznek. Azt hiszem édesapjuk önzetlen örültsége emlékül bennük marad és figyelmeztetni fogja őket. Mi itt úgy érezzük, hogy semmit nem mozdul ügyünk. Míg ebbe az idegtépő egyformaságba beledermedünk, addig lesz csak nehéz. Acikám, édes,

42 Titusz 3,4.

43 Kiemelés tőlem.

a következőket ne felejtse el: ívpapírt, ceruzabelet, borítékot, törülközőt és egy kis hazai kenyeret, meg néha pár sort. Zoltánkát írasd be negyedikbe. Bódi bácsi örlesse meg azt, ami van, Bimbó József csépléskor adja be a gabonát, de azt a padlásra kell felöntení, nem az otthon épületébe. A Paplapos gondját Illés vegye át valahogyan, könyveket nem szabad eladni. A felesektől, bérlőktől egyelőre ne fogadj el pénzbeli bérletet. Bajkai Károlyné tartozik egész évvel, neki ezt a gazdasági évet 72 P. mázsánkénti áron számoljátok. Ne feledjétek el, hogy Petrányiéknak tartozunk barackkal. A szőlő dolgát Illés és Kulik bácsi oldja meg, de esetleg egy jó mázsát Vilmoséknak kell adni. Amit lehet, tegyetek el, hogy legyen télire. Zoltánnak a negyedikes könyveket most vegyétek meg. Édesanyám ne sírjon, imádkozzék, és mire a disznót meghízalja, talán kiszabadulok. El ne feledjétek, hogyha tárgyalásra kerülök, akkor a monori gazdák, munkások, asszonykör, lánykör zsúfolásig töltsék meg a tárgyalótermet, mert különben idegenek cirkusza leszek. Acikám, drágám, el ne feledd Szabó Józseftől megkérdezni, mivel tartozunk neki Zoltánért, azon felül szeretettel üdvözlöm, köszönöm a fáradságát. Darvas J. címét írjátok meg, írni akarok neki. Az ügyvéddel állapodjatok meg, átlag 5000-8000-et kérnek, de szorítsátok, hogy mozduljon, mert másképp nem megy semmi. Itt vénülünk meg. A stóla 2/3-a a tied, 1/3-át küldd át Mísunak. Ehhez tartsátok magatokat, és lehetőleg Mísu vezesse az ügyeket. Mi van Szentesen – valami kis földet megmenteni jó lenne, lehet, hogy még odakerülünk gazdálkodni. Csókolom Apuékat is – írjátok meg nekik. Irmáék segítsenek nektek szilvabeszerezésben – csókolom őket is. Még egyszer kérek, aranyos kis Acikám, ne szomorkodj. Gondolj arra, hogy juthattam volna Gyurka bácsi sorsára is. Úgy tekintsd, mintha nehéz hadifogságban volnék, de Isten itt is Úr, és megőriz nektek. Picinyke Péterkémet meg sem ismerem már, amikor kinyílik a vasajtó előttem. Kicsi kis aranyoskám, édesapátok lélekben szüntelen köztetek van. Este én is megcsókolom arcotokat édesanyátok után. Segítsetek neki minden módon. Nagyapászkát ne bosszantsátok. Millió csókot küld nektek édesapátok. Acikám, őrizzen meg a jó Isten – ölel Dezsőd.

V. levél

Cenzúrázatlan.

Édesem! Tegnap este egyik kéréslapomra közölték, hogy az orvos és a fogházfelügyelő megbeszéli, van-e mód arra, hogy pár órát levegőn tölthessek. Ma jobban éreztem magam. Ne aggódjatok! Az éjjel megint köztetek jártam, csókoltalak Benneteket.

[Innen 8 sor alig olvasható]

[...] hogy a pulóveremet az álom jótékony keze átalakította. [...] rávenni Nagy Imre dr.-t, Dóczy Józsefet, és ők a pesti kommunista párt [...], hogy ötet tavaly kihoztam, azonnal kiengednének [...]. Vedd rá a feleségét, hogy beszéljen urával [...] kihoztam, könnyöröggel egy hű emberségért. Török [...] Zilahy Pista szedjen néhány tanút, hogy beszámíthatatlan volt [...] elmeegógyintézetbe is betették. Rám egész azért haragudott [...] vele együtt. Szükség volna pár száz aláírás, hogy [...] hirdető beszédet soha nem hallottatok.

Itt még az örök, kommunista párttagok is fel vannak háborodva, hogy lehetett egy ilyen rendes lelkészt letartóztatni. Azok kiszabadulnak, akikért közbelép a kommunista párt. A monori kommunista pártnak erkölcsi siker lenne, ha lépéseket tenne érdekeiben. Csodálom, hogy nem mozdulnak meg. Oláh Pista a barátain keresztül hathatna rájuk. Bakó Jóska címét adja meg neked, ő is lehet egyik tanúm. Most szigorúbb a helyzet idebenn. Eddig néha szellőztettek ajtón át, most ez sincs. Nagyon féltetek titeket, főleg téged, aranyoskám, mert tenger sok gyáva férfi között, egyedül te harcolsz értem, Istennel és emberekkel. Zsidókhoz írt levél 3:6, mai ige.⁴⁴ Csókold végig kicsinyeinket, drága kis Péterünket is. Csókold meg édesanyámat is, imádkozom érte. Drága Acikám, ölel és csókol Dezsőd.

VII.25

Minden éjjel fölébredek 2-3 között, alig alszom naponként többet 4-5 óránál. Pedig de jó alvó voltam, emlékszel még rá? Leveledet naponként elolvasom, mert nincs semmi írás. Mi van a gyülekezettel? Zoltán hogy fogadta a hírt? Lám, ő jóban van Rosingerrel, pedig annak idején ő telefonálta, hogy fel kellene jelenteni. Üdvözlöm őt is. Mentse meg az Isten a hasonló sorstól minden embert és apát. Gál Lacit kérdezzétek meg, mert ő már tud irányítani, mit kellene tenni? Sajnos Monoron nincs Pete néni, aki annyit járt érte. Ha a férfiak gyávák, már csak az aszszonyok jöhettek volna deputációba, igazságügyi miniszterhez, ügyészhez, budapesti kommunista párthoz. No de ezek csak álmok, aranyoskám, tudom, hogy a félelem nagyobb úr a hálánál, szeretetnél. Majd csak megnyílik egyszer a börtön ajtaja, ha egészségem kibírja és tiétek lehetek újra, sokat tisztulva, mélyülve és egy igazsággal gazdagabban: adósa vagyok a családomnak, és ezt szeretném hívő lélekkel letörleszteni. Tegyetek meg mindent, Aranyosom, a többit pedig átadjuk Istennek. Cselekedje, amit jónak lát. Ha erre jártok, két fütty és a zárkából valaki meghallja. Acikám! Kulik bácsi néha a szőlőbe kimehet, nem árt néha felügyelni. Ha elegendő papírom lenne, akkor írnék valami regényt. Áldjuk Istent, drága szívem. Csókol Dezső. Macám édes – juttasd el ezeket a dolgokat Acihoz. Sok köszönet érte, csókollak, mely vigasztal Dezső.

VI. levél

Nem cenzúrázott

Acikám! Azt érétek el valahogyan, hogy az ügyész kihallgasson, mielőtt vádlevelet csinál. Esetleg egy deputáció kérheti ezt, amikor átadja az aláírásokat, vagy Darvas Jóska és Bereczky által, mert ez a veszedelem fenyeget. Ostoba ügyvédemnek éppen ezt kellett volna elérni, de a jelek szerint nem léptek, vagy lusta. Még kísérletet sem tesz rá. Bambán várja a vádlevelet. Majd aztán. Az ügyvédnek éppen az lenne a feladata, hogy még a vádlevél előtt tompítsa a vád élet, vagy ellenbizonyítékokat hozzon. *Miért nem tettétek még le cca. 100-200 ember aláírását, hogy én semmiféle nyilatkozásomat nem hirdetem, sem templomban sem azonkívül, és mindent megtettem a zsidóüldözések*

44 „Krisztus ellenben mint Fiú a maga háza felett, akinek háza mi vagyunk, ha a bizodalmat és a reménységnek dicsekedését mindvégig erősen megtartjuk.”

*ellen, és kommunistákat hoztam ki stb. Hát nincs egy ember, aki ennyit összeszedjen. Hát olyan gyáva mindenki, hogy egy 5 gyermekes édesanyára hagy mindent?*⁴⁵ Acikám! Tudom, hogy Te mindent elkövetesz, de ha annyi erő nincs a monoriakban mint a gombaiakban, akkor én ezt a gyászos népet nem vállalom tovább, inkább napszámosnak megyek. Miért nem írtok soha egy pár sort sem? No, ne neheztelj, hogy egy kicsit néha elkomorodom. Igen nehéz elviselni a börtönfalak között ennyi gyávaságot és tehetetlenséget mert érzem, hogy szépen belenyugodtok – „Hát elvitték, majd hazakerül.” Kiss Ernő ügyvédje talpraesett ember, erélyesen viszi az ügyét, még mielőtt vádlevél lett volna, komolyan harcolt védencéért. Ez a mafla meg „veszélyes neveket” emleget. Magamra hagyott mindenki, elkeseredett hangulatban vagyok. Rá is bízom Istenre magamat és tudom, hogy Ő intézi el ügyemet. Ne haragudj Acikám, hogy Téged fárasztalak, féltelek nagyon, hogy nem bírod egyedül, és nincs egy tisztességes erélyes férfi ember, aki legalább nyilatkozatokat gyűjtene. Itt a folyosón egy óra után van csak csend, addig őrült forgalom van. Nem érdemes erre jönni. Csókolom apróságainkat, szeretettel ölel Dezső. Édesanyámat csókolom, legyen erős.

VII. levél

Cenzúrázatlan.

Drága kis Zoltán fiam! Most Veled szeretnék elbeszélgetni. Te vagy a legnagyobb édesapád kicsinyei között, bár lennél tíz évvel idősebb, hogy jobban megértenéd, amit írok, vagy jobban rád bízhatnám a többieket. Kicsi Fiam, tudod, hogy édesapád börtönben ül, azt is tudod, hogy ártatlanul, ezt soha el ne felejtsd, és ha megnőnek kis testvéreid, mondd el majd nekik. Néhány ember gonoszsága dobott ide és rabolt el tőletek. Fizessen meg nekik az Isten szívük keménységéért. Nem kívánom, hogy megkóstolják azt, amiben én itt szenvedek naponként, de a ti könnyeiteket és sorsotokat kérje számon tőlük az Igaz Bíró, a felséges Isten. Zoltánkám, Kicsi Fiam, a börtön pokol a földön, benne pár lépés a szabadság, rácsos ablaktól a vasajtóig és négy vastag fal. Az idő úgy perog benne, mintha minden perc lábán ólomgolyók lennének. A rab ember pedig míg nincs ítélete, olyan, mint az, akit egy leomló fal tövébe ültetnek, sohasem tudja, hogy mennyi szakad rá a falból, mikor húzzák ki alóla élve vagy halva. A ketrecben fojtó a levegő. A vasfolyosókon nehéz szavak zuhannak, mint durva kövek, az ember nappal az őrülettel jár karöltve, éjjel nehéz levegőjű gázkamrában két kegyelmi ajándékért fohászkozik, ez a kettő kimaradt a Bibliából, az egyiket alvásnak hívják, a másikat megváltó halálnak. Az alvás élet, az álmatlanság részletekben való temetkezés. Édesapád féléjszakákon át virraszt, csak a poloskák százai jönnek társul, vérére szánalomból. Kicsi Fiam, ha rabot látsz, szánd meg, még akkor is, ha nehéz a bűne. A börtönnél nincs szörnyűbb találmány. Ehhez képest a régi idők emberölése ártatlan szórakozás. Kicsi Fiam, kérjétek nagyon az Istent, hogy

45 Kiemelés tőlem.

soha-soha belülről ne lássatok börtönt. Még ha kibírják is az emberek testileg, szellemileg elbutulnak, elhülyülnek, mint a barom. Gondolatviláguk olyan lesz, mint a hétnapi félórás sétájuk, amikor a börtönudvarán körbe megyünk, mint a járgányba fogott barmok. Kicsi Fiam és ti többi drágák – édesapátok tudja, hogy a szanatóriumi nyugágy, ahol elhaló lélegzetét számolja az ember, mennyei állapot egy cella lakójához képest. Ijesztő sors: élettelen tárgynak lenni büntető emberek kezében. Ezeket enyhítheti sok kedves dolog. Enyémet is enyhíti – néha látom Édesanyád arcát, amint félve itt van a folyosón. Szegény Édesanyád, Ő is rab. Tágabb börtönben szorong, de éppen olyan tehetetlenül, mint én. Harcol édesapátokért. Nehéz küzdelmet vív, hiszen a vasajtót jól bezárják. Kicsi Fiam! Kell a cirkusz, kell az áldozat, kell a vér, mit számít az, hogy belekerül ártatlanok élete is. Öröm, amikor látom, de árnyéka van. Utána olyan sötétség szakad rám, mint az éjszaka. Kezdek rájönni, hogy úgy lehet kibírni egy ideig, hogy az ember befalazza magát, életét lezárja, mint egy aktát, nem néz hátra, nem száll vissza még lélekben sem, csókolja szeretteit mert fájdalmai keselyűkarmokkal tépik össze lelkét. Én is megkísérlem ezt, kioltani az emlékeket, mert az emlékezés a börtön falai között feltépett sebeket jelent. El ne feledd Vilmos bátyád és Maca nénéd szeretetét, ők injekciózzák testi életemet. De meddig? Meddig bírják? Aztán ránk nehéz idők jönnek, hiszen kosztunk olyan, hogy otthon Monti kutyának emberi sorsa van. Ha elmaradna a külső, 2 hét alatt végeznénk. Zoltánkám! Édesapád nem akar utadba állani és nem akar szándékodban gátolni, mégis kér valamit tőled. Ha lehet, akkor gyakorlati pályára menj, ami előtt nyitva a világ kapuja. Ne légy soha közéleti ember, se pap, se más efféle. Segítsen Isten, hogy hívő, istenfélő lélek légy Te is, meg a többi drága kis testvérekéid, de soha eszetekbe ne jusson, hogy apátok példáját kövessétek. Édesapátok méltán szenved, mert mindig másokért dolgozott, és még titeket is feláldozott. Tanuljátok meg, hogy két embercsoport van: az egyik hálátlan és felelőtlen, a másik közönyös és gonosz. Jaj annak, aki e szörnyű szigeten oázist akar csinálni. Szeressétek az embertársaitokat, de úgy éljétek, hogy csak Istentől várjátok segédelmet és ne bízzatok az emberekben. Kicsi Fiam! A többi kis testvéreiddel együtt nagyon-nagyon álljatok Édesanyátok mellé. Ő mártír, és ha az Isten nem fordít sorsunkon – még csak ezután jön számotokra a nehéz idő. A gyülekezet még szeret, de aztán elfordul, és ahogy elfelejti édesapátokat, ahogy gyáván és ölbe tett kezekkel nézi, mint vágóhídra vitt juhok,⁴⁶ abba is belenyugszik majd, hogy nektek vándorbotot nyom az egyház a markotokba, és mehettek, amerre széles a világ. Vigyázzatok, az emberi szív állhatatlan, a tömeghangulat pedig olyan, hogy akit tegnap dicsért, holnap megátkozta. Igencsak jó volna, ha nagyapászka valahogy megmenthetné pár hold földjét, hogyha mennetek kell, legyen hova. Úgy lehet, korán kell megismerkednetek a munkával. Drága kis Ágikának is mondd, hogy édesanyátoknak segítsen – ne féljétek a munkától. A diploma nem számít, ezt éppen apátok példája mutatja, aki szegény állapotból lett pap, és azok rángat-

46 Ézsaiás 53,7.

ták le, akikért dolgozott. Édesapád – remélem, hogy kibírja valahogyan a börtönt, talán egészsége sem megy tönkre, bár a börtön a legacélosabb testeket is szétmarja, hogy ez mikor lesz, Isten a megmondhatója. Lehet, hogy addig az egyház betölti helyét és ahogy én ismerem az egyházat és népét, ez feltételezhető. Ezért lesz fontos a szentesi ház és földecske, ahol mégsem lesztek vagy leszünk szabad ég alatt. Ha ez bekövetkezik, akkor édesapád számára új út nyílik. Ne féljete, lesz kenyérünk, ha megérjük. Szüntelen imádkoztatok, hogy ne legyen hosszú a rab-ság és kibírja édesapátok. Kicsi Fiam! Tudom, hogy szeretnél rendes tanuló lenni, attól félek, hogy ez nem lesz könnyű, mert nem lesz miből fizetni utánad. Derék emberek még a műhely levegőjében is megszerezték a diplomát. Magántanulóként is lehetsz derék ember. Nem a diploma a fontos, hanem hogy becsületes ember legyél. Rád bízom Édesanyátokat is, vigyázzál rá, kettős kereszt alatt roskad, hogy elbírja, az rajtatok is áll. Most elbúcsúzom Tőled és tőletek, lehet, hogy még írok, de az is lehet, hogy leteszem a ceruzát és betakarom belülről is magamat. Szeressen Isten benneteket, drága kis virágaim, nem merek rátok gondolni, mert a szívem úgy megnehezül, mintha ég és föld zuhanna rá. Ne féljete, legyetek jók, bátrak, majd felkél a nap egyszer – mikor és hol, az az Isten dolga. Ölel és csókol benneteket, és veletek van mindörökké, Édesapátok.

VII. 27

Zsidókhoz írt levél 4,14–16⁴⁷

263 dics.⁴⁸

Acikám! Nagy-nagy szeretettel gondolok Rád és csókollak, Dezsó.

IRODALOMJEGYZÉK

A Fónyad család irattárában fennmaradt börtönlevelek

FÓNYAD Ernő: *Pusztuló házában pusztul a háza*. Budapest, 1999.

Fónyad Dezsó börtönben használt Bibliája (Károli Gáspár, 1908)

47 „Mivel tehát nagy főpapunk van, aki áthatolt az egeken, Jézus, az Isten Fia, ragaszkodjunk hitvallásunkhoz. Mert nem olyan főpapunk van, aki ne tudna megindulni erőtlenségeinken, hanem olyan, aki hozzánk hasonlóan kísértést szenvedett mindenben, de nem vétkezett. Járuljunk tehát bizalommal a kegyelem trónusához, hogy irgalmat nyerjünk, és kegyelmet találjunk, amikor segítségére van szükségünk.”

48 1921-es református énekeskönyv szerint:

1. „Egyesüli reményem, Óh Isten! csak te vagy, Jövel és nézz meg engem, Magamra, óh! ne hagyj, Ne légy tőlem oly távol, Könyörülj hű szolgálodon, Úr Isten el ne hagyj!
2. Ha a nehéz időkben Elcsügged a szívem, Vigasztalást igédben, Uram, te adj nekem! Ha kétség közt hányódom, és mentségre nincs módom, Te tartsd meg, Istenem!
3. A földön ha elvesztem Szerelmem tárgyait, Maradjon meg mellettem Szerelmed és a hit: Csak azt el ne veszítsem, Mi benned, óh, Úr Isten! Remélni megtanít.
4. Földi jó és szerencse Múlandó, mint magunk; De a hit drága kincse Örök és fő javunk; Hitünk áldd rendületlen, Hogy Isten véd szüntelen: Élünk, vagy meghalunk!
5. Uram! a nyomorultat, A gyöngét el ne hagyj! Az árvát, elhagyottat Gyámolítsd te magad, A szegényt, ki remélve Csak reád néz az égre: Úr Isten, el ne hagyj!”

Földregés – Fónyad Dezső lelkipásztori naplójának megmaradt részei, Családi irattár, 1963.

TÓBIÁS Áron: Sorsok, utak, életek '56 – Akit az Úr szárnyai alá vett: Sipos Ete Álmos. In: *Kortárs* 61(2017/2), 67–83, 69.

ÁBTL 3.1.2. M-27843/2/172

BFL XXV. 1.a. 2520/1945

Mucsi András¹

KARÁCSON ANDRÁS ÉS BALOGH MÁTYÁS
BÉKÉSI LELKÉSZEK TEVÉKENYSÉGE 1945–1953 KÖZÖTT

ABSTRACT

András KARÁCSONY was elected as a Reformed pastor in 1917 in Békés. During centuries, Békés always had two co-chairman Reformed pastors and more other assistant pastors. He initiated the idea that the local Reformed high school should take the name of the 16th century reformer, István Szegedi Kis. In October 1944, two weeks after Soviet military occupation, Békés was the first town in Hungary to restart education. Reformed school opened its doors at the end of October. Karácsony played a big roll in it and he asked his co-pastors not to flee but to stay in Békés with their church folk. Karácsony lost two sons during the siege of Budapest. It really bothered him and after some sick years, he died in March, 1948. Leading pastor of local Reformed church became Mátyás BALOGH, born and educated in his home town. After 1920, he served in Transsylvania as Reformed pastor. In 1931, he was elected to Békés and he was installed in the summer of 1932. Balogh was committed to the Inner mission of the Reformed church. In the dark years of Rákosi era, Balogh tried to maintain church activity. In this period, Reformed church had twenty thousands of members in Békés. Communist authorities were watching Balogh and one of the assistant pastors in the congregation wrote reports about church life and Balogh himself for them. This pastor became his traitor. Balogh was arrested after a joke about Stalin (after his death) on the March 13rd, 1953. The accusations against Balogh were of an economic of political nature. Balogh was taken to Gyula and Vác prison. He was beaten to death by ÁVH and he died before the second instance verdict in July 1953. State Court wanted to sentence him to three years in prison. The Communist Party wanted to intimidate the Reformed church and believers by his show trial. Local Church council commemorated him after being informed of his death.

1 Mucsi András, középiskolai történelem–német–református hittan szakos tanár, Szegedi Kis István Református Gimnázium, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának doktori hallgatója, *mucsi.kepviselo@gmail.com*

Keywords: békési iskolatörténet, koncepciók per, református egyház a Rákosi-korszakban

A Békési Református Egyházközség a történelem során jelentős méretű területet és nagy létszámú hívőt fogott át. Az 1711-es újratelepülés után fokozatosan nőtt a község lélekszáma, amelyben a legtöbb hívőt a reformátusok tették ki. A gyülekezetben párhuzamosan két „fő” (vezető) lelkész és több beosztott lelképásztor (8-10-12) szolgált. 1949-ben körülbelül húszezer lélek tartozott a gyülekezethez.

Karácson András bihari familia sarja volt, a családi hagyomány szerint a név török eredetű (kara=fekete). Rokonságban álltak Csiha Kálmán későbbi református püspökkel (Erdélyi Református Egyházkerület), a két család mind a mai napig tartja a kapcsolatot egymással.² A későbbi lelkész 1884. augusztus 1-jén látta meg a napvilágot, 1904-ben a debreceni főgimnáziumban érettségizett, majd Debrecenben végezte a teológiai tanulmányait. Első lelkészképesítői vizsgáját 1908-ban, a másodikat 1911-ben tette le. 1908–1909-ben Hódmezővásárhelyen, 1910-ben Révharányosban, 1910–1912-ben Szalacsiban, 1912-ben Berettyóújfaluban, 1913–1916-ban Békésen volt segédlelkész, majd 1916-ban pár hónapig Püspökladányban végzett szolgálatot, innen hívták be katonának. Tábori lelkész szolgálatot látott el néhány hónapig, de mivel Kecskeméti Ferenc halálával megürült az egyik békési lelkészi állás, a békésiek őt hívták meg erre a posztra, amelyet 1917. február 14-én vett át. Haláláig Békésen szolgált.³ Több egyházi és civil megbízatása is volt, így betöltötte a Békés-Bánáti Református Egyházmegye tanácsbírói tisztségét, továbbá a Polgári Kaszinónak is elnöke volt. Egyidőben egyházkerületi tanácsbíró is volt. A református egyház belmissziós lelkészt alkalmazott pl. Roszserdön, továbbá a Teleky utca 3. szám alatt belmissziós otthont építettek, amely később gyülekezeti ház is volt. Az egyházhoz kapcsolódott a Békési Öregdiákok Egyesülete (alakult 1929-ben), amelynek 1939-ben Balogh Mátyás (iskolánk öregdiákja) volt az egyik alelnöke.⁴

Karácson Andrással kapcsolatban megjegyzem, hogy nemcsak a prédikáláshoz értett (ezt a munkát evangéliumi szellemben, Krisztus-központúan végezte), hanem verseket is írt. Kiváló irodalomkedvelőnek ismerték, aki a vallásos témák mellett hazaszeretetről, szerelemről és az elmúlásról is verselt. Istentiszteletei nagyon látogatottak voltak, korának ünnepeit igehirdetőjét tisztelhetjük benne.⁵

Mint a presbitérium elnök-lelkésze, egy ilyen létszámú egyházközségben hatalmas feladat hárult rá. Lelkész társaival megosztották a munkát, az igazgatótanács élén pl. dr. Márk Ferenc tudós lelképásztor állt. 1931-ben elhunyt Márk, így az elnöki tisztséggel Karácsont bízták meg. Az oktatási rendszer jogszabályainak változásai miatt szükségessé vált a nagy múltú békési gimnázium többszöri át-

2 Karácson Zsófia és Karácson Zsolt, a lelkész családtagjainak közlése.

3 Karácson András lelkészi adatlapja. TtREL I.1.i.16_0056_0001-0002.

4 Tóth Julianna: *A békési református gyülekezet küzdelmes századai. A békési református gyülekezet története a kezdetektől 1948-ig.* Békés, Békés Város Önkormányzata, 2002, 89–93.

5 Karácson Zsófia, a lelkész unokájának közlése. Ez kiderül a részemre átadott kéziratokból is.

szervezése is. 1924-ben reálgimnáziummá minősítették az iskolát, de ez nem tartott sokáig: az 1930-as években már ismét a gimnázium megnevezést használták. 1924-ben fogadta el az országgyűlés a XI. számú törvényt, amely az 1883. évi XXX. törvényt váltotta fel. A jogszabály elfogadását szakmai vita előzte meg. A szakma egy része az egységes középiskola mellett kardoskodott, mások jótékony hatást láttak a differenciálódásban. Ez utóbbi csoport győzött. A törvény ugyan három középiskolai típusról rendelkezett, de a valóságban öt élt egymás mellett: a humanisztikus gimnázium, a humanisztikus gimnázium görög nyelv nélkül, modern nyelvvel, a reálgimnázium, a reáliskola, valamint a reáliskola rendkívüli latinnal. A törvény a gimnázium és a reáliskola közé beillesztette a reálgimnáziumot, ahol a latin és a német mellett angolt, franciát vagy olaszt lehetett tanulni. A gimnáziumban latint és görögöt tanítottak, a reáliskolában pedig egyiket sem, de a matematika és a természettudományos tantárgyak oktatása magas óraszám-ban történt.⁶ A törvényjavaslat indokolásában Klebelsberg miniszter megfogalmazta: „A jó középiskola a jó tanárképzésen alapul. (...) Eddig bármely tanárjelölt középiskolai tanári képesítést nyerhetett pusztán az egyetemi előadások hallgatása alapján, anélkül, hogy a sajátos tanári hivatására külön előkészítő tanárképző intézet tagja lett volna. A jelen törvényjavaslat leglényegesebb tervbe vett intézkedése, hogy ezentúl középiskolai tanárságra képesítést csakis az nyerhet, aki egyetemi tanulmányai mellett a középiskolai tanárképző intézetnek négy éven át tagja volt, s a kijelölt tanárképző intézeti előadásokban és gyakorlatokban eredményesen részt vett. (...) Az elméleti tanárképzést csakis az egyetem végezheti. Az igazán jó tanár (a nem pusztán mesterember) csakis tudományosan képzett egyén lehet, aki behatóan ismeri szaktárgyainak tudományos anyagát és módszereit.”⁷

1924-ben az újabb iskolai reformnak köszönhetően a gimnáziumot reálgimnáziummá minősítették, de ez csak 1934-ig tartott, amikor visszanyerte a főgimnáziumi címet. Miben állt ez a gyakorlatban? A természettudományos képzés nagyobb hangsúlyt kapott. Eredetileg, 1861-ben ilyen iskolatípusként szervezték meg a békési gimnáziumot. 1924-1931 között tartott a reálgimnázium kiépítése. A latin és a német nyelv mellett modern idegen nyelvként megjelent a francia. Az új tanterv 1926-ban lépett életbe. Alig tíz év múlva az egységes gimnázium váltotta fel, az új tantervet 1934/1935-ben vezették be. A német nyelv helyett a latin lett a kötelező idegen nyelv első osztálytól. III. osztályban belépett második idegen nyelvként a német, az V. osztályban a francia. A francia társalgást rendkívüli tárgyként tanulták. A többi rendkívüli tantárggyal – gyorsírás, eszperantó, hegedű, szabadkézi rajz, vívás – csak délután lehetett foglalkozni.⁸

Karácson András elvülhetetlen érdeme, hogy 1938-ban kezdeményezte, hogy az iskola felvegye az alapító, Szegei Kis István nevét. Az új név „Békési Refor-

6 Mészáros–Németh–Pukánszky (2002): 372–373.p.

7 A törvényjavaslat indokolását közli: Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla (2003): 477–478.p.

8 Lásd az 1926/1927. és az 1936/1937. évi értesítők vonatkozó részeit.

mátus Szegedi Kis István Gimnázium” lett.⁹ Ugyancsak Karácson érdeme, hogy 1936-ban megnyitotta kapuit az internátus a Petőfi utca 6. szám alatt, ahol korábban a polgári leányiskola működött.¹⁰

1944 szeptemberében a front már a trianoni országhatáron volt, közelgett a szovjet megszállás. Rémhírek keltek lábra, miszerint a lelkészeket meggyilkolják, az egyházi életet ellehetetlenítik. A források alapján megállapíthatjuk, a hírek egy része nem volt alaptalan, a lakosság is rengeteget szenvedett a szovjet katonák atrocitásai miatt. Hosszabb tanakodás után a békési lelkészek és tanítók úgy döntöttek, hogy itthon maradnak, nem menekülnek el.¹¹ Karácson András elnök-lelkész, Balogh Mátyás, Nagy Lajos lelkészek, Ladányi Imre és Tokaji Károly segédlelkész Lipcsei Gábor elemi iskolai tanító, okleveles lelkész sorsa bizonytalan volt. Karácson András 1945. január 29-én levélben tájékoztatta a püspököt a békési helyzetéről. Az egyházmegye és az egyházkerület is igyekezett az emberéletben és ingatlanokban esett károkat helyrehozni. Ekkor még Budapesten dörögtek a fegyverek, Nyugat-Magyarországon még harcolt a német és a magyar hadsereg. Karácson a jelentésében azt írta, hogy az egyházi ingatlanokban komolyabb kár nem esett, az ingóságokban azonban már igen. A szovjet hadsereg a Kollégium épületét is igénybe vette, a lelkészi, gondnoki és jegyzői hivatalt feldúlták, a levéltárban is sok kár esett. Minden bezárt ajtót és szekrényt feltörték, az ott talált kétezer pengőt elvitték, az anyakönyvekben és más iratokban nem esett kár. Elvitték az írógépeket, zsebórákat, számológépet, telefont, továbbá az egyik ezüstből készült úrasztali tányért. Érdekes, hogy a többi értékes úrasztali edényt meg tudták menteni (véltetően eldugták). „Az itthon maradt egyházi tisztviselők sokat szenvedtek és szenvednek a katonai beszállások miatt, mert a katonák az ingóságokat sem kímélik. A tisztviselők egymás között a mai súlyos idők kívánta igaz testvéri és szolgatársi viszonyban élnek, ami ugyan azelőtt is fennállott közöttük.”¹² Januárra a normális viszonyok helyreálltak az egyházi életben is, és a templomba járást sem

9 A tiszántúli egyházkerület püspöke még 1936-ban körlevélben kereste meg az egyházközségeket, hogy a fenntartásukban levő iskolákat nevezzék el neves protestánsokról. A Tiszántúli Református Egyházkerület püspöki tisztségét 1936–1938 között Maklár Károly töltötte be, őt 1938-ban Révész Imre követte ebben a fontos tisztségben. A békési egyházközség a 293/1936. (október 26.) és 286/1937. (október 11.) számú határozatával kérte a püspöktől, hogy az iskolát Szegedi Kis Istvánról kívánja elnevezni. A levelet Karácson András elnök-lelkész küldte el. Maklár püspök Révész Imre egyházkerületi levéltárnokot, országosan elismert egyház- és művelődéstörténészt kérte fel az ügy véleményezésére. Révész azt írta, hogy nagyon indokolt, hogy „az európai hírű magyar reformátorról” nevezzék el az iskolát. A támogató döntést 1938. április 12-én közölte a püspök a békésiekkel. Hozzájárult ahhoz, hogy az iskola a „Békési Református Szegedi Kis István Gimnázium” nevet viselje.

10 MUCSI András: *A békésiek gimnáziuma. A Szegedi Kis István Református története az alapítástól napjainkig*. Békés, Családeért Alapítvány, 2025, 179–188.

11 Karácson Zsófia, Karácson András unokája közlése.

12 SZABADI István (kiad.); a szövegeket gondozta: Diós Bella, Garas Norbert, Németh Irén. *Krisztusban nyert erő I. kötet. A tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája. 1944–1945*. Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára – Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 2016, 89.p.

zavarta senki. 1944. október 6-án szállták meg az oroszok a várost, az első istentiszteletet már október 12-én megtartották. Október 23-án nyitották meg az elemi iskolákat, de a gimnáziumi oktatás is gyorsan újraindult. Ezzel Békés az első között volt az országban (ha nem éppen az első település volt, ahol folytatódott az oktatás). A jelentésből kiderül, hogy nemcsak a magánszemélyektől, hanem az egyháztól is sok értéket elvettek az oroszok, de javukra írja, hogy az egyház pincéjéből az úrvacsorára a bort az orosz katonai parancsnokság mindig készségesen kiadta.¹³ Mindez megerősíti azt a családi hagyományt,¹⁴ miszerint az oroszok a főtéri parókiát is igénybe vették szállásként, és mivel Karácson András kórházi kezelésben részesült, a feleségét és a gyermekeket a nyári lakba költöztették át. Minden mozdíthatót elégettek, és miután elfogyott a fa, Karácson értékes könyvtárát is feltűzelték. Erről a hivatalos jelentés nem szól. A háború személyes tragédiákat hozott a Karácson család életébe. Az oroszok közeledtére a család úgy döntött, hogy a fiúkat „kimentik”. Dombóváron volt mezőgazdász az egyik unokatestvér, ide került István és Sándor, András és Gábor felment Budapestre, de besorozták őket a bekerítést követően. Mivel már egyetemisták voltak, az egyetemi zászlóaljba kerültek. András zászlós volt, egy járőrsoport vezetése közben halt meg, egyszerre lőtték le a segítségére siető testvérével. András sírját azonosították, az édesapa hazahozatta a holttestét, így Békésen nyugszik. Gábor tömegsírba került, amelyet 1967 környékén felszámoltak, az azonosítottak hozzátartozóit értesítették. Gábort nem tudták azonosítani, a holttestét a Rákoskeresztúri köztemetőben temették el, a sírt 1985-ben felszámolták. Az események megviselték a családot, az édesapa szó szerint belebetegedett a két fia elvesztésébe, és ez is hozzájárult a korai halálához. Természetesen a négy fiú a Szegedi Kis István Református Gimnáziumban érettségizett. Örömteli, hogy a Karácson család rendelkezik komoly fényképgyűjteménnyel, amely fontos kordokumentum az 1930-as és 1940-es évek békési gyülekezet- és iskolatörténetéhez is.¹⁵

1946-ban Karácson András vendége volt Szabó Lőrinc, az akkori irodalmi élet jelentős alakja. Békés hosszú időn keresztül az irodalom, a kultúra jelentős centruma volt, elsősorban a békési születésű Püski Sándornak és Futaki Gergelynek köszönhetően, akiknél olyan személyek fordultak meg, mint Veress Péter, Németh László, Szabó Pál, Illyés Gyula. Korábban többször járt Békésen Arany János is. Szabó Lőrinc kétszer járt Békésen: az első látogatás 1946. júniusra esett: 5-én érkezett a feleségével és a Széchenyi téri parókia vendégszobájában szállt meg. Pünkösdvasárnap Karácsonék vendége volt, az ünnep utáni kedden vagy szerdán versolvasó délutánt tartott az érdeklődőknek. Ekkor a tiszteletes úr Békéscsabán kórházban volt, nem találkoztak. Leveleiben áradozik a bőséges és finom ellátásról, amiben akkoriban a pestieknek nem lehetett része. Augusztusban ismét Békésre érkezett Debrecen felől Püski Sándor hívására. Ekkor Bélmegyerre is

13 SZABADI, 2016, 89-91.

14 Karácson Zsófia és Karácson Zsolt közlése.

15 Karácson Zsolt és Karácson Zsófia (a lelkész unokái) közlése.

kilátogatott, amely abban az évben vált ki Békés községből. Karácsonékat is felkereste, ekkor is finom ételben volt része. A második látogatáson megismerkedett a betegeskedő Karácson Andrással is.¹⁶

A református iskola is megszenvedte a szovjet megszállást. A front közelsége elrené az ősi Szegei Kis István Református Gimnázium még elkezdte az 1945/45-ös tanévet, de szeptember 22-én a hadi helyzetre és a főispán kiürítési parancsára tekintettel az iskola becsukta a kapuit. Ahogy írtam, október 6-án a Vörös Hadsereg bevonult Békésre, és székhelyként a főutcán álló gyönyörű gimnáziumi épületet szemlélte ki, amelynek iratanyagát az igazgató és az itthon maradt tanárok időben kimentették, de a szertári-könyvtári állomány az épületben maradt.¹⁷ A „felszabadító” szovjet katonáknak minden bizonnyal nagyon megtetszett az iskola felszereltsége, hiszen a teljes hangszergyűtemény eltűnt, de a természetudományos tárgyak, a történelem tantárgy szertári állományának fele is odalett, továbbá a sport- és tornaszerek is megsínylelték a hivatlan vendégeket. 1944. október 23-án a református elemi iskola főtéri épületében (ma: zeneiskola) megindult a gimnáziumi oktatás. Összesen hat tanárral (Végh László, Kecskeméti Gábor, dr. Durkó Antal, Bozzai Gyula, Bessenyei Béla, Bíró Lajos) és 250 diákkal indult meg a munka,¹⁸ és csak a legszükségesebb, a továbbtanuláshoz nagyon fontos tárgyakat tanították. Négy napon át heti 20 órában folyt az oktatás. A tanév végére már 330 diák tanult az intézményben.¹⁹ Tekintettel arra, hogy dr. Tokay Lajos elmenekült a városból, a postai küldemények átvételével az igazgatótanács Végh László igazgatóhelyettest bízta meg.²⁰ A gimnázium novemberben az internátusba költözött, majd december 18-án az orosz katonai parancsnokság kiürítette a főépületet, így hatalmas munkával ismét rendbe lehetett azt hozni. Nagyon súlyos

16 KARÁCSON Sándor: *Úton és útfélen. Irodalmi előadások, emlékezések.* Székesfehérvár, Árgus Kiadó-Vörösmarty Társaság, 2003, 94-109.

17 Az Igazgatótanács november 30-án ült össze. Itt Végh László ideiglenes igazgató adott számot a testület tagjainak arról, hogy mi történt az elmúlt hetekben. A várost a magyar katonai hatóság kiürítette, így szeptember 23-én a tanítást a gimnáziumban beszüntették. A megszállás alatt a belső berendezésben és a szertárakban súlyos károk keletkeztek. Az iratok nagy részét megsemmisítették az oroszok, az irattárat feldúlták. A tanulók anyakönyveit, az érettségi iratokat és a tanulók okmányait sikerült megmenteni. A főépületet ekkor még az orosz csapatok tartották megszállva. Vö.: *Jegyzőkönyv a református igazgatótanács 1944. november 30-án tartott üléséről.* SZKIRG tanári könyvtár.

18 Tekintettel arra, hogy a 70 vidéke is tanyasi diák nem tudott rendszeresen bejárni az órákra, őket az igazgatóság levélben kereste meg. Október 23-án indult meg a tanítást, az első napon 160 diák jelent meg. November végén már 150 növendék látogatta az órákat. 110 diák sorsáról nem tudtak semmit még november 30-án. Az iskola rendes tanárai közül hat dolgozott novemberben, a többiek elmenekültek vagy pedig katonai szolgálatot teljesítettek. A rendes tanárok heti 24 órában tanítottak, amely elismerte a megbízott igazgató is, hogy nagyon magas óraszám. Rajz, testnevelés és honvédelmi ismeretek kivételével minden tantárgyat tanítani tudtak. Az osztályok a rendes óraszámának kétharmadát lehetett ilyen körülmények között megtartani. Vö.: *Jegyzőkönyv a református igazgatótanács 1944. november 30-án tartott üléséről.* SZKIRG tanári könyvtár.

19 VÉGH László (kiad.): *Értesítő 1944-45. tanévről.* Békés, 1945, 2-4.

20 *Jegyzőkönyv a református igazgatótanács 1944. november 30-án tartott üléséről.* SZKIRG tanári könyvtár.

gondokat okozott, hogy az államsegély elmaradása miatt a tanárok nem kapták meg a fizetésük nagy részét. A kiesett jövedelmet a gimnázium pénztárából pótolták előlegként. Végh Lászlót megbízták az intézmény vezetésével, amíg Tokay Lajos visszaérkezik.²¹ Ez megtörtént, Tokay és Turóczy László április 3-án vették fel a munkát, de februárban már Szűcs Gyula is hazatért. Mivel a városi igazoló bizottság a 15/1945. ME rendelet alapján Tokayt nem igazolta, és (politikai okokból) alkalmatlannak találta a vezetői pozícióra, meg kellett állapítani, hogy vezetői tisztsége megszűnt. 1945. április 12-én az Igazgatótanács Végh Lászlót nevezte ki a gimnázium élére.²²

Karácson András 1948 elején hunyt el. Békésen nyugszik. Már nem érhetette meg az iskolák államosítását. Erre júniusban került sor. A tavaszi–nyári néhány hónapban Balogh Mátyás volt az igazgatótanács elnöke, így az államosított iskolák átadása már az ő feladata volt. Az özvegyen maradt Karácsonné kérvényezte a presbitériumtól, hogy maradjon a parókián, mivel nem volt hova mennie, de a presbitériumtól elutasító választ kapott, azzal az indokkal, hogy a lelkészválasztás miatt hamarosan szüksége lesz a lakásra az új lelkésznek.²³ Karácsonné így Debrecenbe költözött.

Karácson Andrással ellentétben Balogh Mátyás békési születésű volt, helyi kisgazda családban látta meg a napvilágot 1887. február 9-én. Korán árva lett, így édesanyja csak nagy áldozatok árán tudta fiát taníttatni. Elemi iskolai és gimnáziumi tanulmányait Békésen végezte, 1907-ben érettségizett városunkban. Teológiai tanulmányait Debrecenben végezte, lelkésszé azonban Kolozsvárott szentelték fel 1916-ban. 1911–1912-ben Belényessonkolyoson, 1912–1915-ben Gyulán volt beosztott lelkész, majd 1915-ben a Maros-Torda vármegyei Nagycerse református gyülekezeté lelkészévé választották, innen 1917-ben a szintén Maros-Torda vármegyei Pókakeresztúr lelképásztora lett. Itt érte a román megszállás és a trianoni békeszerződés. Balogh Mátyás úgy döntött, hogy nem hagyja cserben népét, és az Erdélyi Református Egyházkerületben maradt, román állampolgár lett. 1921-ben Nagyzerind református népe hívta meg lelkésznek, majd a határ menti Antra került (1928–1932).²⁴ Nagy öröm volt számára, hogy Békésre kerülhetett: 1931-ben az egyházközség nagy fölényrel neki szavazott bizalmat a lelkészválasztáson. A választás hosszas folyamat volt. A *Békési Hírlap* 1931. június 7-i számában tudatták, hogy az előző héten elhunyt Csáthi dr. Márk Ferenc református lelkész, aki korábban Körösnagyharsány és Okány lelkésze volt. A tudós pap Genfben és Angliában tanult, majd 1876-ban Jénában szerzett doktorátust. Az egyházmegye pénztárnoka és tanácsbírója is volt, emellett a presbitérium lelkészi elnöki és az

21 *Jegyzőkönyv a református igazgatótanács 1945. január 11-én tartott üléséről.* SZKIRG tanári könyvtár.

22 Végh László (kiad.): *Ertesítő 1944-45. tanévről.* Békés, 1945., 2–4.

23 *Jegyzőkönyv a Békési Református Egyházközség Presbitériuma 1948. szeptember 7-én tartott üléséről.* 208. szám. Békési Református Egyházközség Irattára, presbiteri jegyzőkönyvek.

24 Balogh Mátyás lelkészi adatlapja. TtREL I.1.i.16_0022_0001-2

igazgatótanács elnöki tisztségét is betöltötte. 83 évet élt.²⁵ A gyülekezet és a presbitérium megosztott volt a folytatásról. Egyesek a pályázat, mások a meghívás mellett voltak, és miután Harsányi Pál esperes meghívását többen megtámadták, maga az érintett vonta vissza a szándékát, hogy Békésre jöjjön lelkésznek. Így írták ki ősszel a pályázatot, amelyre 14 jelölt jelentkezett, köztük volt Nagy Lajos békési lelkész is. 1931. december 30-án volt az első forduló, itt Baloghra 352 fő, Nagy Lajosra 292, Batta Zoltán nádudvari lelkészre 245, Elek Sándor okányi lelkészre 1 fő szavazott. A választást komoly agitáció előzte meg, a két békési születésű lelkész rokonsága mindent megmozgatott, hogy az ő jelöltjük fusson be. Másnap a két első helyezett között új fordulót tartottak, itt 739 fő szavazott, Balogh Mátyás ebből 428 szavazatot kapott meg. Ekkor már jóval kevesebben szavaztak, a Battát támogatók távol maradtak a választástól.²⁶ Nagy Lajos számára egy harmadik, hitoktató-lelkészi állást szerveztek. Balogh Mátyás haláláig itt szolgált. A *Békési Hírlap* 1932. április 3-i számában köszönte meg a bizalmat. A lapot az unokaöccse, dr. Bányai Imre ügyvéd, kisgazdapárti politikus szerkesztette. Így fogalmaz:

„Szívem teljes melegével mondok köszönetet azért a ragaszkodó szeretetért, amely engem ez ősi, nagy és hatalmas békési egyház pásztorává tett, választott. Kifejezetten boldogság töltötte be lelkemet, amikor ezt a boldogító örömhírt megkaptam. Megálltam a trianoni határon s imádságos szívem háláját küldtem az égbe: áldott legyen az Isten, aki a jó békésiek szívét felém fordította! Köszönöm Tinéktek, – magyar Testvéreim – hogy édes magyar hazámat visszaadtátok. Köszönöm Tinéktek, hogy visszaadtátok az ősföldet: szülővárosomat, hova gyermekéveim, ifjúságom annyi kedves emléke fűz, hol őseim porai nyugszanak, édesapám, édesanyám hamvai pihennek.”²⁷

Balogh beiktatására 1932. július 3-án került sor a békési templomban, a helyi *Békési Hírlap* a beiktatási prédikációját is közölte.²⁸

Feleségével, Balogh Annával 1915-ben kötött házasságot, akitől két leánya született: Anna (1919) és Erzsébet (1921). Anna halála után (1948) új házasságot kötött: Balogh Szeréna volt a második felesége.²⁹ Balogh Mátyás – akárcsak a korszakban más lelkészek – aktív közéleti ember is volt. Ez alatt nem pártpolitizálást értek, hanem a polgári életben való szerepvállalást. Nagyzerinden a Hangya szövetkezet, a hitelszövetkezet és a gazdakör elnöke volt, de ő töltötte be a polgári kör elnöki tisztségét is. Ugyanitt a takarékpénztár helyi fiókjának igazgatósági tagjává választották. Anton szintén a Hangya szövetkezet vezetője lett, továbbá 1928–1932 között a magyar párt elnöke is volt. Mindez mutatja, hogy különösen idegen ura-

25 *Elhunyt Márk Ferenc*, Békési Hírlap, 1932. június 14., 2.

26 *Balogh Mátyást választották meg lelkésznek*, Békési Hírlap, 1931. január 3, 2.

27 BALOGH Mátyás: *Köszönet*, Békési Hírlap, 1932. április 3, 3.

28 *Balogh Mátyás lelkész beiktatása*. Békési Hírlap, 1932. július 3, 2–3.

29 *Balogh Mátyás lelkész adatlapja*. TtREL I.1.i.16_0056_0001-0002

lom alá szakadt területeken a lelkészek voltak a civil közösség vezetői többszörös értelemben és minőségben is. Több közegyházi tisztsége is volt: a Nagyszalontai Református Egyházmegyében dékán, aljegyző, tanácsbíró volt, a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben pedig egyházkerületi lelkészi képviselő.³⁰ Amint már írtam, 1948 márciusában az elhunyt Karácson András után őt bízták meg az Igazgatótanács elnökségével, de ezt nem sokáig töltötte be, mert júniusban államosították az iskolákat, így a békési gimnáziumot is.

Székfoglalójában Balogh elmondta: sosem fogja elfeledni, hogy mint egyszerű parasztyerek, ennek az intézetnek köszönheti azt, amit ebben az életben elért. Minden tőle telhetőt megtesz az iskola fennmaradása és felvirágoztatása érdekében.³¹ Sajnos már nem sokat tehetett, az iskolát államosították. Az 1948. június 18-án az Országgyűlés által elfogadott törvényjavaslat értelmében a békési Szegedi Kis István Református Gimnázium is állami iskola lett. Végh László igazgató még időben eszmélt, és az Ortutay Gyula kisgazdapárti vallás- és közoktatásügyi miniszterhez írt levelében határozottan kérte a Szegedi Kis István név meghagyását. Az indokolás: Szegedi Kis István a népért, a haladásért küzdő nagyszerű magyar volt, aki a XVI. században élt. A kiépülő diktatúrában jól ráérezett arra, hogy milyen „kulcsszavakkal” lehetett eredményt elérni. Így aztán a hivatalosan ateista államban négy évtizeden át egy református lelkész nevét viselte a négyszáz éves intézmény. Nem sok ilyen volt az országban... A levél szövege így hangzott:

„A békési református egyház kérésére tisztelettel kérem, szíveskedjék a békési állami gimnázium részére a Szegedi Kis István név használatát engedélyezni. Engedélyezés esetén intézetünk neve: Békési Állami Szegedi Kis István Gimnázium lenne. Iskolánk annak idején mint ref. gimnázium – azon a címen kapott engedélyt a Szegedi Kis Istvánról való elnevezésre, hogy hiteles feljegyzések szerint Szegedi Kis István 1552-ben mint békési rektor a békési középfokú oktatás megindítójának tekinthető. Szegedi Kis István a legképzettebb magyar reformátor olyan tudományos minőséget jelentett, hogy irodalmi működését Róma is számontartotta. A demokrácia népi kultúrpolitikája bizvást fémjelzheti munkáját a békési gimnáziumban Szegedi Kis István nevével, aki a magyar nép kulturális emelkedéséért folytatott szolgálatával szimbólummá vált.”³²

A kérést az állam elfogadta.³³ Az államosítás után számos kérdés merült fel, amelyeket rendezni kellett. Ilyen volt az államosított vagyon leltárának elkészíté-

30 Balogh Mátyás *lelkész* adatlapja. TtREL I.1.i.16_0056_0003-0004

31 *Jegyzőkönyv a református gimnázium igazgatótanácsa 1948. április 15-én tartott üléséről*. SZIKRG gimnáziumi könyvtár.

32 *88/1948-49. számú igazgató levél a vallás- és közoktatási miniszterhez*. SZKIRG irattár, 1948. évi iratok.

33 A 3815/1947–48. számú levelében a tankerületi vezető közölte, hogy a kérésnek helyet ad, és az intézmény neve Állami Szegedi Kis István Gimnázium, Békés lesz. *3815/1947-48. számú levél a Szegedi Tankerület Igazgatójától*. SZKIRG irattár, 1948. évi iratok.

se.³⁴ Ez megtörtént, július 14-én Végh László levélben tájékoztatta a minisztert a gimnázium, a tanulóotthon és a gimnáziumi pénztár zár alá vételéről.³⁵ Ezzel párhuzamosan július 5-én sor került a tanárok³⁶ eskütételére. Ezzel kapcsolatban is megkövetelte a tankerület az írásos tájékoztatást. Az esküt Kováts József igazgatóhelyettes előtt kellett letenni.³⁷ Az érettségi vizsgák rendben lezajlottak, de az új idők jegyében június 18-án már megérkezett a tankerületi előadó levele, amelyben „javasolta”, hogy az érettségi vizsgán az egyházi főhatóságtól tekintsen el az iskola, és a kiküldött kormánytisztviselő lássa el az érettségi vizsgálónői feladatokat.³⁸ Az Igazgatótanács 1948. július 4-én tartotta az utolsó ülését. Az államosítással ez a szerv feloszlott. Több gazdasági jellegű teendő elvégzése (beszámolók elfogadása) után a testület kérte a vallás- és közoktatási minisztert, hogy a Szegedi Kis István név meghagyását engedélyezze. Balogh Máttyás elnök felolvasta a tantestület búcsúzó levelét, amelyben ez állt:

„Mi, a békési református Szegedi Kis István gimnázium és általános iskolája tanárai iskolánk államosításának alkalmával szeretettel gondolunk egyházunkra. Az államosítás tényét – politikai vonatkozásain túlmenően – Isten kezéből engedelmes szívvel fogadjuk el. A búcsúnak ebben a meghatározó pillanatában hálás szeretettel gondolunk református Sionunkra. Egyházunktól, csak mint iskola fenntartó hatóságunktól búcsúzunk, csak az egyházi iskolai szervezetnek a számai szakadnak el, minden más kapocs változatlanul köt bennünket egyházunkhoz. Egyházunk gyermekei vagyunk és maradunk. Ez számunkra nemcsak felekezeti tagságot jelent, hanem életprogramot. Mint a magyar demokratikus köztársaság állami gimnáziumának tanárai, szívünkben hordozzuk azt a drága örökséget, amit a XVI. századtól őriztek meg a számunkra egymást váltó nemzedékek. Ez a drága örökség a bűneinkért kereszthalált halt Úr Jézus Krisztus. Tesszük ezt azért, mert magunknak életszükséglet, egyházunk számára bizonyára drága vigasztalás lesz, újonnan épülő köztársaságunk s benne magyar népünk számára a legszebb szolgálat. Gyermekei bizalommal kérjük anyaszentegyházunkat, vezessen bennünket tovább is az édesanya szeretetével.

34 *A Vallás- és Közoktatási Minisztérium 165.280/1948. számú levele az iskolaigazgatóknak, 1948. július 5.* SZKIR irattára, 1948. évi iratok.

35 *50/1948-49. számú igazgató levél a vallás- és közoktatási miniszternek, 1948. július 14.* SZKIR irattára, 1948. évi iratok.

36 A következő tanárok átminősítésére került sor: Végh László igazgató, dr. Tokay Lajos, Bozzai Gyula, Erdős Zoltán, Turóczy László, Bíró Lajos, Kováts József, Kecskeméti Gábor, Nyíri Sándor, Szűcs Gyula, Domokos Gábor, Bod Lajos, Boruzs Ilona, Major Károly, dr. Márvány János, Polgár Lajos rendes tanárok, Apáti Imre, Győri Gábor, Kispál István, Cseke Mihály II. osztályú altisztek.

37 *Jegyzőkönyv az eskütételről, 1948. július 5.* Az eskü szövege: „Én, ... esküszöm a mindentudó és mindenható Istenre, hogy a magyar köztársasághoz és annak alkotmányához hű leszek: Magyarország törvényeit, törvényes szokásait és a kormány rendeleteit megtartom, hivatali előjáróinak engedelmeskedem, a hivatali titkot megőrzöm és hivatali kötelességemet pontosan, lelkiismeretesen, a nép érdekeinek szem előtt tartásával teljesítem. Isten engem úgy segítjen!”

38 *Kiss László tankerületi főigazgatói szakelőadó levele a református gimnázium igazgatójának, 1948. június 18.,* SZKIR irattára, 1948. évi iratok.

Az Úr Jézus Krisztusnak kegyelme és az Isten szeretete és a Szent Léleknek közössége mindnyájunkkal. Amen.”

Az Igazgatótanács elnöke, Balogh Mátyás az egykori diák meghatódottságával búcsúzott a református gimnáziumtól, és reménységének adott hangot, hogy az államivá vált iskola továbbra is az Anyaszentegyház, a magyarság és Békés község érdekeit fogja szolgálni.³⁹

Balogh Mátyásnak az államhatalommal szembeni helyzetét több dolog is rontotta. Egyrészt továbbra is presbiter volt az egyházközségben B. Szabó István, aki a kommunisták szemében a „reakció” egyik fő alakja volt. A korábbi kisgazdapárti képviselőt néhány év alatt forgatták ki a vagyonából, majd a városból is elüldözték. Emellett a Kollégium épületének ügye is újabb konfliktus forrása volt.

A Kisgazdapárt 1947-es szétverése során B. Szabó is elhagyta a pártot, és a Pfeiffer-pártnak nevezett Magyar Függetlenségi Párthoz csatlakozott, itt viszont az államhatalom különféle csalásokkal megakadályozta a képviselői indulását. A pártalapító távozása ellenére sem szűnt meg Békésen az FKGP, hanem tovább működött Balogh Mátyás elnöke alatt. A *Független Újság* (az FKGP hódmezővásárhelyi lapja) 1948. október 16-i számában Békésről jelent meg tudósítás.

„Békésen, ebben a nagy paraszti községben a Független Kisgazda Párt elnöke Balogh Mátyás református lelkész. Jó papnak, bölcs embernek, okos politikusnak ismeri ott a nép. A héten érdekes nyilatkozatot tett egy újságíró előtt Balogh Mátyás. – örömmre szolgál – mondotta –, hogy egyházam, a református egyház és az állam között létrejött a megegyezés.⁴⁰ Úgy gondolom, az lenne a vágya a vidéki katolikus papoknak és híveknek, ha a katolikus Egyház is a mi álláspontunkra helyezkedne... Ami az osztályharcot illeti, Békésen sem könnyű a helyzet, hiszen sok itt az agrárproletár és sok a jómódú gazda. Minél nagyobbak a vagyoni különbségek, annál nagyobb a feszültség. Az a baj, hogy sokan nem akarják tudomásul venni, hogy a föld most már nem lehet vagyongyarapítási eszköz, hanem megélhetési lehetőség. És mindenkinek joga van az élethez. Békésen egyébként a Kisgazda Párt igen erős és sokat köszönhet elnökének, a református papnak.”⁴¹

A másik tudósítás az 1949-es „választási” kampány időszakából származik. A *Kis Újság*, a Független Kisgazdapárt hivatalos országos napilapja a Békés megyei „kampányról” tudósított. A cikkből kiderült, hogy 1947-ben Balogh Mátyás „he-

39 *Jegyzőkönyv a békési református gimnázium igazgatótanácsa 1948. július 4-én tartott üléséről.* SZKIRG tanári könyvtár irata.

40 Erdős Kristóf: *A Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház 1948-as egyezményének vizsgálata.* In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Összekötnék az évezredek.* Budapest; Piliscsaba: PPKE, Szent István Társulat, 2011. pp. 310–331.

41 *A föld most már nem lehet tőkegyűjtő eszköz.* Független Újság (II. évfolyam 238. szám) 1948. október 16., 3.

lyezkedett szembe” B. Szabóval, és „mentette meg” a helyi szervezetet a feloszlatástól. „B. Szabó István nagygazda akkor az egybehívott pártgyűlésen megtevesztő szándékkal azt híresztelte, hogy tulajdonképpen már nem is létezik Kisgazda Párt és ezért azzal a javaslattal állt elő, hogy- az egész helyi szervezet egyöntetűen a Pfeiffer-párthoz csatlakozzék.” Ez nem történt meg, de a 4500 taggal rendelkező Kisgazdapárt Békésen csak 1600 szavazatot kapott. A többiek az ellenzékre⁴² szavaztak. „Pártunk helyi szervezetét Balogh Mátyás református lelkész segítségével azóta sikerült annyira újjászervezni, hogy ma újra 2500 tagja van, de ezekről a tagjainkról tudjuk, hogy megbízható párttagok, kis- és középparasztok.”⁴³ Az 1949-es egypárti „választás” előtt a Békés megyei egyházi vezetők nevében is közzétettek egy választási felhívást, amelyen Balogh Mátyás békési és Püski Imre bélmegyeri lelkész neve is szerepel. A dokumentumot egyébként római katolikus, evangélikus, ortodox és református lelképásztorok írták alá. Ebben többek között az szerepel, hogy:

„az Isten békéjét hirdetjük templomainkban, Isten békéjének nyugalmát kérjük csendes imáinkban, s Isten békéjének szolgálói leszünk, ha a béke oltárára tesszük szavazatainkat. (...) A béke olajágát mutatjuk öntudatok szavazatainkkal, visszaretentőül azok felé a kapitalista államvezetők felé, akik Isten ötödik parancsát gonoszul elvetve, újabb vérzivatarba akarják kergetni a magukra talált, Isten szeretett szavát követő, békésen dolgozó népeket.”⁴⁴

A hatalom célja egyrészt a rendszer elfogadtatása volt a lakossággal, másrészt pedig egy ilyen nyilatkozattal az aláíró lelkészeket is diszkreditálták a kommunistákkal szemben ellenérzést tápláló rétegek előtt. A Népfront listáján egyházi személyek is helyet kaptak, és így mandátumot nyertek az új, egypárti parlamentben.

Nem ez volt az utolsó politikai jellegű megszólalás Balogh részéről. Felvállalta, hogy 1951. június 30-án a Békés megyei tanács ülésén felszólalt, és tolmácsolta egyháza üzenetét a „betakarítási harc” kapcsán. „Balogh Mátyás békési református lelkész hozzászólásában felolvasta a békési lelkész kör által irt levelet, amelyben mélységes megvetésüket fejezik ki a leplezett áruló Grósz-banda felé. A békési református lelkész kör tagjai valamennyien ígéretet tesznek arra, hogy az aratás, cséplés, begyűjtés nagy munkájából valamennyien erejükhöz mérten kiveszik a részüket.”⁴⁵ Ezen nyilatkozat és háttere feltárása is fontos feladat lenne, hiszen ez is új megvilágításba helyezné Balogh Mátyás személyét és szerepét is.

42 Itt a cikk szerzője minden bizonnyal a Magyar Függetlenségi Pártra gondol, amelyhez B. Szabó István is csatlakozott 1947 nyarán.

43 *Békés nagyközégben pár nappal a választás előtt. Beszélgetés T. Nagy Lajos újjgazdával, a Kisgazda Párt képviselőjelöltjével*, Kis Újság, 1949 május 14. 3.

44 *A békésmegyei egyházi és világi vezetők felhívása a Népfront választás mellett*. Orosháza és vidéke, 1949. május 12., 5.

45 *Elfogadjuk Csongrád megye dolgozóinak terménybetakarítási versenyfelhívását – becsülettel barcolunk a békearatás győzelméért. Nagy feladataink vannak a baromfi- és tojásbeadás terén is, Viharsarok Népe* (VII. évf. 132. szám), 1951. július 2., 1-2.

1948. augusztus 17-én a presbitérium már határozatban kérte a kultuszminisztertől a Petőfi utca 6. és 9. szám alatti ingatlanok visszaadását a missziós munkák és a lelkészek elhelyezése (lakás) céljából.⁴⁶ 1948. szeptember 4-én egyeztetésre került sor a tanfelügyelet, az államosított 3. számú (korábban református) általános iskola és az egyház között. Dr. Istók László helyettes tanfelügyelő közölte: a Kollégium épületét teljes egészében elveszi az állam. Balogh Mátyás közölte az egyház álláspontját: a Kollégium emelete legyen iskola, de a földszintre az egyház igényt tart az ottani hivatali helyiségei miatt. Az állam ajánlata a Petőfi utca 5. szám alatti ingatlan használatára volt.⁴⁷ Az államhatalom hajthatatlan maradt, és a következő, november 30-án tartott egyeztetésen Csete József, a tanfelügyelet küldötte időpontokat határozott meg, amíg az egyház köteles az általa használt helyiségeket kiüríteni és átadni. A földszinti üzlethelyiségek bérleti díja 1949. január 1-től már az államhoz folyt be. A Petőfi utca 3. szám alatti tornaterem is az államé lett, de azt az egyház használhatta tanítási időn kívül, ugyanez volt a helyzet a Kollégiumban levő gondnoki és harangozó szobával, a jegyzői és lelkési irodákkal. A Petőfi utca 5. szám alatti, ma általános iskolaként szolgáló épületben eddig hitoktatói lakást, múzeumi helyiséget 1949 nyaráig szintén ki kellett üríteni, ezekben oktatást tervezett az állam.⁴⁸ A presbitérium 1948. december 9-én levélben fordult Ortutay Gyula vallás- és közoktatási miniszterhez, amelyben a törvények és megállapodások megszegésével vádolták a kormányt, hiszen nem oktatási célra szolgáló, hanem egyházi alkalmaknak, hivatalnak helyet adó ingatlant vett el.⁴⁹ A presbitérium 1949. április 22-én ismét kérte azt, hogy az ősi Kollégium földszintje megmaradjon egyházi kézben.⁵⁰

1951-ben nagy feladatot kapott az egyházközség: az országos egyházi vezetés régi terve volt a „megagyülekezettek” felosztása kisebb, kezelhetőbb egyházközségekre. Ebben az állami kényszernek is szerepe volt, amely a közigazgatási határok rendezése kapcsán az egyházközségek határait is újrarajzoltatta az érintett egyházi vezetőkkel. Egyházi oldalról a kisebb egyházközségek kialakítása a lelkigondozás hatékonyságának fokozását célozta meg. Az egyházkerület határozatát végrehajtva, az 1951. augusztus 19-én tartott presbitériumi ülésen a presbiterek döntöttek négy egyházközség megszervezéséről. 1952. január 1. napjával felállították a Vizesfás-Tarhosi, a Malomvég-Bánhidai, az Újvárosi és az Ibrány-Hatházi Refor-

46 *Jegyzőkönyv a Békési Református Egyházközség Presbitériuma 1948. augusztus 17-i üléséről.* Békési Református Egyházközség irattára, presbitériumi jegyzőkönyvek.

47 *Jegyzőkönyv 1948. szeptember 4., az állam és a református egyház képviselői közötti egyeztetésről.* Békési Református Egyházközség irattára, ingatlanügyek mappája.

48 *Jegyzőkönyv az 1948. november 30-án tartott, az állam és a református egyház képviselői közötti egyeztetésről.* Békési Református Egyházközség irattára, ingatlanügyek mappája.

49 *Levél Ortutay Gyula miniszterhez, 1948. december 9. Jegyzőkönyv 1948. szeptember 4., az állam és a református egyház képviselői közötti egyeztetésről.* Békési Református Egyházközség irattára, ingatlanügyek mappája.

50 *Békési Református Egyházközség presbitériuma 1949. április 22-én tartott üléséről.* Békési Református Egyházközség irattára, presbitériumi iratok (1949).

mátus Egyházközséget. A tanyasi gyülekezet lelkésze dr. Bálint István, a malomvégesie Balogh Mátvás, az ibrányie Szudy Nándor, az újvárosie Nagy Lajos lett. Ezen az ülésen döntöttek arról, hogy az egyház 800 négyszögölyni földbirtokát fel kell ajánlani az államnak megvétele, de a többi kertet, szőlőt tíz lelkész, kántor, temetőcsősz között osztották fel természetbeni javadalomként.⁵¹ Vélhetően ez szolgált a későbbi támadás és büntetőügy alapjául. Az 1951–52-es presbiteri jegyzőkönyvekből kiderül, hogy Balogh Mátvás többször jelezte a presbítereknek az egyház szorult anyagi helyzetét. 1951. augusztus 19-én bejelentette, hogy az egyházközség fizetéseképtelenné vált, és nagyobb anyagi áldozathozatalra kérte fel az egyháztagokat. Ennek ellenére a missziós munkáról nem mondtak le, hanem mind a tanyasi, mint a belterületi egyházközségeknek saját imaházat vagy templomot, lelkészi lakást akartak venni, építeni.⁵²

Balogh letartóztatásához⁵³ további adalékot ad Papp Vilmos, akivel a tanulmány szerzője együtt dolgozott a Presbiter folyóirat szerkesztőségében, és aki négy kötetben dolgozta fel a XX. században hátrátételt szenvedett Kárpát-medencei református lelkészek életét. Az első kötetben Balogh Mátvásról is írt. Ebben megemlíti, hogy 1951-ben Balogh mint zsinati tag összeütközésbe került Péter János püspökkel, aki meg akarta szerezni az ő támogatását is a sárospataki teológia bezárásához és a református gimnázium államnak való felajánlásához. Balogh Mátvás erre kategorikus nemet mondott, és a „legnagyobb áruslásnak nevezte az akciót, amit püspök valaha az egyháza ellen elkövetett”.⁵⁴

Balogh letartóztatására 1953. március 13-án került sor. A körülményekre a vádirat és a családi visszaemlékezések alapján tudunk következtetni. A vádirat tanulsága szerint „a békési egyház lelkészi irodájában négy személy előtt több olyan kijelentést tett, melyek alkalmasak arra, hogy az emberekben demokratikus államrendünk ellen gyűlöletet ébresszenek”. Először Békésen volt letartóztatásban, a március 30. dátummal írt, Békésen feladott képeslapon a feladónál ezt olvassuk: „Balogh Mátvás, Békési Járásbírósági Börtön.” Az üzenet rövid: „Fehérneműt, törülközőt, szappant és szemüveget hozzatok azonnal.”⁵⁵ Májusban már Gyulán, majd Vácott volt letartóztatásban, de a bánásmód olyan szörnyű volt, hogy vélhetően ez okozta a halálát. Ismerjük az akkori ÁVH-mondást: Ne csak őrizd, gyűlöld is! A családi emlékezet szerint Sztálin születésnapját nevezte az év legsötétebb napjának (december 21. a téli napforduló, ekkor a leghosszabb az éjszaka),

51 *Jegyzőkönyv a Békési Református Egyházközség Presbitériuma 1951. augusztus 19-én tartott üléséről*. Békési Református Egyházközség irattára, presbiteri jegyzőkönyvek. 2–4.

52 Uo.

53 Balogh Mátvás tragikus sorsát két írásában is feldolgozta Erdős Kristóf: <https://www.archivnet.hu/ugyeben-masodfokon-itelet-szuletett-pedig-mar-azelott-meghalt-a-vaci-bortonben-balogh-matvas> és <https://barankovics.hu/balogh-matvas-reformatus-lelkipaszor-aki-a-vaci-bortonben-hunyt-el-1887-1953/> Letöltés: 2025. 04. 21.

54 PAPP Vilmos: *Negyvenegy prédikátor. Huszadik század magyar „gályarab”-predikátorok I.* Budapest, Új Béra Kft., 2008, 22–23.

55 A képeslap a családi hagyatékban található.

a gyülekezeti tagok pedig arról tudnak, hogy Sztálin halála kapcsán tett megjegyzést. Tény, hogy a belső körből jelentette fel valaki. A börtönből a feleségének írt leveléből az derül ki, hogy sejtette az áruló személyét („egy kivétellel” szeretettel üdvözölt mindenkit). Ki lehetett az áruló? A kérdés tárgyalásánál sok etikai szempontt figyelembe kell venni, főleg az ügynökkérdés kapcsán hangsúlyozzuk, hogy a körülmények alapos figyelembevételével szabad csak bármilyen ítéletbe belemenni. A két említett, véleményem szerint szóba jöhető személy Turóczy László és Egeresi László segédlelkészek voltak. Az említett megjegyzést az 1953. május 7-én a feleségének és „kedveseinek” írt képeslapján találjuk, amelyet még Gyulán adott fel.⁵⁶ Ebben többek között ez áll: „Írjatok édes Szerénám minden két hétben vagy három hétben, csak családi dolgokat. Ha levelet írtok, tegyetek bele egy pár levelező lapot. Nekünk egy hónapban egyszer szabad írni. Látogatni is minden hónapban meglátogathat a családból valaki.” Gregor György⁵⁷ Békés megyei ÁEH-előadó 1954 decemberében mindkét békési illetőségű lelkészről írt egy jellemzést, igaz, Egeresi ekkor már gyomai lelkész volt: az Állami Egyházügyi Hivatal nagy gyülekezettel jutalmazta meg 1954-ben. Jellemzésében ez áll:

„Békésen mint segédlelkész hosszabb idő óta működött. A munkáját jól végezte el. Az állami szervekhez a felszabadulás óta közeledett, és jó viszonyt tartott fenn. Mindenről tájékoztatta a tanácsot, és a pártszervezetet, ami a Békés egyházközségben megtörtént. Ennek alapján lehetett feltárni azokat a súlyos hibákat, amelyek Békés községben fennálltak a református egyháznál. Az ÁVH-val tartott kapcsolata folytán sikerült Balogh Mátyás volt békési igazgató lelkész leleplezése, aki a népi demokratikus rendszerünk vezetői ellen tett súlyos kijelentéseket.”⁵⁸

Turóczy jellemzésében az áll, hogy „sok segítséget nyújtott a Békés református egyház vezető személyének leleplezésében. Az ÁVH-val régebb óta kapcsolatot tart.”⁵⁹ Tekintve viszont, hogy Turóczyval kapcsolatban bizonyítást nyert, hogy „Kerekes” fedőnév alatt a feladata B. Szabó István megfigyelése volt,⁶⁰ nem tartom valószínűnek, hogy ő lett volna Balogh árulója.

Március 26-án a *Viharsarok Népe* című megyei kommunista napilap lejárato cikket jelentetett meg róla. A bolsevik tollforgató cikkében („Ami a »szent cél« mögött

56 A képeslap a családi hagyatékban maradt fenn, ifj. Balogh Tamás őrizte meg.

57 MEZEY András: Egyházügyi helytartók és provinciáik a korai Kádár-korszakban: Gregor György és Rátkai János. In: ERDŐS Kristóf–SZÜLY Rita–TABAJDI Gábor–WIRTHNÉ DIERA Bernadett: *Küzeldeme a lelkekért. Pártállam és egyházak a hosszú hatvanas években*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2023., 173–204.

58 *Egeresi László gyomai református lelkész jellemzése*. Békéscsaba, 1954. december 20. MNL BéML XXIII. 23. 4. doboz. 22. dosszié.

59 *Turóczy László békési református lelkész jellemzése*. Békéscsaba, 1954. december 20. MNL BéML XXIII. 23. 4. doboz. 22. dosszié.

60 VINCZE Gábor: B. Szabó István belső száműzetésben. (A volt államminiszter Békésen 1947 és 1952 között), in: MUCSI András–VINCZE Gábor (szerk.): *Nagy Ferenc és Nagy Imre államminisztere: B. Szabó István a békési kizsárdó politikusa (1893–1976)*, Békés, Jantyk Mátyás Múzeum, 2013, 99–138.

van”) először az adakozást gúnyolja ki, majd kitér Balogh Mátyásra, aki „elsírja” magát, hogy „csak a legnagyobb nehézségek és erőfeszítések árán tudom magam fenntartani”. Balogh Mátyás a „Kukuk” fedőnevű firka szerint „a klerikális reakció mindenre elszánt, elvetemült ügynökeinek tipikus figurája”, aki „félrevezeti és mételyezi” a népet. Balogh bűne továbbá, hogy „szövetségre lépett”, vagyis presbiterre választatott több kulákot (B. Szabó István és dr. Durkó Ferenc). A cél a „három millió koldus” országának visszaállítása. Balogh „szegénynek adja ki magát”, miközben „tele a kamrája”, eközben elherdálta az SZTK biztosítási díjakat, ami 13 ezer Ft hátralékot jelentett. A terhére rótt „csalás” jegyében 33.960 Ft értékű borbeadást „szabotált el”. Balogh Mátyás és „cinkostársai” összesen „50.000 forint értékkel károsította meg dolgozó népünk államát”. A cikkíró összegez: „Éppen ezért nemcsak a dolgozó tömegek mind mélyebb megvetése és gyűlölete vár a Balogh Mátyás-féle kapzsi gonosztevőkre, hanem jól megérdemelten az a hely is, ahol népül szabadsága, függetlensége és békéje ellen törő Mindszenty, Grósz és bandája ül már évek óta: a börtön.”⁶¹

Az ügy itt nem állt meg, a kommunista nőszerződés, az MNDSZ is kiadott egy, hazugságoktól hemzsegő cikket a *Miről beszélgetessünk?* című kiadványban.⁶² Ennek volt városi és falusi változata is, és kifejezetten propagandacélokot szolgált. A *Viharsarok Népeiben* megjelent cikket közli, némileg átírva. A lelkész megkárosította a dolgozókat, azt „sírta el” a híveknek, hogy éheznek, de tele volt a kamrája, a hívektől összehordott lisztből csigatészta készítették az asszonyot, amit ő a piacon adott el, együtt sétálgatott a nyolcvan holdas „kulák” B. Szabóval, cselédet tartott...⁶³ B. Szabó sorsával részletesen foglalkozik Vincze Gábor fentebb idézett tanulmánya.

Balogh Mátyás letartóztatása után a református egyház is „rúgott egyet” a „földön fekvő” emberbe. Sajnos, a korra jellemző módon az egyházkerület püspöke, Péter János egyházfegyelmi eljárás indítását rendelte el. „Az előkészítő eljárás mellőzésével” hivatalból elrendelte, hogy az egyházmegye indítsa meg a procedurát. Az indoklásban ezt olvassuk: „nevezett lelkipásztor olyan súlyos magatartást tanúsított, amely egyrészt alkalmas volt az egyházi és általános közrend megzavarására, másrészt mélyen sértette a Magyar Népköztársaság állami és társadalmi rendjét is.” A megjegyzés: „a nevezett lelkipásztor magatartásával kapcsolatban a tényállás nem kétséges”, ezért felmerült „az egyházmegye elnökségének hatáskörébe utalt azonnali felfüggesztés szükségessége is”.⁶⁴ Az irat 1953. március 18-án kelt. Május 9-én az egyházmegyei bíróság megette ezt a gyalázatos lépést. Baloghné ez ellen ugyan fellebbezett, de a fellebbezést elutasították. Június 4-én az egyházmegyei bíróság a fellebbezést arra hivatkozva utasította el, hogy Balogh Mátyás „állam-

61 *Ami a „szent célok” mögött van*. Viharsarok Népe, az MDP Békés megyei pártbizottságának lapja, IX. évfolyam, 1953. március 26., 2.

62 *Miről beszélgetessünk?* MNDSZ. 1953. május 15.

63 I.m. 10–12.

64 5/1953. szám bírósági iratok. Tiszántúli Református Egyházkerület (az irat a családi hagyatékban található).

ellenes büntetett” követett el, ami miatt letartóztatásban van, és ugyan nem lehet jelen személyesen a tárgyaláson, de éppen ez nem ok arra, hogy azt ne tartsák meg. „Az országos törvénye ütköző büntettek az egyházi tisztségviselő részére fegyelmi vétséget képeznek és fegyelmi büntetést eredményeznek.”⁶⁵

A vádiratot a Gyula Államügyészség készítette el május 6-án, az elsőfokú tárgyalásra a Békési Járásbíróságnál került sor, az ítélelhozatal dátuma: 1953. május 24. A vádiratban az szerepelt, hogy március 12-én Balogh Mátyás „súlyosan izgató kijelentést tett” a demokratikus államrenddel szemben, továbbá az egyház két hold 260 négyzetöl szőlőjét úgy osztotta meg egyházi alkalmazottak és más kívülálló személyek között, hogy az egyes részek ne ériék el a 400 négyszögölt, így mentesültek a beadási kötelezettség alól. Ezzel „megkárosította” az államot.⁶⁶ A másodfokú tárgyalásra a Gyulai Megyei Bíróságnál került sor július 20-án, de ekkor már nem élt a lelkész. Valószínűleg július 18-án hunyt el a váci börtönben, bár a dátum bizonytalan. A Békés megyei ügyészség ügyintézője július 19-ét adja meg az elhalálozás dátumaként. Egy 1989. december 18-án a lelkész leányának írt ügyészségi irat szerint 1953. július 19-én hunyt el Balogh Mátyás Vácott, a halál oka szívbénulás és húgyvérűség (urémia) volt.⁶⁷ Boncolási jegyzőkönyv készült, ebben húgyhólyaggyulladásról, a tüdőlebenyben levő vérről, szívizomgyulladásról olvasunk.⁶⁸ Bár minden bizonnyal táviratban értesítették a bíróságot a börtönből, de a halottat mégis jogerősen elítélték: a nép demokratikus államrend elleni izgatás büntette és társadalmi tulajdon elleni büntett miatt 3 évi börtönre, 3000 Ft pénzbüntetésre és 4000 Ft vagyonelkobzásra.⁶⁹ Az egyházmegye augusztus 6-án levélben kereste meg Horváth Zoltán esperest Nagy Sándor lelkész, aki arról tájékoztatta őt, hogy felkereste a gyulai államügyészségét, ahonnan információt kaptak Balogh haláláról. Kérte, hogy az esperes erre hivatalosan is kérdezzen rá. Augusztus 7-én dr. Borbély Sándor államügyész megerősítette, hogy július 19-én elhunyt a békési lelkész.⁷⁰

A Békési Református Egyházmegye bírósága 1953. augusztus 12-én kelt végzése alapján a Balogh Mátyás elleni fegyelmi eljárást megszüntette a panaszlott elhalálozása miatt, de ettől függetlenül az eljárás során felmerült 130 Ft költség megfizetésére kötelezte az özvegyet.⁷¹

Az ügynek ezzel nem lett vége: a Békési Járásbíróság 1953. szeptember 29-én nem nyilvános tárgyalást tartott, amelyen a következő ítéletet hozta: „A járásbíró-

65 TtREL I.29.g.9._0001 számú irat.

66 1953. á.ü. 0015/4. szám. A vádirat a családi hagyatékban található.

67 A Pest Megyei Főügyészség 6193/1989. számú levele Tokaji Károlyné nyíregyházi lakoshoz (Balogh Mátyás leányához). Az irat a családi hagyatékban található.

68 Az anyagot Erdős Kristóf bocsátotta a rendelkezésemre.

69 A Gyulai Megyei Bíróság Bf. 0015/1953–17. szám alatt 1953. július 20-án hozott ítéletet Balogh Mátyás ügyében. Mindezt csupán onnan tudjuk, hogy a Békési Járásbíróság hónapokkal később, 1953. szeptember 29-én lefolytatott nem nyilvános tárgyalásának ítéletében hivatkozott a másodfokú tárgyalás ítéletének számára, de annak pontos tartalmát nem ismertette.

70 TtREL I.29.g.9._0001 számú irat.

71 TtREL I.29.g.9_0012 számú irat.

ság a békési járásbírósnak B.I. 0015/1953-8. számú Bf. 0015/1953-17. számú, 1953. július 20. napján kelt ítéletét a börtönbüntetést, a pénzbüntetést, a vagyonelkobzást és a közügyektől eltiltást kiszabó részében hatályon kívül helyezi, míg az elkobzást kimondó részében hatályban tartja és a terhelttel szemben az eljárást megszünteti.” Horváth Zoltán esperes minden esetre október 8-án még a megyei ügyészségnél hivatalos levélben érdeklődött, hogy Balogh Mátyás halála melyik állami anyakönyvnel van bejegyezve, erre ugyanis az özvegy nyugdíjügyénél szükség volt.

De hogyan kezelte az ügyet a presbitérium? A Békési Malomvég-Bánhidai Egyházközség Presbitériuma április 12-i ülését Szudy Nándor vezette helyettes lelkészi minőségben, akit az egyházmegye elnöksége bízott meg a feladattal. Ezzel a püspök is egyetértett. A lelkipásztori állás betöltéséig ő vezette a gyülekezetet.⁷² Az augusztus 16-i ülést Turóczy László vezette. A jegyzőkönyvben a 40. szám alatt ez áll:

„Elnök a következő bejelentést teszi: Nagytisztelű Presbitérium! Szomorú kötelességet teljesíték jelen bejelentéssel. Egyházi felettes hatóságunk a gyulai ügyészségtől nyert hivatalos értesülésből megtudta, hogy Balogh Mátyás a békési Malomvég-bánhidai református egyházközség lelkipásztora 1953. július 19-én Budapesten meghalt. Ennek az értesítésnek az alapján az egyházmegyei bíróság folyó hó 12-én Békéscsabán tartott ülésén a Balogh Mátyás ellen folyamatba tett bírósági eljárását megszüntette. A »nagy és rettenetes Isten« Balogh Mátyás ügyét azzal, hogy őt az élők közül elszólította az emberi illetékségi köréből a saját isteni illetékségébe tette át. Ügye most már teljesen az előtt az isteni irgalom előtt áll, amelyben Balogh Mátyás komolyan hitt, melyre mindnyájunknak szüksége van, hogy örökre el ne vesszünk, hogy itt, ebben az időben el ne vétsük az utat, megtanuljunk járni azon az úton, amelyet Isten számunkra, mint az élet egyetlen útját, tehát egyetlen járható utat, készített el. Isten óvja egyházunkat úgy, hogy mi világosan felismerhessük az ő akaratát, és ezt az akaratot engedelmesen el is fogadjuk.”⁷³ A presbitérium a következő határozatot fogadta el: „A Presbitérium megrendült szívvel veszi tudomásul Balogh Mátyás lelkipásztor halálának hírért. Hálát ad Istennek azért az ígéért, amelyet a gyülekezet Balogh Mátyás szolgálata által nyert. Buzgó imádságban kéri Istent, hogy irgalmas szeretetét ne vonja meg tőlünk, adja nekünk még bővebb mértékben az ő megelevenítő ígését. Őszinte együttérzéssel osztozik az elhunyt hozzátartozóinak a szomorúságában, számukra Istentől kér vigasztalást. Balogh Mátyásról néma felállással is megemlékezik.”

A következő pontban Turóczy javaslatot tett a megüresedett lelkészi állás betöltésére: Horváth Zoltán esperes (Kötegyán) meghívásával. Az indoklásban Turóczy

72 *Jegyzőkönyv a Békés Malomvég-Bánhidai Református Egyházközség Presbitériuma 1953. április 12-i üléséről.* TtREL I.62.b.7_0027.

73 *Jegyzőkönyv a Békés Malomvég-Bánhidai Református Egyházközség Presbitériuma 1953. augusztus 16-i üléséről.* 40. szám, TtREL I.62.b.7_0027.

azt mondta, hogy „az egyházi élet olyan formáját kell megkeresni, amely kedves Istennek”, és ez akkor lesz kedves, „ha a gyülekezet élete népünket az emberi együttélés új formájának megteremtésében jóakarattal szolgálja”.⁷⁴ A „javaslatot” természetesen a presbitérium ellenszavazat nélkül fogadta el.

A váci rabtemetőben 2000-ben végzett ásatások nem vezettek eredményre, és nem sikerült egyértelműen azonosítani a lelkész földi maradványait. Emlékét egykori parókiája falán tábla őrzi, ahol márciusban megemlékezést tart a gyülekezet.⁷⁵ Lelkésztársa, Karácson András már nem élhette meg ezeket a nehéz éveket: feleségével a békési Rózsa temetőben nyugszik. Emléküket szolgálatukért hálás szívvel megőrizzük.

⁷⁴ *Jegyzőkönyv a Békés Malomvég-Bánhidai Református Egyházkerület Presbitériuma 1953. augusztus 16-i üléséről. 41. szám, TtREL I.62.b.7_0027.*

⁷⁵ <https://www.beol.hu/helyi-kozelet/2024/03/balogh-matyas-emlekeztek> Letöltés: 2025. 04. 21.

*Székeley Marianna*¹

A ZSÍROS ÚJSZÖVETSÉG – EGY KÁRPÁTALJAI LELKÉSZ
LÁGERT MEGJÁRT BIBLIÁJA

ABSTRACT

The Greased New Testament – the Bible of a Transcarpathian pastor, which was with him in the forced labor camp

If we look at Barna Horkay's life, we can see that the Bible, the Word of God, played a central role in his life from a very young age, especially after his coming to live faith. Therefore, after he was tried by an atheist, religiously oppressive power and then sentenced to prison in a camp, one of the most severe sentences for him, in addition to exile, starvation, cold and hard physical labor, was the prohibition of the use of the Holy Scriptures. He had to go without the Bible for many months before he was able to read it again, thousands of miles away from home, thanks to his wife's ingenuity. Even after being released from the camp, it was a matter of his heart that in a country where the publication and use of religious books is prohibited, the Reformed people could get a Bible with the help of foreign supporters.

Keywords: Bible, oppressive power, prison, prohibition

REFORMÁTUS ŐSÖK NYOMÁBAN

„*Papi családban, vallásos légkörben nevelkedtem*” – így emlékezik vissza ifjúkori éveire az önéletírásában Horkay Barna,² aki egy református lelkészcsaládban látta meg a napvilágot id. Horkay Barna és Sasi Szabó Anna harmadik gyermekeként a tíz közül, 1908-ban, Kistárkányon.³ Az édesapa, aki lelkiismeretesen végezte szolgál-

- 1 *Székeley Marianna*, történelem–földrajz középiskolai tanár, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Egyetem Földrajz és Turizmus Tanszékének tanársegéde. *székeley.marianna@kmf.org.ua*
- 2 HORKAY Barna: *A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből*, s. 1., Kom Over En Help Alapítvány, 1998, 18.
- 3 Державний Архів Закарпатської області, Ужгород (Derzhavnij arhiv Zakarpatskoyi oblasti, DAZO, Ungvár). Fond P-1420, opisz 1.

latát, úgy nevelte gyermekeit is, hogy azok számára már egész kicsi kortól természetes volt az istentiszteletek látogatása, a zsoltárok éneklése, a Biblia olvasása. Így nem csoda, hogy Horkay Barna szívében már kisdiákként élt a vágy, hogy saját énekeskönyve és Bibliája legyen. Erre azonban még egy ideig várnia kellett. 1919-től a Sárospataki Református Főgimnázium diákja lett, ahol László nevű bátyja is tanult. Ötödikes gimnazista volt, bátyja pedig elsőéves teológus, amikor Barna már önállóan végezhetette el a tanév eleji szükséges befizetéseket, s egyúttal a helyi könyvkereskedésben vásárolhatott magának egy énekeskönyvet meg egy Bibliát, melyet gyakran, de még nem rendszeresen olvasott.⁴

A főgimnáziumban eltöltött nyolc éve alatt szorgalmasan tanult, különféle megmérettetéseken vett részt (tanulmányi és sportversenyeken egyaránt),⁵ s aktív szerepet vállalt az iskolai élet szinte minden területén.⁶ 1927-ben – öt diáktársával együtt – jeles érettségi vizsgát tett.⁷ Végzős évében felmerült a kérdés: hova tovább? Családjában a lelkészi hivatás hosszú múltra tekintett: felmenői között 1720-ig visszamenőleg voltak református lelképásztorok,⁸ s testvérei közül is többen ezt a pályát választották.⁹ Tőle sem állt távol annak gondolata, hogy lelkész legyen, hisz már nyolcévesen a csűrben lucernabálából *szószéket* készített magának, s azon állva *prédikált*, de anyai nagybátyja – aki egyúttal a keresztapja is volt – gyermektelen magas rangú katonatisztként mintegy a fia helyett Barnát akarta katonai pályára küldeni. A tizenéves fiú tehát erre készült. Mikor azonban az érettségit követő nyáron kiderült, hogy előre nem látott okok miatt mégsem mehet a Ludovikára,¹⁰ saját visszaemlékezései szerint ő igazából ezt örömmel fogadta, mert így teljesült a titkolt vágya, s beiratkozhatott a Sárospataki Theológiai Akadémiára.¹¹ Az ott töltött évei alatt a tanulás mellett aktív társadalmi tevékenységet is folytatott: már elsőéves teológusként bizottsági tagja lett a Főiskolai Ifjúsági Egyletnek, a Hittanhallgatók Egyletének és a Sárospataki Akadémiai Atlétikai Clubnak is,¹² valamint a kóruselnöki tisztet is ő töltötte be.¹³ Napjai tevékenyen teltek, de mégis úgy érezte, hogy hiányzik valami az életéből. Negyedéves teológusként, 1931. feb-

4 Horkay: *A Keleti*, 19.

5 Másodikos, mikor rajzból nyújtott teljesítményét jutalmazták, a felsőbb évfolyamokon pedig szavalóversenyeket, irodalmi esszépályázatokat, atlétikai versenyeket nyer. Ezenkívül rendszeres versmondó az ünnepségeken, végzős diákként pedig az I. Rákóczi György Egyesület ifjúsági elnöke.

6 Székely Marianna: „Ne legyen hiába tűzbevettetésem” – Horkay Barna lelkész megpróbáltatásai a szovjet éra idején, in: Petheő Attila – Tömösközi Ferenc (szerk.): *Hitvalló egyház magyar mártírjai III*, Komárom, Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, 2024, 65–80., 65.

7 *A Sárospataki Református Főiskola értesítője az 1926-27-ik iskolai évről*, 1927, 58–73.

8 Lánya, Horkay Anna értesülése szerint 1708-ig vezethető vissza a lelkészi hivatás a felmenőik között.

9 László és István nevű testvére is apjukhoz hasonlóan a lelkészi hivatást választotta.

10 Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia.

11 Horkay: *A Keleti*, 19.

12 *A Sárospataki Református Főiskola értesítője az 1927-28-ik iskolai évről*, 1928, 88.

13 *A Sárospataki Református Főiskola értesítője az 1929-30-ik iskolai évről*, 1930, 23.

ruár 21-én arra az elhatározásra jutott, hogy noha a Bibliát hatodikos gimnazista kora óta naponta olvasta, attól a naptól hozzákezd annak rendszeres, folyamatos olvasásához: „Úgy, ahogy a pataki főiskolai nagykönyvtár »Unicum«-szekrényében láttam az öreg Rákóczi György Bibliájában. *Ő minden nap két fejezetet olvasott el, odaírva a dátumot.*”¹⁴

DÖNTŐ FORDULATOK

Horkay Barna életének a tanulmányai befejezése és a szovjet csapatoknak a térségbe, azaz Kárpátaljára való bevonulása közötti időszakában több, döntő fordulatnak nevezhető esemény is bekövetkezett: a lelkesszé avatása, a saját gyülekezet, a Keleti Baráti Körrel való kapcsolata, az élő hitre jutása és a házasságkötése. Mind-mind olyan történések voltak, amelyekről elmondható, hogy meghatározták későbbi életútja alakulását. 1931. június 21-én kapott lelkipásztori palástot,¹⁵ de ezt követően még két évet Sárospatakon maradt, mint helyettes-vallástanár a tanítóképzőben. Itt az intézményi lelkész feladatait is ellátta, vezette a vasárnapi iskolát és a bibliaköröket, valamint a Kálvin János Egyesületnek¹⁶ is a tanár-elnöke volt.¹⁷ 1933-ban elhagyta Sárospatakot, mert Munkácson lett segédlelkész Bertók Béla püspök mellett, majd megpályázta az 1934 októberében megüresedett nagyszőlősi lelkészi állást, s (négy másik jelölttel szemben, az 1935 februárjában tartott lelkészválasztó gyűlésen) el is nyerte azt. Az eseményről a *Prágai Magyar Hírlap* is írt, miszerint „a választó-közönség az eredményt megnyugvással és éljenzéssel vette tudomásul”.¹⁸ Mindössze huszonhat éves volt, amikor egy olyan gyülekezet élére került, amely megyei és esperesi székhely volt, s korábban leginkább idősebb lelkipásztorok szolgáltak benne.¹⁹

Már nagyszőlősi tevékenységének első évében bővebb feladatkört kellett ellátnia, mint lelkészársainak, miután 1935 júliusában a római katolikus vallású özv. Atzél Lászlóné szül. Perényi Lujza ingatlan- és földadományt ajánlott fel néhai férje emlékére a református egyház számára.²⁰ E felajánlás eredményeként ugyanaz év október 6-án megnyithatta kapuit az Atzél-Perényi Szeretet Árvaház, ahol felekezettől függetlenül fogadtak be árva gyermekeket. Horkay lelkész kezelte az

14 Horkay: *A Keleti*, 21.

15 Horkay: *A Keleti*, 21.

16 A teológusok és a tanítóképzős diákok egyik hallgatói szervezete.

17 *A Sárospataki Református Főiskola értesítője az 1931-32-ik iskolai évről*, 1932, 138.

18 S.n.: Horkay Barna az új nagyszőlősi református lelkész. *Prágai Magyar Hírlap* 14(1935/45), 1935. február 22., 5.

19 Székely: *Ne legyen*, 66.

20 S.n.: Református árvaház létesül Nagyszőlősen egy katolikus magyar nagyasszony jóvoltából bármily vallású magyar gyerekek számára. *Prágai Magyar Hírlap* 14(1935/174), 1935. augusztus 1. 7.; SZÉKELY Marianna: A nagyszőlősi Atzél-Perényi Szeretet Árvaház, *Küldetés. A Kárpátaljai Református Egyház Lapja*, 27 (2019/2), 8.

árvaház költségvetését,²¹ melyet a máramaros-ugocsi gyülekezetek önkéntes felajánlásaiból tartottak fent, s a gyermekek számának növekedésével az intézmény bővítését is ő irányította.²² Emellett rendszeresen hívták különböző szolgálattevő alkalmakra, illetve 1936. augusztus 15–16-án – már második alkalommal – a nagyszőlősi gyülekezet adott otthont a Kárpátaljai Református Egyházkerület éves országos konferenciájának.²³ A nagyszabású rendezvényt, amelyen Kárpátalja szinte minden gyülekezete képviseltette magát, és több ezer fő fogadását és vendégül látását jelentette, Horkay Barna és gyülekezete sikeresen szervezte meg és bonyolította le.²⁴

1. ábra: A nagyszőlősi Atzél-Perényi Árvaház megnyitása. Bertók Béla püspök mögött balra a fiatal lelkész Horkay Barna. Kép forrása: Képes Hét, 1935. október 13.

Még ugyanez év őszén Szabó Béla, Tóth Kálmán és Simon Zsigmond lelkészek Huszton megalakították a Baráti Kört/Keleti Baráti Kört,²⁵ melynek tagjai havi rendszerességgel gyűltek össze más-más helyszínen. Ezek az összejöveteleken

21 Kiss Gyula (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház egyetemes névtára 1941*. Budapest, 1941, 223.

22 Horkay: *A Keleti*, 13.

23 Az első ilyen konferenciát is Nagyszőlősen szervezték meg 1927-ben.

24 „A nagyszőlősi református egyházközösség önként vállalta magára a konferencia megrendezését és az ezzel járó kötelezettségeket, de nem is vallott szegényt, mert a konferencia minden tekintetben fényesen sikerült és a vendégek elragadtatással nyilatkoztak a nagyszőlősiek magyaros vendégszeretetéről.” – Lásd: S.n.: Többezer főnyi hívő jelenlétében, fényes sikerrel tartották Nagyszőlősen a kárpátaljai reformátusok kilencedik országos konferenciáját. *Prágai Magyar Hírlap* 15(1936/188), 1936. augusztus 19. 6.

25 ORBÁN Marianna: Ébredési mozgalom a Kárpátaljai Református Egyházban, *Acta Beregsasiensis*, 2009/2, 239–244., 239.

2. ábra: Horkay Barna és Törzsök Doloróza esküvői fotója, 1942.
A képet közli: Fodor Gusztáv:
Akik a nagy nyomorúságból jöttek.
RKK Könyvek, 2017, 171.

Horkay Barna is részt vett, s az egyik ilyen alkalom során jutott elő hitre.²⁶ Ettől kezdve ő is aktív tagja lett a szervezetnek.

1938 novemberében egy rövidebb időre el kellett hagynia szolgálati helyét, s Tarpán végzett szolgálatot két és fél hónapon át. Később lehetősége volt visszatérni saját gyülekezetébe,²⁷ s folytatni a már megkezdett munkát: csendesnapokat, evangelizációs heteket, leánykonferenciákat, bibliaköröket szervezett, s megnövelte az ifjúság körében végzett lelki munkát, továbbá rendszeresen szolgálatot vállalt a Baráti Kör által szervezett ifjúsági konferenciákon, evangelizációkon is.

1942 áprilisában kettős haláleset történt a fiatal lelkész családjában: pár óra különbséggel veszítette el édesanyját és Judit nevű húgát, akik mindketten súlyos betegségben szenvedtek.²⁸ Még ugyanez év őszén megházasodott: feleségül vette Törzsök Dolorózát, a battonyai lánykör és vasárnapi iskola vezetőjét, akivel két évvel korábban egy szödligeti csendesnapon ismerkedett meg.²⁹ Közös életük további alakulása fényében elmondható, hogy Horkay Barna felesége személyében egy Istentől való, hűséges segítőtársra lelt.

A BARÁTI KÖR ÉS ANNAK TEVÉKENYSÉGE

Az első világháborút követően, Magyarországhoz hasonlóan Kárpátalja területén is elkezdődött a lelki ébredés folyamata, ami elsősorban a belmisszió erőteljes megindulásában volt észlelhető. Ennek kárpátaljai mozgatórugója Szabó Béla huszti lelkész volt, aki mint missziói lelkész is tevékenykedett. Ő és két lelkész-társa – Tóth Kálmán feketeadói és Simon Zsigmond asztélyi lelkészek – 1936 őszén Huszton megalakítottak egy olyan baráti közösséget, amely elsősorban a belmisszióban érintett személyeket fogta össze. Tagjai között nemcsak lelkészek voltak, hanem lelkipásztornék, tanítók, tanítónők, egyszerű gyülekezeti tagok is. A közösség Napkeleti vagy Keleti Baráti Kör néven vált ismertté. Célja az öntudatos református nevelés volt a hivatalos egyház keretein belül, fokozottabban felvállalva a belmissziói feladatokat, mint például asszony- és leánykörök, ifjúsági egyesületek szervezése, betegek látogatása stb. Tagjai tizedet adtak javaikból,

26 Horkay: *A Keleti*, 15.

27 U.o., 29–31.

28 Békefi Benő: Gyülekezeti Evangelizáció, Nagyszöllős. *Nyírségi Virrasztó* 7(1942/9), 1942. május 1., 3. Horkay: *A Keleti*, 48–94.

29 Horkay: *A Keleti*, 40.

amiből segítették a szegényeket, a betegeket, a rászorulókat, illetve támogatták a későbbiekben a külmisziót is.³⁰

Havonta tartottak összejöveleket, melyeknek mindig más-más gyülekezet szolgált a helyszínül. A résztvevők Biblia-tanulmányozással, közös imádkozással, énekléssel, beszélgetéssel és tanulással töltötték a napot. Minden összejövetelen volt egy kijelölt igeszakasz, egy zsoltár, egy Hallelujah ének, és a Heidelbergi Kátéból két-három kérdés, amit a résztvevők kívülről megtanultak, majd felmondtak. „Sajnos, a tanulásban csak egy ideig voltunk hűségesek, mindig kevesebben és kevesebbet tanultunk. Pedig elmondogattuk, hogy főleg a bibliai rész megtanulását kellene halálosan komolyan venni, mert jöhet idő, amikor arra leszünk utalva, amit könyv nélkül tudunk a Bibliából. Nem gondoltuk, hogy ez az idő valóban bekövetkezik hamarabb, mint gondoltuk”³¹ – emlékezett vissza Horkay Barna, aki ezeken az alkalmakon rendszeresen szolgálatot is vállalt. Amikor 1941-től elkezdtek körleveleket is küldeni az összejöveleken elhangzottakról azoknak a tagoknak, akik valamilyen oknál fogva távol maradtak, gyakran látjuk az Ő nevét is az aláírók között.³²

A Baráti Kör felismerte, hogy a misszió egyik nagyon fontos eszköze az evangéliumi irodalom, ezért tagjai engedélyt kértek egy egyházi könyvesbolt megnyitására Beregszászban. Ennek vezetője Fekete Gyula diakónus lett. A könyvesbolt később nagyobb könyvkereskedéssé nőtte ki magát, papír-írószer részleggel is kibővülve. Horkay Barna pedig ezzel párhuzamosan Nagyszőlősen indította meg az iratmissziót, kezdetben csak helyi szinten, később pedig könyvnapok szervezésével a környező gyülekezetekre is kiterjesztve azt. Továbbá megszervezte, hogy önkéntes adományok segítségével ingyenesen jusson el a gyülekezet tagjaihoz az ifj. dr. Szabó Aladár által szerkesztett *Református Híradó* című havilap 400 példányban.³³

A Keleti Baráti Kör belmissziós munkájába az egyházi vezetés nem szólt bele, s tevékenységét a szovjet csapatok bevonulásáig akadálytalanul kifejthette.³⁴

1944 UTÁN

A szovjet csapatok 1944 októbere folyamán megszállták Kárpátalja területét. A következő hónapban a magyarok településeken háromnapos munkára, *málenyikj robotra* kötelezték a 18 és 50 év közötti férfiakat, amiből végül többérvnyi kényszer-

30 Orbán: *Ébredési mozgalom*, 66.

31 Horkay: *A Keleti*, 23.

32 Horkay Barna tizenöt ilyen körlevelet közöl az 1941–1944 közötti időszakból visszaemlékezésében. Lásd: Horkay: *A Keleti*, 48–94.

33 Uo., 35–36.

34 Uo., 25.; *A Verbőci Református Egyház Presbiteri jegyzőkönyve*, 1946. április 9.; *A Tiszaiújlaki Református Egyház Presbiteri jegyzőkönyve*, 1946. május 7.

munkatábor lett. A lelkészekre nem vonatkozott ez a felhívás,³⁵ ennek ellenére 1944 őszén több lelkész és segédlelkész is elmenekült, a három esperes közül pedig csak a beregi egyházmegye vezetője, Bary Gyula maradt a helyén.³⁶ A másik két esperesi hivatalt a helyettesek vették át, Ungban Gencsy Béla és Máramaros-Ugocsában Lajos Sándor, ahogy arra Révész Imre, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke az 1945. január 18-ai keltezéssel írt körlevelében felhatalmazást adott.³⁷

Az iskoláskorú gyermekekkel való foglalkozást a szovjet hatalom 1945-ben megtiltotta.³⁸ Továbbra is megrendezésre kerültek a Baráti Kör havi összejövetelei, amelyeken a résztvevők száma már 120-1300 fő között mozgott a korábbi 20-40 helyett. Ez azzal magyarázható, hogy a mindennapi élet terhei, bizonytalanságai, félelmei miatt egyre több ember fordult az Isten és az egyház felé. Az ateista államhatalom, még ha a figyelmét nem is kerültkék el ezek a rendezvények, egy ideig nyílt lépéseket nem tett velük kapcsolatban.³⁹ Megnövekedett taglétszámával párhuzamosan a Baráti Körnek kialakult egy szűk, belső magja, amelyhez hat lelképásztor tartozott: Horkay Barna, Pázsit József, Asszonyi István, Simon Zsigmond, Kovács Zoltán és Zimányi József lelkészek. *Hatos*nak nevezték, és mintegy intézőbizottságként működött. A *Hatos* tagjai – a gyülekezeti munkások számának drasztikus csökkenése miatt, utánpótlása céljából – 1946-ban Gecsében egy hónapos bibliaiskolát szerveztek. Ezen megközelítőleg 20 fiatal vett részt. Ezzel a lépéssel a baráti körös lelkészek még inkább az állam látóterébe kerültek.⁴⁰ Amikor egy évvel később (1947 tavaszán) a hat lelkész úgy döntött, hogy az állam irányába is bizonyt tesz hitéről, a hatóság válasza az volt, hogy még ugyanaz év nyarán betiltotta a Keleti Baráti Kört, majd ezt követte a baráti körös lelkészek

35 ORBÁN Marianna: A Kárpátaljai Református Egyház története 1944–1949 között., *Történelmi Tanulmányok XVI. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa*. Debrecen, 2008. 303–317.

36 SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY Ibolya: Idegen világban: Bary Gyula beregi esperes lelkészi tevékenysége a szovjetesítés időszakában. In: Kiss Réka-Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány Identitás Történelem*, 1(2024/1), 115–136., 121.; FODOR Gusztáv: A református egyház első évtizede Kárpátalja szovjetizálásának idején (1944–1954), in: Molnár D Erzsébet – Molnár D István (szerk.): *Hadifogság, málenykij robot, gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáboraiiba (1944-1953)*, Beregszász-Ungvár, „Rik-U” Kiadó, 2017, 99.

37 *A tiszántúli református egyházkerület püspökétől. 7/1945. szám alatt. Körlevél a máramaros-ugocsai egyházmegye lelképásztoraihoz*. Debrecen, 1945. január 18., Kárpátaljai Református Egyház Levéltára és Múzeuma (KRELM), Bulcsú, I. 10.c.,

38 Szamborovszkykyné Nagy: *Idegen világban*, 121–122.

39 Itt érdemes azonban megemlíteni egy különös eseményt: négy baráti körös lelkész, köztük Horkay Barna egy lelkészársukat látogatták meg az egyik ugocsai faluban. Miközben székereen tartottak hazafelé, egy rendszám nélküli teherautó szánt szándékkal beléjük ütközött. A székér hátsó tengelye elgörbült az ütközés következtében, de senki nem sérült meg. Az autó nem állt meg, hanem tovább ment. A lelkészek sosem tudták meg, ki állt vagy kik álltak a furcsa baleset mögött.

40 SZÉKELY Marianna: Szikszai Aladár a Keleti Baráti Körről. In: Szamborovszkykyné Nagy Ibolya (szerk.): *Magyar öntudat és krisztusi, keresztényen elvek*. Beregszász, Narancsik Imre Kutatói Műhely, 2019, 136–151, 141.

letartóztatása.⁴¹ Fedotov hadnagy, az Állambiztonsági Minisztérium Nagyszőlősi Körzeti Osztályának vezető operatív megbízottja 1947. október 16-án rendelte el Horkay Barna letartóztatását, valamint házkutatás megtartását nála.⁴² Másnap dél körül a hatósági szervek megkezdték a házkutatást, mindent, ami gyanús lehet, összegyűjtöttek, majd magukkal vitték a lelkéssel együtt.

A SAROKBA VÁGOTT BIBLIA

Horkay Barna a várandós feleségét, valamint kislányát és kisfiát hagyta otthon, mikor a hatóságok őrizetbe vették. Őt magát Ungvárra vitték, ahol kezdetben vizsgálati fogságban volt, majd pár nap elteltével megkezdték a rendszeres kihallgatását, amit Sztroganov őrnagy, az Állambiztonsági Minisztérium Kárpátontúli Területi Nyomozói Osztályának vezetője irányított.⁴³ Amellett, hogy koholt vádakkal illették, s a legkülönbözőbb módokon próbálták megtörni (olyan cellában helyezték el, ahol hat ágy volt, de már hat személy is tartózkodott benne, vagy órákon át ült a kihallgató teremben, de nem kérdeztek tőle semmit, illetve reggelenként kivitték sétálni, de még sötétben stb.), nem tarthatott magánál Bibliát sem.⁴⁴ De cellatársaival rendszeresen beszélgetett Isten Igéjéről.

A hivatalos vádemelés 1948. január 18-án történt meg ellene. Az ateista államhatalom *vallási fanatizmus* vádolta olyan tevékenységekért, amelyek a lelkészi hivatás normális velejárói voltak. Ítéletként a már fent említett Sztroganov őrnagy tíz év javító-munkatáborban letöltendő szabadságvesztést kérelmezett számára.⁴⁵ Ezt követően 1948. január 21-én áthelyezték Ungvárnak abba a börtönébe, ahol már nemcsak politikai, de köztörvényes foglyok is voltak. Aki ide került, annak általában két héten belül lezajlott a tárgyalása, s megtörtént elítélése. Horkay Barna több hónapot töltött ebben a börtönben. Ez idő alatt két hétig egy cellában volt lelkésztársával, Zimányi Józseffel, akit egy nappal később tartóztattak le, mint őt. A másik lelkésznek egy ideig volt Bibliája a börtönben. Amikor azonban az egyik fogolytadásnál átvizsgálták a holmijukat, megtalálták a Szentírást, amit az ügyeletes tiszt mérgeiben a sarokba dobott. Ezt követően a két lelkészt más-más cellába helyezték el.⁴⁶

41 1947. február–október között lezajlott eseményekről bővebben lásd: SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY Ibolya: „Többet tenni most nem lehet. Irattárba!” A kárpátaljai reformátusok és az orosz baptisták egyesületi/együttműködési történetéről (1947), in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány Identitás Történelem* 2019, 2. kötet, Budapest, KRE ETKI – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, Budapest, 2020, 377–398.

42 FODOR Gusztáv: *Akik a nagy nyomorúságból jöttek... A sztálini diktatúra koncepciók perjei kárpátaljai református lelkészek ellen a KGB ungvári levéltárának dokumentumai alapján. Peranyagok, életrajzi adatok, fényképek.* Debrecen, KRE – RKKK Alapítvány, 2017, 153–165, 193–220.

43 Székely: *Ne legyen*, 73.

44 Horkay: *A Keleti*, 160–161.

45 Székely: *Ne legyen*, 74.

46 Horkay: *A Keleti*, 162.

Horkay Barna ügyében 1948. május 15-én hoztak ítéletet, miszerint az ellene felhozott vádakban bűnösnek találták, és hét év javító-munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre ítélték. Zimányi József is hasonló büntetést kapott. Június közepén indították útnak őket több rabtársukkal együtt Szibéria különböző lágerei felé.⁴⁷ A börtön kijáratánál visszakapták táskáikat. Mikor Horkay Barna megnézte a sajátját, meglepődve, de örömmel látta, hogy benne van Zimányi József korábban sarokba vágott Bibliája. „Az akkori őr jóindulatú volt, tudta, hogy papok vagyunk, a Bibliát titokban visszatette a táskába. Csak a táskákat tévesztette össze...” – emlékszik vissza a lelkész a történetekre.⁴⁸

Ungvárról Lembergbe⁴⁹ kerültek az elosztólágerbe, ahol több magyar emberrel is találkoztak. Zimányinak innen korábban kellett tovább indulnia, emiatt megegyeztek, hogy kettéosztják a Bibliát: Horkay megkapta az Ószövetséget, a lelkész-társa pedig vitte magával az Újszövetséget, mert annak a végén ott volt a felesége kézírása. Hogy ki hová fog kerülni, nem tudták. Évek múlva, szabadulásuk után látták csak újra egymást.

Azt a rabcsoportot, amelybe Horkay Barna került, Moszkván át Omszkba viték. Itt még megtarthatta a Bibliáját. A következő megállónál – Novoszibirszknél, ahol egy hetet töltöttek – beszálláskor motozásnak vetették alá őket, megtalálták nála és elvették tőle a Szentírást.⁵⁰

„MILYEN GONDOSAN CSOMAGOL A FELESÉGE!”

Buchta-Vanyina, Magadán, a Kolima-vidéki tajga – azok a helyek, ahol Horkay Barna 1948 nyarától 1950 tavaszáig hosszabb-rövidebb időt töltött rabként. Mindenütt más-más feladatot kellett ellátnia, de a lágerekben sok volt a közös vonás: az embertelenül nehéz fizikai munka, a gyenge koszt, a farkasordító hideg, a rossz közbiztonság, a betegségek, amit a legyengült szervezet könnyebben elkapott és nehezebben vészelt át, valamint az otthontól való több ezer kilométer távolság.⁵¹ A legkegyetlenebb körülmények a tajgán voltak, ahol több hosszú, téli, hideg hónapot kényszerült eltölteni. 1950 márciusában sikerül elhagynia ezt az emberi lakhatásra szinte alkalmatlan területet, mivel súlyosan megbetegedett. A legközelebbi kórház az onnan 320 km-rel délebbre levő Nyekszikánban volt, amely település is csak pár foknyi távolságra feküdt az Északi-sarkkörtől. Mítán felépült, továbbra is ezen a helyen maradt, s némileg enyhült a munkája nehézsége is, amikor egy kis gyártelepre került takarítónak. Ez viszont veszélyekkel is járt, mivel éjszakai műszakban dolgozott, a közbiztonság miatt a baraktól a munkahelyig eljutni kocká-

47 Székely: *Ne legyen*, 75.

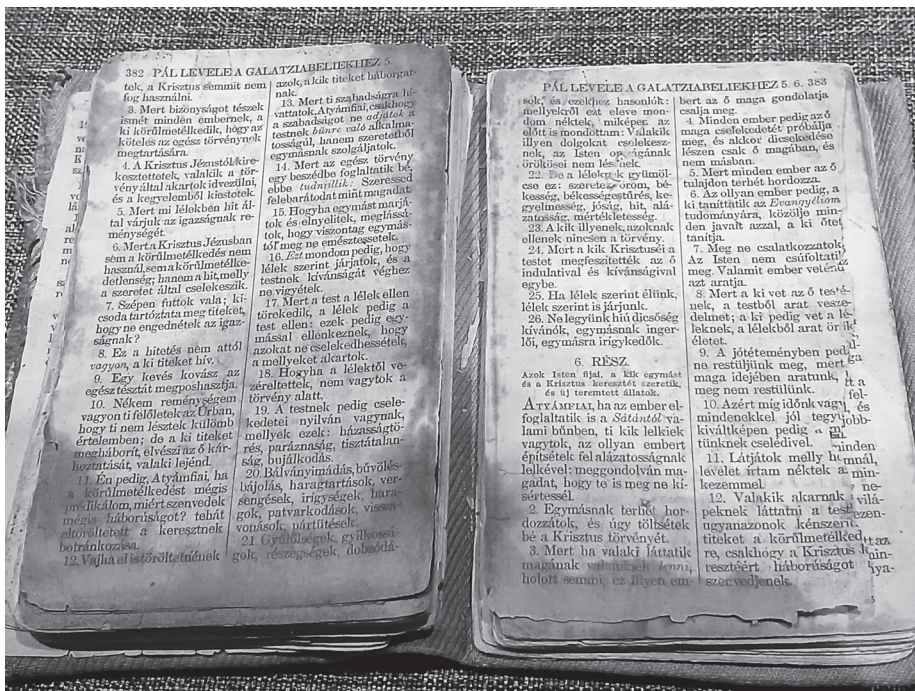
48 Horkay: *A Keleti*, 164.

49 Mai nevén Lviv (Львів).

50 Horkay: *A Keleti*, 166.

51 Székely: *Ne legyen*, 76.

zatos volt.⁵² A korábbi lágerekkel szemben talán az volt a legnagyobb pozitívuma, hogy innen már tudott írni a családjának, illetve csomagot is kaphatott otthonról. A sok ezer kilométer távolságot a csomagok nagyjából egy hónap alatt tették meg, tehát csak tartós dolgokat volt érdemes beletenni. Horkay Barna felesége, mivel tudta, hogy férje számára milyen fontos a Szentírás, ívekre szedett egy Bibliát, s minden ívbe egy kekszet csomagolt. Az ügyeletes tiszt, aki jelen volt a csomagok felbontásánál, nem vett észre semmi gyanúsat, sőt megdicsérte a lelkészt, milyen gondosan csomagol a felesége. Az ívek zsírosak lettek, de olvashatóak voltak. A lelkészné kétszerre küldte ki férje számára az Újszövetséget a Lukács evangéliuma 7. részétől a Jelenések könyvének közepéig. Horkay fedelet is készített neki vászonba varrt keménypapírból. Mindig magánál hordta, s amikor lehetősége volt, olvasta. Az egyik ilyen alkalommal Novikov főhadnagy (a láger politikai tisztje) észrevette, s elvette tőle. Hiába kérlete a többi rab is, hogy hagyja a lelkésznél a Bibliát, a tiszt hajthatatlan volt: „Majd ha felszabadulsz, visszakapod, a lakáson olvashatod, ameddig akarod.” Horkay maga sem gondolta volna, hogy ez valóban így lesz. De három év múlva, szabadulásakor azért bement a láger irodájába, és visszakérte a Bibliáját. Novikov főhadnagyot akkorra már áthelyezték, de

A zsíros Újszövetség. A kép Horkay Anna engedélyével készült 2024. október 24-én.

a Szentírás ott volt a szekrényben elzárva, vissza is adták neki, s később tényleg az otthonában olvashatta azt.⁵³ Ez az Újszövetség még napjainkban is megvan a Horkay család tulajdonában.

Felesége jóvoltából a lelkész ezt követően sem maradt Biblia nélkül: egy másik csomagban egy teljes Szentírást kapott otthonról, melyet az előzőhöz hasonlóan mindig magánál hordott. Azonban egyik este munkába menet kirabolták, és elvették a felső ruházatát, zsebében a Bibliával, amit nagyon sajnált, de egyúttal örült is, hogy Isten megőrizte őt, és a tolvajok nem vették el az életét.⁵⁴

A lágerben töltött évei alatt Horkay Barna nagyon sok emberrel találkozott, s attól függetlenül, hogy volt-e nála Szentírás, mindig megragadta az alkalmat, hogy Isten Igéjéről beszéljen. Voltak, akik örömmel fogadták, voltak, akik emiatt besúgták, némelyek vitázni akartak vele, sokak közömbösek voltak. De ez nem tartotta vissza a lelkészt attól, hogy bizonyosságot tegyen a hitéről, ami miatt lágerfogságot szenvedett.

„MIRE LENNE SZÜKSÉGTEK?”

Horkay Barna a lágerből 1953. június 24-én szabadult *időengedménnyel*,⁵⁵ de ezt követően sem mehetett haza száműzetéséből. Így Nyekszikánban maradt, munkát vállalt, amiért már némi fizetést is kapott. Csak 1955. augusztus 20-án indulhatott haza, és tizenhét nap után, 1955. szeptember 7-én reggel érkezett meg otthonába, Nagyszőlősrre. Nyolc év elteltével láthatta újra szeretteit, és Sámuel nevű kisfia végre személyesen is megismerhette édesapját.⁵⁶ Még ugyanez év őszén Gencsy Béla visszahelyezte lelkésznek korábbi gyülekezetébe, Nagyszőlősrre, de az időközben súlyos méreteket öltött lelkészhiány miatt több egyházközségben is ellátta a szolgálatot: 1955-től Fancsikán, 1966-tól Feketepatakon és Mátyfalván, 1967-től Tiszakeresztúron, 1972-től pedig Tiszaújhelyen is ő volt a lelkész. Emellett 1956-tól az Ugocsei Egyházmegye esperesi feladatait is ellátta egészen nyugdíjba vonulásáig.⁵⁷ Személygépkocsi nélkül, olykor kerékpárral, tömegközlekedéssel járta a gyülekezeteket, s hűséggel, alázattal végezte a rábízott munkát. Felesége ebben is hűséges segítőtársa volt. Ezt mutatja a következő eset is. Az 1970-es években neki sikerült eljutnia Budapestre, ahol a Konventen találkozott dr. Tóth Károllyal, a Keresztyén Békekonferencia akkori elnökével, s az megkérdezte tőle, mire lenne szükségük Kárpátalján? Horkay felesége pedig ezt válaszolta: „Bibliára, énekeskönyvre, kátéra és Keresztény Tanításra.” A Szovjetunióban minden vallásos irat behozatala tiltva volt. Ennek ellenére dr. Tóth Károly közbenjárásával

53 Horkay: *A Keleti*, 179.

54 Uo., 190.

55 Aki a napi munkáját a meghatározott mennyiség, azaz 100% felett teljesítette, annak a büntetéséből nem egy, hanem két napot vontak le. Így lehetett a lágerfogság idejét valamelyest lerövidíteni.

56 Székely: *Ne legyen*, 78.

57 Fodor: *Akik a nagy*, 167.

a Kárpátaljai Református Egyház (Moszkván keresztül) háromszáz Bibliát kapott ajándékba. Pár éven belül újabb Biblia- és énekeskönyv-küldemények érkezhettek, s Kárpátalja gyülekezetei saját tapasztalatból vallhatták, hogy „az egyház Istené, és Istennek gondja van az Ő egyházára.”⁵⁸

Horkay Barnának és feleségének a fogságból való hazatérése után még három lánygyermek született: Margit, Anna és Márta. Idősebb fiúk, Barna 1976-ban életét vesztette. Miután beindult a helyi lelkészképzés,⁵⁹ és ennek eredményeként több fiatal lelkész is munkába állt Kárpátalja különböző gyülekezeteiben, Horkay hetvenkilenc évesen (1987-ben) nyugdíjba vonult. Nyugdíjas lelkészként feleségével Magyarországra költöztek az egyik lányukhoz és vejükhöz Tiszaeszlárra. Itt még tíz éven át végzett lelkészi szolgálatot.

1989. június 29-én a Kárpátaljai Területi Ügyészség 13/67. szám alatt, mint politikai megtorlások áldozatát, bűncselekmény hiányában rehabilitálta Horkayt.⁶⁰ 1997-ben feleségével Sárospatakra költözött, s 1998-ban, kilencvenévesen megírta visszaemlékezéseit *A Keleti Baráti Kör* címmel, amelyben – életútja fontosabb mérföldköveinek leírása mellett – fontos szerepet kapott a hitéről való bizonyágtétele is. 2003. szeptember 22-én, kilencvenöt éves korában hunyt el Sárospatakon.⁶¹

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Державний Архів Закарпатської області, Ужгород (Derzhavnij arhiv Zakarpatskoyi oblasti, DAZO, Ungvár). Fond P-1420, opisz 1.

Kárpátaljai Református Egyház Levéltára és Múzeuma (KRELM), Bulcsú. I. fond, 10. C.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BÉKEFI Benő: Gyülekezeti Evangélizáció, Nagyszöllős. *Nyírségi Virrasztó* 7(1942/9), 1942. május 1., 3. FODOR Gusztáv: *Akik a nagy nyomorúságból jöttek... A sztálini diktatúra koncepciók pereit kárpátaljai református lelkészek ellen a KGB ungvári levéltárának dokumentumai alapján. Peranyagok, életrajzi adatok, fényképek*, Debrecen, K R E – R KK K Alapítvány, 2017. 178-179.

FODOR Gusztáv: A református egyház első évtizede Kárpátalja szovjetizálásának idején (1944-1954), in: Molnár D Erzsébet – Molnár D István (szerk.): *Hadi-fogság, málenyikj robot, gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elburcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáboraiiba (1944-1953)*, Beregszász-Ungvár, „Rik-U” Kiadó, 2017, 99.

58 Horkay: *A Keleti*, 213.

59 A szovjet hatóságok nem engedik magyarországi teológiára tanulni az ifjakat, a püspök és az eszerek felügyelete alatt és mellett tanulnak az arra elhívást kapott fiatalok, meghatározott ideig.

60 Fodor: *Akik a nagy*, 167.

61 Székely: *Ne legyen hiába*, 78.

- HORKAY Barna: *A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből*, Kom Over En Help Alapítvány, 1998.
- KISS Gyula (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház egyetemes névtára 1941*, Budapest, 1941.
- ORBÁN Marianna: A Kárpátaljai Református Egyház története 1944-1949 között, *Acta Universitatis Debreceniensis, Történeti tanulmányok XVI.* Debrecen, Debreceni Egyetem, 2008. 303–317.
- ORBÁN Marianna: Ébredési mozgalom a Kárpátaljai Református Egyházban (1936–1947), *Acta Beregszásziensis. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve.* 8 (2009/2), Beregszász, 239-244.
- ORBÁN Marianna: Kárpátaljai református lelkészek börtön- és lágerélményei, *Mediárium* 5(2011/1–2), a Debreceni Református Hittudományi Egyetem és a Református Ifjúsági Média Alapítvány kiadásában, Debrecen, 41-57. old.
- S.n.: Horkay Barna az új nagyszöllősi református lelkész. *Prágai Magyar Hírlap* 14(1935/45), 1935. február 22., 5.
- S.n.: Református árvaház létesül Nagyszöllősön egy katolikus magyar nagyszony jóvoltából bármily vallásu magyar gyerekek számára. *Prágai Magyar Hírlap* 14(1935/174), 1935. augusztus 1. 7.
- S.n.: Több ezer főnyi hívő jelenlétében, fényes sikerrel tartották Nagyszöllősön a kárpátaljai reformátusok kilencedik országos konferenciáját. *Prágai Magyar Hírlap* 15(1936/188), 1936. augusztus 19. 6.
- SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY Ibolya: Idegen világban: Bary Gyula beregi esperes lelkészi tevékenysége a szovjetesítés időszakában, in: Kiss Réka-Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány Identitás Történelem* 1(2024/1), Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 115-136.
- SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY Ibolya: Gencsy Béla egyházvezetői tevékenységének főbb irányvonalai az államszocializmus idején, in: Kiss Réka-Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány Identitás Történelem* 2022, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 269-294.
- SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY Ibolya: „Többet tenni most nem lehet. Irattárba!” A kárpátaljai reformátusok és az orosz baptisták egyesülési/együttműködési történetéről (1947), in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány Identitás Történelem* 2019, 2. kötet, Budapest, KRE ETKI – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, Budapest, 2020, 377–398.
- SZÉKELY Marianna: A nagyszöllősi Atzél-Perényi Szeretet Árvaház, *Küldetés. A Kárpátaljai Református Egyház Lapja.* 27 (2019/2), 8.
- SZÉKELY Marianna: „Ne legyen hiába tűzbevetetésem” – Horkay Barna lelkész megpróbáltatásai a szovjet éra idején, in: Petheő Attila – Tömösközi Ferenc (szerk.): *Hitvalló egyház magyar mártírjai III*, Komárom, Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, 2024, 65–80.
- SZÉKELY Marianna: Szikszai Aladár a Keleti Baráti Körről, In: Szamborovszkyné Nagy Ibolya (szerk.): *Magyar öntudat és krisztusi, keresztyén elvek*, Beregszász, Nancsik Imre Kutatói Műhely, 2019, 136–151.

*Szamborovszkyné Nagy Ibolya*¹

GULÁCSY LAJOS

MINT MISSZIÓS MUNKÁS ÉS AZ ÉLŐ IGE SZOLGÁLÓJA
(ÉLETÚTVÁZLAT A LELKIPÁSZTORRÁ TÖRTÉNŐ SZENTELEÉSÉIG)

ABSTRACT

Lajos Gulácsy as a missionary worker and a Servant of the Living Word (A life path sketch until his ordination as a pastor)

Lajos Gulácsy served as the bishop of the Transcarpathian Reformed Church (TRC) from 1994 to 1998. This period was a time of visible and tangible revitalization for the KRE, making him perhaps the most well-known figure among Transcarpathian clergy within the Reformed Church of the Carpathian Basin, due to his actions, public confessions, and the impact of his work. Meanwhile, very little is known about his activities prior to his ordination as a pastor. The goal of our research lies in this gap, as we aim to systematically and chronologically uncover Lajos Gulácsy's life journey, from his involvement in missionary work to the beginning of his pastoral ministry in 1978, based on contemporary sources, reminiscences, and documents. We believe that only by understanding the life path of this late pastor, church secretary, and later bishop, can we comprehend his driving motivations. By following his activities throughout his life, we also aim to demonstrate how his multi-faceted work contributed to the spread of the living Word.

There is not much to be said about the research background of the mentioned period, as only two publications have attempted to outline the full life path of the late bishop. The results were more modest than successful, as they present a notably incomplete and rough picture of the period up to 1978. Since one of these works is authored by the writer of these lines, we have made an effort to fill in this gap. For this reason, we have sought to enrich the sources of the topic by incorporating as many diverse documents and types of sources as possible, including

1 Szamborovszkyné Nagy Ibolya (PhD) történész, egyetemi docens, beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. Kutatási terület: 1944 utáni szovjet egyházpolitika, Kárpátaljai Református Egyházkerület története 1944–1991. sznibolya@kmf.uz.ua

court records from Lajos Gulácsy's arrest in 1949, interviews with the later pastor, and even his self-published autobiographies. Nevertheless, a common feature of these widely known documents is that they primarily focus on the period after his arrest and conviction, as well as on his activities during the revitalization period of the TRC.

Keywords: church mission, Lajos Gulácsy, Munkács, revival movement, Transcarpathian Reformed Church

BEVEZETÉS

Gulácsy Lajos 1994–1998 között állt a Kárpátaljai Református Egyházkerület (KRE) élén püspökként. Ez az időszak látványos és kézzelfogható revitalizációs időszak volt a KRE-nek, így személyét az idő, cselekedetei és nyilvános hitvallásai talán a legismertebb kárpátaljai lelkészé emelték a Kárpát-medencei reformátusság körében. Mindeközben nagyon keveset tudunk a lelkészé szentelése előtti tevékenységéről. Ebben a hiátusban gyökeredzik kutatásunk célja, miszerint szeretnénk szisztematikusan és időrendben feltárni Gulácsy Lajos életútját, missziós munkába történő bekapcsolódásától lelkészi szolgálata kezdetéig (1978), korabeli források, visszaemlékezések és dokumentumok alapján. Úgy véljük, akkor van lehetőség megérteni a néhai lelkész, főjegyző majd püspök mozgatórugóit, ha emberi életútját megismerjük, végigkövetjük tevékenységét, egyben láthatjuk, hogy szerteágazó tevékenysége hogyan járult hozzá az élő Ige terjedéséhez.

A fent jelzett korszak kutatási előzményeiről nem sokat lehet beszélni, mivel mindeddig összesen két publikáció próbálta a néhai püspök teljes életútját megrajzolni.² A próbálkozások inkább kisebb, mint nagyobb sikerrel jártak, ugyanis feltűnően hiányos és elnagyolt képet kapunk csak belőlük az 1978-ig tartó időszakról. Az egyik munkát épp jelen sorok szerzője jegyzi, ezért is törekedtünk e hiányosság pótlására.

A téma forrásait próbáltuk a dokumentumok és forrástípusok lehető legszélesebb körének beemelésével gazdagítani, melyek között ott vannak a Gulácsy Lajos 1949-es letartóztatása utáni bírósági iratok, a későbbi lelkész interjúi, egyben magánkiadásban megjelent önéletírásai is. Mindazonáltal e széles körben ismert dokumentumokban közös nevező, hogy elsősorban a letartóztatása és elítélése utáni időszakról szólnak, valamint a KRE revitalizációs időszakában végzett tevékenységét taglalják.

2 FODOR Gusztáv: *Gulácsy Lajos*, in: uő: *Akik a nagy nyomorúságból jöttek*, KRE – RKKKA, h.n. 2017.; SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY Ibolya: *Gulácsy Lajos (1925–2016)*, in: Földváryné, Kiss Réka (szerk.) *RefWiki: Református Online Enciklopédia*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2023.

CSALÁDI GYÖKEREI, ISKOLÁI

Gulácsy Lajos 1925. január 8-án született Tivadarfalván (egykori Ugocsa vármegye, Nagyszőlőstől 22 km-re délnyugatra, a Tisza bal partján) Gulácsy Lajos és Nagy Emma hetedik gyermekeként az életben maradt nyolcból (még egy öccse lett).³ Édesapja sokáig kalauz volt a Magyar Állami Vasutaknál, járta az országot, míg felesége vezette a családjától rámaradt gazdaságukat. Valójában a család sokáig az édesapa vasúti fizetéséből élt, mivel a gazdaságból származó jövedelmükből a birtokra ráterhelt adósságot fizették.⁴ Az 1920-as trianoni diktátum okozta hatalomváltás után azonban idősebb Gulácsy Lajosnak ott kellett hagynia vasúti munkáját, így ő is gazdálkodó lett.⁵ Mindemellett – mint világhírt ember – megválasztották Tivadarfalva elöljárójává, s huzamosabb ideig töltötte be a falubírói tisztséget.

A kis Lajos gyermekkorában sokat betegeskedett, gyenge fizikumú, kis növésű fiúcska volt, ennek ellenére három fiú és négy leánytestvérével sokat segített a családi gazdaságban. Kellett is a munkáskéz, hiszen a Gulácsy-portán nemcsak nagy ház volt négy szobával, hanem külön épület az étkezésre, főzésre, kenyérsütésre, emellett nagy gazdasági udvar is pincével, jelentős méretű kamra, hombár a kicsélt gabonának búzának, istállók, a sertéseknek külön karám, nagy csűr és pajta.⁶ Nagyonbízott dohánytermeléssel foglalkoztak – abból éltek –, ami igencsak munkáigényes tevékenység volt.

A Gulácsy gyerekek szinte minden munkából kivették a részüket, ettől függetlenül mindegyikük lehetőséget kapott a tanulásra. Lajos az alapiskoláit (a 7. osztályig) – ahogyan a testvérei is – szülőfalujában végezte.⁷ Ezt követően fém- és faipari szakiskolába került Nagyszőlősrre.⁸ Miután azt elvégezte (18 évesen), 1943-ban a nem sokkal előtte – az egykori Mátýásföldi Repülógýár Rt.-ból – átalakított Repülógépgýár Rt. iskola-repülógépek berepülógé bázisára került, annak is a mýszaki osztályára, szerelógéent.

3 Szabó Gáborné Gulácsy Szeréna: Életútinterjú, 2. Elérhető: <https://edoku.org/wp-content/uploads/6273/Szab%C3%B3-G%C3%A1born%C3%A9-Gul%C3%A1csy-Szer%C3%A9na-%C3%89let%C3%BAinterj%C3%BA.pdf> (2025. 02. 10.)

4 Szabó Gáborné Gulácsy Szeréna: *Fényképalbum*, 2. Elérhető: <https://edoku.org/wp-content/uploads/6273/Szab%C3%B3-G%C3%A1born%C3%A9-Gul%C3%A1csy-Szer%C3%A9na-F%C3%A9nyk%C3%A9palbum-1.pdf> (2025. 02. 10.)

5 *Mélységből a magasba. Bizonyágtétel az elmúlt idokról. Gulácsy Lajos önéletírása*. Második, bővített kiadás, H.n., 2009, 8.

6 Szabó: Életútinterjú, 10.

7 Uo., 8.

8 Nagyszőlősön 1933-ban nyílt meg a fa- és fémipari iskola, amely a korban haladó technikát oktatót, ezért népszerű volt a környék településeín élóg fiatalok számára. Lásd: FEDINEC Csilla: Iskola és egyház a két világháború közötti idószakban, in: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest, Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010, 127.

A HÁBORÚ OKOZTA BONYODALMAK ÉS MISSZIÓI MUNKÁJÁNAK KEZDETE

Ahogy a szovjet-német front nyugat felé haladt, a budapesti gyárakban is felfüggesztették a termelést. Nem tudni pontosan mikor, de 1944 őszén Gulácsy hazatért szüleihez Tivadarfalvára. Abból gondoljuk, hogy ez valamikor novemberben lehetett, mert önéletrajzában arról írt, hogy hazatérte után meghallotta, hogy háromnapos munkára gyűjtik a férfiakat, így – attól tartva, hogy őt is begyűjtik – pár nap múlva visszatért Magyarországra, pontosabban Debrecenbe.⁹ A városban a MÁV Járműjavító Üzemi Vállalatánál (vagongyár) dolgozott úgy négy hónapig,¹⁰ 1945 márciusában újra szülőfalujában volt.

Ebben az 1944. évben került Tivadarfalvára Pázsit József, aki már azelőtt is missziós lelkészként szolgált, s jelentős személyi karizmával rendelkezett.¹¹ 1945-ben – miután elvonult a front, és a helyi magyar férfiakat a szovjet katonai közigazgatás deportálta – Kárpátalján tömeges ébredési mozgalom indult a reformátusok körében. Az ébredési folyamat megsokszorozta az evangelizációkon, bibliaórákon és istentiszteleteken részt vevő emberek számát. Ennek az ébredési mozgalomnak volt cselekvő és aktív hirdetője, egyben szolgálója a fent említett Pázsit József is. E folyamatban történő bekapcsolódás nagy hatással volt Gulácsy Lajosra, melyről tiszta és erős emléke maradt fenn, mert rájött: „Mit használnak az embernek, ha az egész világot megnyeri, lelkében pedig kárt vall?” (Máté 16:26)¹² Elhívásának ígéjét is ekkor kapta a Máté 6, 19–20. versekben: „Ne gyűjtsetek magatoknak kincseket a földön, ahol a moly és a rozsdá megemészti, és ahol a tolvajok betörnek, és ellopják, hanem gyűjtsetek magatoknak kincseket a mennyben, ahol sem a moly, sem a rozsdá nem emészti meg, és ahol a tolvajok sem törnek be, és nem lopják el.”¹³ Így lett Pázsit József lelkész mellett missziós segítő, mely szolgálatról az ugoicsai esperes – Lajos Sándor – 1945. május 3-án állított ki missziós egyházmegyei megbízólevelet (lásd 1. számú melléklet), majd – Simon Zsigmond lelkész kezdeményezésére – a református iratmisszió munkása.¹⁴

Az egyházi vezetés kihasználta a fiatal Gulácsy *világjártságát*, és 1945. május–szeptember folyamán kétszer küldte el Budapestre, ahonnan vallásos irodalmat szállított Kárpátaljára.¹⁵ Ekkor már határozottan tudta, hogy az Urat akarja szol-

9 *Mélységből a magasba. Bizonyágtétel az elmúlt időről. Gulácsy Lajos önéletrajza.* Második, bővített kiadás, H.n., 2009, 8–9.

10 CZANIK András: Utat mutatni az üdvösség felé – Gulácsy Lajos nyolcvanöt éves, Reformátusok Lapja, 54(2010/3), 5.

11 FODOR Gusztáv: *Adattár a Kárpátaljai református gyülekezettörténeti kutatásokhoz 1523–2016*, Tiszaszentimre, 2016, 805.

12 *Biblia Istennek az Őszövétségben és Újszövétségben adott kijelentése.* Magyar nyelvre fordította és revideálta a Magyar Bibliatársulat Szöveggondozó Bizottsága. Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2018, 1218.

13 Uo., 1199.

14 Vádirat Gulácsy Lajos Ljudvigovics ügyében az USZSZK Btk.-nak 54–10. tc. 2. bek. 54–11. tc. foglalt bűncselekmények elkövetése miatt, in: Fodor: *Akik a nagy*, 270.

15 AUSBU ZO, Fond P-2258. op.1. od.zb.248. delo 2258, 1. kötet, 231–232, 250, 273.

gálni, így 1945 nyarán elindult, hogy beiratkozzon a Debreceni Református Teológiára. Nem tudni, hogy azon a nyáron mire jutott e téren, mivel az 1945. június 29-én Moszkvában a Szovjetunió és Csehszlovákia kormánya között megkötött szerződés következtében – amely rögzítette Kárpátalja kiválását a csehszlovák államból – 1945. szeptember 30-án lezárták Kárpátalja határait. A fiatalember tehát nem kezdhetette el hivatalos teológiai tanulmányait.

BEKAPCSOLÓDÁSA AZ ÉBREDÉSI MOZGALOMBA

Gulácsy Lajos elhivatottságát bizonyította az iratmisszióban végzett munkájával, s mivel nem tudott *rendes* teológián tanulni, a missziós lelkészek – akik egyben az ébredési mozgalom aktív irányítói is voltak – olyan lehetőséget kerestek és találtak számára, ahol az Ige közelében lehetett. 1945 őszétől helyben (Kárpátalján) szervezték meg a képzést részére, ami valójában úgy zajlott, hogy havonta más-más lelkész mellett végzett kisegítő munkát. E tevékenysége során kapcsolatba került az ún. Keleti Baráti Kör szinte teljes tagságával, többek között Simon Zsigmondal, Kovács Zoltánnal, Kovács Józseffel, Zimányi Józseffel, Horkay Barnával és Györke Istvánnal. Közben 1946 februárjában befejezte a Keleti Baráti Kör lelkészei által tartott ún. *prédikátorképző* tanfolyamot Gecsében, így – a missziós munka mellett – bekapcsolódott a hittantanításba és a konfirmációra történő előkészítők levezetésébe is.¹⁶

Pázsit József 1946 tavaszán Tivadarfalváról Munkácsra került missziós lelkésznek Kovács József helyi lelkész mellé,¹⁷ a fiatal Gulácsyt pedig vitte magával, vagy az önszántából ment vele/utána. Gulácsy Lajos így a Munkácsi Református Egyházközség tagja lett, közben a helyi vasúti műhely esztergályosaként dolgozott és Pázsit tiszteleteséknél lakott.¹⁸ Ettől kezdve vett részt az ébredési mozgalom által szervezett vallási konferenciákon, majd 1947 nyarán Kovács József munkácsi lelkész mellett – helyettesként – végzett *lelki munkát* (lásd 2. számú melléklet). Az 1947 októberében letartóztatott Zimányi József erről így nyilatkozott egyik kihallgatása során: „Az iskolát befejező Gulácsy Lajos jelenleg lelkészsegéd-miszionárius a »Keleti fivérek« klubja megbízása alapján Kárpátontúli terület falvait látogatja a tanok terjesztésének céljával.”¹⁹

Pázsit lelkészéknél ekkor ismerte meg későbbi feleségét is – Ádám Emmát –, a munkácsi református kántor lányát.

16 Uo., 244–249.

17 Fodor: Adattár, 445.

18 Wittenberger Irén (1941–) munkácsi lakos szíves közlése alapján, aki a Munkácsi Városi Kórház szakorvosa volt, s szüleiével együtt baráti kapcsolatban volt Pázsit József lelkésszel. Az interjút a szerző készítette, 2025. 01. 30.

19 Zimányi József kihallgatási jegyzőkönyve, 1947. október 27., in Fodor: Akik a nagy, 155.

LETARTÓZTATÁSA, ELÍTÉLÉSE, ÉLETE A JAVÍTÓ-NEVELŐ MUNKATÁBORBAN

A Szovjetunióban csak azok végezhetek *vallási szertartást*, akiknek erről hivatalos végzettséget igazoló okiratuk volt. Gulácsy Lajosnak azonban nem volt ilyen (oktatási intézményben kiállított) végzettsége. Így – mikor 1948 nyarán Kárpátalján elindult a református gyülekezetek és lelkészek állami bejegyzése (regisztrációja) – eltiltották minden egyházi tevékenységtől.²⁰ Neve akkor került az Állambiztonsági Minisztérium Kárpátontúli Területi Hivatala Beregszászi Körzeti Osztályának látókörébe, amikor az 1947 októberében letartóztatott Zimányi József missziós lelkész kihallgatását végezték, s az tételesen elmesélte a missziós iskola tevékenységét, a résztvevők pontos nevét is megadva. Gulácsyról a fent már idézett információt közölte.

Zimányi és Horkay lelkészek elítélése után indult el a Keleti Baráti Kör tagsága elleni bizonyítékgyűjtés, mely egy év múlva – 1949 márciusában – egy kiterjedt letartóztatássá szélesedett. Pedig pont ekkorra, 1949 tavaszára – pontosabban húsvét ünnepére, ami akkor március végére esett – tervezte az ünnepélyes templomi fogadalomtételt Gulácsy Lajos és Ádám Emma. Utóbbi egy 2002-es interjúban így emlékezett vissza későbbi férje letartóztatására: „Egyik nap azt a hírt kaptam, hogy a lányokat is viszik Donbászra dolgozni, s akkor úgy döntöttünk, hogy előre hozzuk az esküvőt. Februárban megtartottuk a polgári esküvőt, a templomi szertartást pedig húsvétra terveztük”.²¹ Azonban április 19-én – öt társával együtt – a politikai rendőrség letartóztatta a vőlegényét (a polgári jogrend szerint immár férjét). A letartóztatására Gulácsy Lajos így emlékezett vissza: „A református parochián tartóztattak le, amikor hazamentem a szállásomra menyasszonyomtól”.²²

Két hét múlva a Gulácsy Lajos és öt társa – Kovács Zoltán, Asszonyi István, Györke István, Pázsit József és Huszti Béla – elleni eljárást az Állambiztonsági Hivatal Kárpátontúli Területi Főosztályának vezetője egyesítette. A vád ellenük: „...vallási szovjetellenes magyar nacionalista szervezet, a »Keleti fivérek klub« szervezet tagjai, akik közösen aktív szovjetellenes tevékenységet folytattak Kárpátontúli-Ukrajna területén, mely a fiatalságnak a szovjet valóságtól való elszakítására és a szovjet ideológia hatása alól való kivonására irányult”.²³

Gulácsyt két hónapig az ungvári börtönben tartották előzetes letartóztatásban. „Bejártunk hozzá beszélőre, herdtuk a csomagokat, imádkoztunk érte, mert nagyon féltettük” – emlékezett vissza rá később felesége.²⁴ Az USZSZK Büntető Törvénykönyvének 54-10. tc. 2. bek. és 54-11. tc. alapján Gulácsyt – 1949. május

20 Mélységből a magasba, 16.

21 OLASZ Tímea: „Csak a levelekből tudtunk egymásról”. Hét és fél évig két esküvő között, *Kárpátalja*, 2(2002/80), 2002. július 26., 6.

22 RÓZSÁS János: *Gulág Lexikon*, Püski Kiadó, Budapest, 2000, 122.

23 *Határozat a nyomozati ügyiratok egy eljárásba történő egyesítéséről, kelt Ungvár városa 1949. április 12.*
A teljes szöveget idézi: Fodor: *Akik a nagy*, 388.

24 Olasz: *Csak a levelekből*, 6.

24-én – 10 év javító-munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre ítélték, halmozati büntetésként 5 év jogfosztással, és vagyonek Kobzással tetézve.²⁵

Ungvárról aztán a lvivi (lemergi) elosztótáborba szállították, ahonnan csak egyszer tudott hírt küldeni Munkácsra. Az elosztóból a kazahsztáni Dzsezkazgánba (Karaganda városától 600 km-re délkeletre) került egy építőtáborba, amelynek elítélte a bogatyityeli rézfeldolgozó üzemet építették. A táborból évente két levelet lehetett hivatalosan küldeni, de csak közvetlen családtagnak, ő feleségének, Emmának címezte Munkácsra. Ezenfelül csak egy pár titokban kijuttatott levél ért még el nejehez, s így ezekből tudtak egymásról. „Ő mindig biztatott, hogy hazatér, és majd folytatja a megkezdett szolgálatot – idézte felesége –, ám volt olyan időszak is, hogy egyáltalán nem kaptam levelet, mert külön zárkában volt.”²⁶ A bányai munkát – amire elsődlegesen beosztották – fizikuma miatt csak rövid ideig bírta, és legyengült. Ekkor áthelyezték az asztalosműhelybe, ahol két évig dolgozott.²⁷ Ez a munka sokkal nagyobb mozgásteret engedett meg a rab Gulácsynak, s ide már lehetet csomagot is küldeni: „Havonta küldtünk csomagot neki, egyszer én, másszor a szülei. Dupla fenekű bádogdobozban juttattuk el neki a bibliai részeket, a fényképet vagy a levelet. Így tartottuk a kapcsolatot, de nem volt könnyű” – emlékezett vissza erre az időszakra felesége.²⁸

Ezt követően irányították át a Dzsezkazgántól pár kilométerre északra található kengiri táborba,²⁹ ahol egy idő után végzettsége szerinti munkára került, s géplakatosként dolgozott.³⁰ Ettől kezdve egyre könnyebbé vált a fogsága, kijárhathatott dolgozni a láger területén kívülre, csak haza nem mehetett. Mikor egyre sűrűbb lett az otthon és a fogság közötti levélváltás, felesége kicsit fellélegzett, és elkezdte egymás után írni a kegyelmi kérvényeket a különböző szovjet hatóságok felé.

Gulácsy Lajos lágerélményeit először 1991-ben jegyezte le és mondta el egy beszámoló alkalmával Munkácson, majd írásban is közzétette a *Mélységből a magasba. Bizonyítéktétel az elmúlt időkről* c. visszaemlékezésében.³¹ Itt mesélte el azt is, hogyan jutott el hozzá az első láger-Bibliája, s miként sikerült megtartania azt:

„Az ember többet kibír, mint a vas. [...] Kaptam szüleimtől csomagot, és egy alkalommal egy zacskóban kukoricaliszt volt. A katona, aki átvizsgálta, csak benézett, és látta, hogy valami van benne, meg is fogta, és puhának érezte, ami a lisztben volt. Azt mondta nekem, no a mama szalonját küldött neked [...] amikor kibontottam, akkor láttam, hogy nem szalonna az, hanem egy puha fedelű újszövetség, melynek végén a Zsoltárok is megvannak. Kimondhatatlan

25 Fodor: Akik a nagy, 407.

26 Olasz: Csak a levelekből, 6.

27 Mélységből a magasba, 29.

28 Olasz: Csak a levelekből, 6.

29 Rózsás, Gulág Lexikon, 122.

30 Mélységből a magasba, 35.

31 Uo., 24–51.

volt a meglepetésem és az örömöm. Mindjárt négy részre bontottuk, hogy ne-hogy egybe megtalálják és elvegyék. [...] Így ettől kezdve már volt Bibliánk. Ez a bibliai rész velem volt azon az éjszakán is, mikor megtizedelték a lágert [...], de nem kellett egészen levetkőznöm és így a bibliai rész az alsónadrág szárában maradt. Velem volt a szigorított börtönben is. De mindig dugni kellett, mert ellopták volna a dohányosok cigarettapapírnak. Úgy olvastam, hogy a pokrócon egy kis lyukat csináltam, azon a fény beszűrődött és e kis fénynél mozgatva olvastam a Bibliát. De sokan nem tudják, hogy milyen nagy áldás a Bibliát olvasni, és még eldugni sem kell.”³²

Ez a keserves, sokszor megalázó állapot összekovácsolta a táborban a különböző felekezetekből kikerülő, Istenhívó keresztényeket. Sokszor idézett és elmondott szavai voltak Gulácsy Lajosnak azok, melyek a vályoggyödörben végzett úrvacsoravételről szóltak: „Az ünnepeket közösen tartottuk. 1954 húsvétján elbújva a láger területén, egy vályogvető gödörben együtt úrvacsoráztunk közösen a református, római katolikus, görögkatolikus, baptista és pravoszláv testvérekkel. Kenyerünk volt, bor helyett vizet használtunk. Hittük a feltámadást.”³³ Ezek az élmények soha nem múltak el Gulácsy Lajosnál, s élete végéig vallotta, miszerint minden *körülmények között formál* bennünket a Mester, s hogy teljesen mindegy, milyen rítusban dicsérjük az Urat, a fontos, hogy ismerjük Őt. Ezért is égett bele emlékezetébe Duliskovics Viktor görögkatolikus pap személye, aki a lvivi elosztó börtönből – akár Gulácsy, Kijeven keresztül – a kazahsztáni Kengir-Dzsezkazgáni rézbányában került, ahol az 1954. május 16-i lázadás letörése során, július 26-án haslövés következtében vesztette életét.

A LÁGERBŐL TÖRTÉNT HAZATÉRÉS UTÁN

Gulácsy Lajos – a rá kirótt tíz évből – hét év három hónapot töltött le, s 1956. május 4-én amnesztiával szabadult. Otthon tudták, mikor érkezik, mert a fiatalember táviratban értesítette feleségét róla. Munkácsra 1956. május 16-án ért vissza, s már egy ideje otthon volt, amikor válasz érkezett a felesége által írt számtalan kegyelmi kérvény egyikére, melyben arról értesítették, hogy a kérvényét elutasították, miközben ő már otthon volt.³⁴

Nem sokkal hazatérését követően – 1956. június 3-án – végül oltárhoz vezette nejét. „Nagyon szolid, csendes szertartás volt, utána is mindössze egy szerény ebédet tartottunk.”³⁵ Gulácsy Lajos a vőlegényi ruháját egészen Kazahsztánból hozta, az utolsó kéthónapi fizetéséből vette, s becsomagolva, nagyon vigyázva utaztatta azt egészen Munkácsig,³⁶ hogy méltó öltözetben állhasson Emma mel-

32 Mélységből a magasba, 43–44.

33 Uo., 37.

34 Olasz: Csak a levelekből, 6.

35 Uo.

36 Mélységből a magasba, 47.

lett, aki hét és fél évig várt rá. Valóban nehéz hét év volt ez a feleség számára, mivel a fiatalasszony húszéves volt, mikor 1949-ben elvitték a férjét. Otthon maradvá sokáig nem volt munkája, s hiába jelentkezett több helyre, férje elítéltsége miatt nem vették fel. Végül a városi kórház könyvelőségére került – és mivel édesapját is letartóztatták –, ő vállalta át a város református gyülekezetében a kántori tisztséget. Közben családja nem békélt meg a helyzetével – talán féltette a fiatal nőt –, ahogyan Emma néni később elmesélte:

„Az édesanyám, a rokonok, az ismerősök rá akartak beszélni, hogy váljak el, mert csak bajom származhat belőle, és neki se lesz jó. Én azonban hajthatatlan voltam. El sem tudtam volna képzelni, és nem is gondolkodtam azon, hogy valakit, akit szeretek, akit igazságtalanul ítétek el, még én is elhagyjak. Mindig hűséges típus voltam, ha valamit elkezdek, azt szeretem befejezni. Így neveltek, s hogy le akartak beszélni a házasságról, csak azért volt, mert féltették az életemet. Szegény édesanyám kétségbe volt esve, hogy így elromlott az életem, de én nem gondoltam erre. Tudtam, ha Isten ezt megengedte, akkor nekem becsülettel ki kell tartanom. [...] Öröm volt bennem, hogy végül mégiscsak kívártam, hisz voltak, akik hiába vártak.”³⁷

Felesége visszaemlékezése szerint „szegényen jött a párom haza, legalább öt-hat évig igen nehezen éltünk. Eleinte ugyanis nem kapott munkát.” A fiatal pár a felesége szüleinek házában kapott egy lakrészt, ám nagyon nehezen éltek, miközben a család továbbra is féltette a fiatalasszonyt. Jó pár hónap telt el, mire Gulácsy Lajos géplakatosként el tudott helyezkedni a vasút munkácsi részlegén, azzal az igazolással, melyet elengedésekor kapott. Később a Munkácsi Szovhoz kíséretű ágazatában, a famegmunkáló részlegen is dolgozott, majd a munkácsi ún. vasgyárba került géplakatosnak.

Hazatérte után – többszöri kérelmezés után – sem kapta meg az engedélyt a lelkészi szolgálatra, mivel nem tudta lelkészi végzettségét hivatalos okirattal igazolni. A szovjet hatóságok csak 1978-ban engedélyezték neki, hogy teológiai tanulmányait odahaza – a Gencsy Béla püspök szorgalmazására és idejében (1974) indult, s a beregszászi gyülekezet által befogadott – lelkésztanulói képzésen befejezze.³⁸ Így 1979 elején sikerült letenni elmaradt vizsgáit, majd 1979. február 16-án megkapta a palástot. Az utolsó lelkészvizsgáját 1981. november 25-én tette le Beregszászon, de ekkor már harmadik éve végzett rendes lelkészi szolgálatot a Beregszászi járás falvaiban: Borzsován, Mezőváriban, Haláboron, Macsolán, Badalóban és Mezőgecsében. Három hónap szolgálat után beiktatták a mezővári gyülekezetbe, miközben családjával továbbra is Munkácson élt.

37 Olasz: Csak a levelekből, 6.

38 Erről bővebben lásd: Szamborovszkyné Nagy Ibolya: Vallási és felekezeti állapotok a szovjet időkben (1944–1991), in SZAMBOROVSKYKNÉ NAGY Ibolya, Molnár D. Erzsébet (szerk.): Beregszász város monográfiája. 2., javított kiadás. Beregszász–Ungvár, RIK-U Kft., 2025, 350.

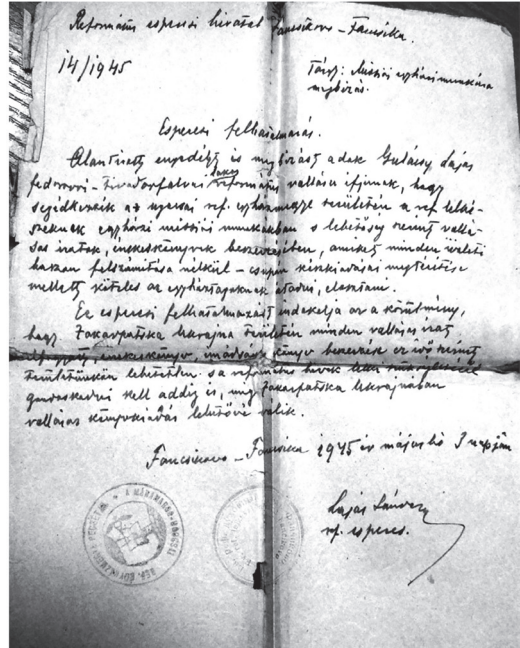
Végezetül – a fentiek ismeretében – elmondható, hogy Gulácsy Lajos bizony renghagyó életutat járt be, míg felülthette a lelkészi palástot. Ezen kanyargós életút – ahogyan maga Gulácsy többször és több formában is megjegyezte – minden bizonnyal hozzájárult elkötelezettségének erősödéséhez, Istenhitének mélyüléséhez, egyben annak a meggyőződésének igazolásához, miszerint teljesen mindegy, milyen rítusban dicsérjük az Urat, a fontos, hogy ismerjük és kövessük Jézust.

MELLÉKLETEK

1. számú melléklet

Gulácsy Lajos igazolványképe
(1943, a budapesti munkavállalás kezdetén)
(Forrás: AUSBU ZO, Fond P-2258. op.1.
od.zh.248, d.2258.)

2. számú melléklet

Gulácsy Lajos egyházi missziós munkássá történő
kinevezéséről szóló okirat (1945. május 3.)
(Forrás: AUSBU ZO, Fond P-2258. op.1. od.zh.
248, d. 2258.)

A fenti forrás szövege:

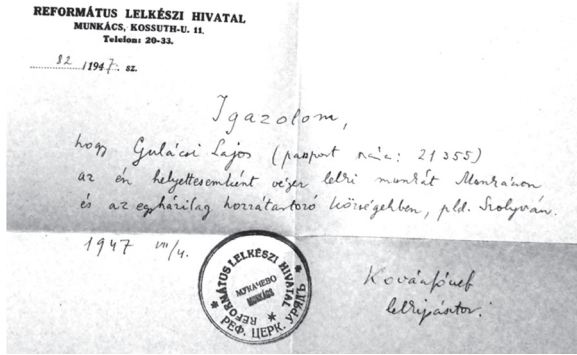
Ref. Esperesi hivatal – Fancsika

Tárgy: Missziós egyházmunkás megbízás

Alulírott engedélyt és megbízást adok Gulácsy Lajos Tivadarfalvi lakos református vallású ifjúnak, hogy segítkezzék az ugocsai ref. egyházmegye területén a ref. lelkészeknek egyházi missziós munkákban s lehetőség szerint vallásos iratok, énekeskönyvek beszerzésében, amiket minden üzleti haszon felszámítása nélkül – csupán készkiadási megtérítése mellett köteles az egyháztagoknak átadni, elosztani.

Ez esperesi felhatalmazást indokolja az a körülmény, hogy Zakarpatzska Ukrajna területén minden vallásos irat elfogyott, énekeskönyv, imádságos könyv beszerzése ez idő szerint területünkön lehetetlen, s a református hívek lelki szükségletükről gondoskodni kell addig is, míg Zakarpatzska Ukrajnában vallásos könyvkiadás lehetővé válik.

Fancsika, 1945 év május hó 3. napján

3. számú melléklet

*Kovács József munkácsi lelkész igazolása Gulácsi Lajos kísérő lelkész szolgálatáról (1947. VII. 4.)
Forrás: AUSBU ZO, Fond P-2258. op.1. od.sz.b.248. delo 2258.*

4. számú melléklet

*Gulácsi Lajos (ülő sor jobbról a második) és rabtársai a kengiri táborban
(forrás: <https://karpatalja.baptista.hu/a-karpataljai-egyhaziak-behuzete-a-1950-es-evek-vegen-es-a-60-as-evekben/>)*

5. számú melléklet

Gulácsy Emma és Gulácsy Lajos egyházi esküvőjük után (1956. június 3., Munkács)
Forrás: Olasz; Csak a levelekből, 6.

FELHASZNÁLT FORRÁS ÉS IRODALOM

- AUSBU ZO: Архів Управління Служби Безпеки України в Закарпатській області, Ужгород [Arkhiw Upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy v Zakarpatskii oblasti, Uzhhorod Ukrajna Biztonsági Szolgálat Kárpátaljai területi Hivatalának Levéltára, Ungvár]
- Фонд Р-2258. Криминальные дела [Fond P-2258, Büntetőügyek]
- Опис 1. Дел постоянного хранения за 1939–1993 годы [opisz 1. Állandó megőrzési akták 1939–1993 évekről], od.zb. 248, d. 2258.
- Biblia Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése.* Magyar nyelvre fordította és revideálta a Magyar Bibliatársulat Szöveggondozó Bizottsága. Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2018.
- CZANIK András: Utat mutatni az üdvösség felé – Gulácsy Lajos nyolcvanöt éves, Reformátusok Lapja, 54(2010/3), 5.
- FEDINEC Csilla: Iskola és egyház a két világháború közötti időszakban, in: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra.* Budapest, Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010.
- FODOR Gusztáv: *Adattár a Kárpátaljai református gyülekezettörténeti kutatásokhoz 1523–2016,* Tiszaszentimre, 2016.
- FODOR Gusztáv: *Gulácsy Lajos,* in: uő: *Akik a nagy nyomorúságból jöttek,* KRE – RKKKA, h.n. 2017.
- Mélységből a magasba. Bizonyágtétel az elmúlt időkről. Gulácsy Lajos önéletrása.* Második, bővített kiadás, H.n., 2009, 8.

- OLASZ Tímea: „Csak a levelekből tudtunk egymásról”. Hét és fél évig két esküvő között, *Kárpátalja*, 2(2002/80), 2002. július 26., 6.
- RÓZSÁS János: *Gulág Lexikon*, Püski Kiadó, Budapest, 2000.
- SZABÓ Gáborné Gulácsy Szeréna: Életútinterjú. Elérhető: <https://edoku.org/wp-content/uploads/6273/Szab%C3%B3-G%C3%A1born%C3%A9-Gul%C3%A1csy-Szer%C3%A9na-%C3%89let%C3%BAtinterj%C3%BA.pdf> (2025. 02. 10.)
- SZABÓ Gáborné Gulácsy Szeréna: *Fényképalbum*. Elérhető: <https://edoku.org/wp-content/uploads/6273/Szab%C3%B3-G%C3%A1born%C3%A9-Gul%C3%A1csy-Szer%C3%A9na-F%C3%A9nyk%C3%A9palbum-1.pdf> (2025. 02. 10.)
- SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY Ibolya: *Gulácsy Lajos* (1925–2016), In: Földváryné, Kiss Réka (szerk.) *RefWiki: Református Online Enciklopédia*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2023.
- SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY Ibolya: Vallási és felekezeti állapotok a szovjet időszakban (1944–1991), in Szamborovszkyné Nagy Ibolya, Molnár D. Erzsébet (szerk.): *Beregszász város monográfiája. 2., javított kiadás. Beregszász–Ungvár, RIK-U Kft., 2025.*
- Wittenberger Irén (1941–) munkácsi lakos, aki a Munkácsi Városi Kórház szakorvosa volt, s szüleiével együtt baráti kapcsolatban volt Pázsit József lelkésszel. Az interjút a szerző készítette: 2025.01.30.

